

SIASI 'O SĪSŪ KALAISI 'O E KAU MĀ'ONI'ONI 'I HE NGAahi 'AHO KIMUI NĪ • 'OKATOPA 2011

# Liahona



KO E TOHI 'A MOLOMONÁ:  
KO HA FAKAMO'ONI 'E TAHA  
'O SĪSŪ KALAISI



*'I he Foaki mo e Mālohi 'o e 'Otuá, tā 'e Simon Dewey*

*Na'e 'omai e Tohi 'a Molomoná 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ko hano liliu ia 'o e 'ū lau 'i peleti he kuonga mu'á, "na'e tohi ia 'i he fekau, pea 'i he laumālie foki 'o e kikitē mo e fakahaá—Na'e tohi mo fakama'u hake, pea fufuu 'i hake ki he 'Eikí, ke 'oua na'a faka'auha—Ke toki 'omai 'i he foaki mo e māfimaifi 'o e 'Otuá ke toki liliu ia— . . .*

*. . . Koe'uhi ke fakahā ai ki he toenga 'o e fale 'o 'Isilelí 'a e ngaahi me'a ma'ongo'onga kuo fai 'e he 'Eikí ma'a 'enau ngaahi tamaí; pea ke nau 'ilo 'i ai 'a e ngaahi fuakava 'a e 'Eikí, ke 'oua na'a kapusi atu 'a kinautolu 'o ta'engata—Pea ki hono fakaloto 'i foki 'o e Siú mo e Senitailé ko SĪSŪ ko e KALAISI" (peesī talamu'aki 'o e Tohi 'a Molomoná).*



### 'Oku Talitali Lelei Kimoutolu ki he Liahona Makehe ko 'Ení

'Oku si'isi'i pē ha ngaahi kaveinga 'oku taau ke fakatefito kakato ai e Liahoná, ka 'oku kau ai 'a e Tohi 'a Molomoná. 'I he pulusinga ko 'ení, 'oku fakamo'oni ai 'a e kau pālofita 'o e kuonga mu'á mo e kuongá ni, pehe foki ki he kāingalotu kotoa he funga 'o e māmaní, fekau'aki mo e tohi folofola maheke ko 'ení. 'Oku fakafofona hono tupu'angá. Ko ha fakamo'oni pau ia 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelé. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú. Pea na'e tohi ia ma'a hotau kuongá—'o ako'i mahinongofua ai e tokāteline 'a Kalaisí ke langaki hake 'etau tuí mo fakamālohia hotau ngaahi fāmilí.

Neongo he 'ikai te ke ma'u 'a e lahi e ngaahi kongá kuó ke anga ki ai 'i he *Liahoná*, ka 'e ma'u pē 'a e Pōpoaki 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí (peesí 4) mo e Pōpoaki 'a e Faiako 'A'ahí (peesí 46). Ko e ongo pōpoakí ni mo e ngaahi fakamatala kehe kotoa pē 'oku vahevahe atu ai ha ngaahi fakamo'oni mo e ngaahi akonaki mei he Tohi 'a Molomoná.

'Oku mau fakaafe'i kimoutolu ke ako 'i he fa'a lotu 'a e makasini ko 'ení, pea tukuloto'i e ngaahi pōpoakí, pea vahevahe kinautolu—mo e Tohi 'a Molomoná—ki he ni'ihí kehé.

### NGAAHI PŌPOAKÍ

#### 4 Pōpoaki 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí: Ngaahi Tala'ofa Mahu'inga 'o e Tohi 'a Molomoná

Fai 'e Palesiteni  
Thomas S. Monson

#### 46 Pōpoaki 'a e Faiako 'A'ahí: Kapau He 'Ikai ke Tau Veiveiua

##### 'I HE TAKAFÍ

'I mu'á: Tā fakatāta'a 'i 'e John Luke; *Ke Mou Ilo'i*, fai 'e Gary Kapp, 'i he angalelei 'a Mr. mo Mrs. David Larsen, 'ikai ngofua ke hiki hano tatau. 'I muí: *Fakatātā 'o e Fakamo'uí*, tā 'e Heinrich Hofmann, 'i he angalelei 'a e C. Harrison Conroy Co.



## NGAAHI TALANOA LALAHÍ

### 6 Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá: Na'á ne Liliu e Tohi 'a Molomoná

*Ko ha talavou na'e 'ikai poto ka na'e hoko 'i he mālohi 'o e 'Otuá, ko e tokotaha ne ue'i fakalaumālie 'o ne liliu 'a e "tohi . . . tonu taha ia 'i he māmaní."*

### 10 Ko e Me'a 'oku Ako'i Mai 'e he Tohi 'a Molomoná kau ki he 'Ofa 'a e 'Otuá

Fai 'e 'Eletā Russell M. Nelson  
*'Okú ke fie fanau 'i fo'ou fakalaumālie mo ma'u e mālohi ke 'ofá 'o hangē ko e 'ofa 'a e 'Otuá? 'Oku fakamatala 'i hono foungá 'e he Tohi 'a Molomoná.*

### 16 Ko e Talanoa 'o e Tohi 'a Molomoná

*'E lava ke tokoni atu kiate koe 'a e fakamatalá ni ki hono ako 'i ki ho'o fāna'u e ngaahi talanoa mahu'inga mei he tohi folofola ko 'ení.*

### 20 Hisitōlia 'o e Tohi 'a Molomoná

### 22 Ko Hai Na'á Ne Hiki e Tohi 'a Molomoná?

*Ko e ngāue 'a ha kau palōfita 'i he kuonga mu'á, ko ha tokotaha ne ue'i fakalaumālie ke fakatahataha 'i ia, mo ha tokotaha liliu 'i he kuongá ni na'a nau 'omi e Tohi 'a Molomoná.*

### 24 Ko e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Kaungā Fakamo'oni 'o e Tohi Tapú

*Ko 'eni ha ngaahi tokāteline tefito 'e 14 'oku ako 'i 'i he Tohi Tapú 'a ia 'oku toe tānaki mai 'e he Tohi 'a Molomoná ha fakamo'oni makehe ki ai.*

### 28 Founga 'o hono Ako 'o e Tohi 'a Molomoná

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson  
*Ko e ngaahi 'uhinga mo e founga 'e tolu ke ako ai e tohi makehe ko 'eni 'o e folofolá.*

### 32 Misi 'a Lihai: Piki Ma'u ki he Va'a 'Ukameá

Fai 'e 'Eletā David A. Bednar  
*'Oku ako 'i kitautolu 'e he misi 'a Lihai ki he founga ke piki ma'u ai ki he folofola 'a e 'Otuá.*

### 38 Ko e Tohi 'a Molomoná: Ko Hono Fakamālohia 'Etau Tui Kia Sīsū Kalaisi

Fai 'e 'Eletā Neil L. Andersen  
*'Oku fakaafe 'i kitautolu mo hotau ngaahi fāmili 'e he Tohi 'a Molomoná ke tau pikitai 'i he tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, pea 'e tokoni 'i ai hotau ngaahi fāmili ke lavame'á.*

### 47 Mūsiká: Kau Tau Kei Talavou 'e Toko Ua Afé

Fai 'e Bonnie Hart Murray mo Janice Kapp Perry

### 48 Ngaahi Akonaki Ma'a Hotau Kuongá

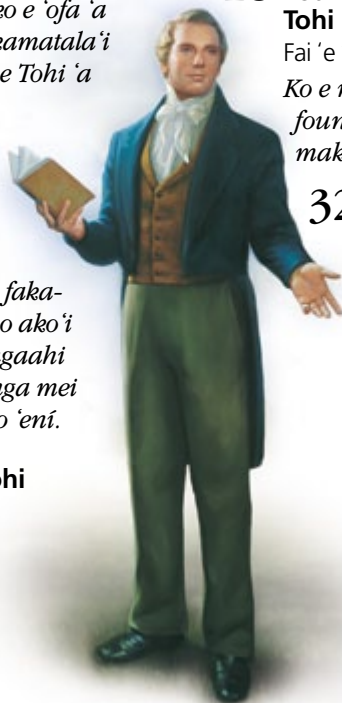
*'Oku vahevahe 'e he kau palōfita mo 'ui mo e kau 'apostoló 'a e ngaahi mo'oni mei he Tohi 'a Molomoná te ne lava ke tataki kitautolu he 'aho ní.*

### 52 Ko e Tohi 'a Molomoná—Ko e Maka-tu'u-loto 'o 'Etau Tui Fakalotú

Fai 'e Palesitani Ezra Taft Benson  
*Ko e lea fungani ko 'ení, na'e fakahoko he ta'u 'e 25 kuohilí, pea 'oku ma'u ai ha ngaahi fakamo'oni mo e fale 'i mahu'inga fau fekau'aki mo e Tohi 'a Molomoná.*

### 59 Ko ha Ngāue Toputapu

Fai 'e David A. Feitz





**60 Kapau 'Okú ke Fie 'Ilo'i Mo'oni, Te ke 'Ilo**  
 Fai 'e 'Eletā Walter F. González  
*Ko e ngaahi founga 'e fā te ke lava ke 'ilo ai na'e tataki fakalaumālie 'e he 'Otuā 'a e Tohi 'a Molomonā.*

**65 Pousitaá: Ko ha Le'o mei he Efú**

**66 Ko ha Ongo'i Loto Māfana**  
 Fai 'e Michael R. Morris  
*Ko e 'aho ne poto ai 'a 'Etuate Konitelelasi he laukongā ko e 'aho pē ia na'á ne ma'u ai mo ha fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomonā.*

**68 Ko e Founga ne Liliu ai 'e he Tohi 'a Molomonā 'Eku Mo'uí**  
*Ko e fakamo'oni 'a e kāinga-lotú ki he founga ne tokoni 'i ai kinautolu 'e he Tohi 'a Molomonā ke ma'u e ngaahi talí, fakafiemālié, mo e liliú.*

**72 Ki he Lea mo e Kakai Fulipē**  
 Fai 'e Lia McClanahan  
*Ki he Kāingalotu he funga 'o e māmaní, 'oku 'ikai ha me'a te ne fakatataua 'enau ma'u 'a e Tohi 'a Molomonā 'i he'enau lea fakafonuá.*



**76 Ngaahi Fehu'i Anga Maheni kau ki he Tohi 'a Molomonā**  
*Ngaahi tali faingofua ki he ngaahi fehu'i 'a e kakaí kau ki he Tohi 'a Molomonā.*

**80 Ko ha Fakamo'oni, Fuakava, mo ha Tokotaha Fakamo'oni**  
 Fai 'e 'Eletā Jeffrey R. Holland  
*'Oku ou fakamo'oni ki he tohi ni 'o hangē pē ne u mamata mo e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú mo e Kau Fakamo'oni 'e Toko Valú ki he ngaahi lau 'i peleti koulá.*



*Ko e lahi 'o e ngaahi tā valivali 'i he pulusinga ko 'eni 'oku kau ai e fakatātā 'o e Liahona ne ma'u 'e Lihai. 'Oku 'ikai fūfuu' i 'a e ngaahi Liahonā pea mahalo 'oku 'ikai ke nau fōtunga tatau mo ia 'oku hā atu 'i olungá, kae mahalo te ke fiefia mo ho fāmili 'i hono kumi pe ko e Liahona 'e fiha 'e lava ke mou ma'u 'i he pulusinga ko 'eni.*

**'OCKATOPA 2011 VOLUME 35 FIKA 10 LIAHONA 09690 900**

Ko e makasini fakavaha'apulē'anga fakalao 'eni' a e Siasi 'o Sisú Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

**Ko e Kau Palesitenisí 'Uluaki:** Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf

**Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolu 'e Toko Hongofulu Mā Uá:** Boyd K. Packer, L. Tom Perry, Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Richard G. Scott, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen

**Étitá:** Paul B. Pieper

**Kau 'Etivaisá:** Keith R. Edwards, Christoffel Golden Jr., Per G. Malm

**Talēkita Pulé:** David L. Frischknecht

**Talēkita 'o e Ngāue Faka'ētita:** Vincent A. Vaughn

**Talēkita Fokotu'utu'ú:** Allan R. Loyborg

**Talēkita Pulé:** R. Val Johnson

**Ongo Tokoni 'Étita Pulé:** Jenifer L. Greenwood, Adam C. Olson

**Kaungā 'Étita:** Susan Barrett, Ryan Carr,

**Kau Ngāue Faka'ētita:** Brittany Beattie, David A. Edwards, Matthaw D. Flitton, LaRene Porter Gaunt, Larry Hiller, Carrie Kasten, Jennifer Maddy, Lia McClanahan, Melissa Merrill, Michael R. Morris, Sally J. Odekir, Joshua J. Perkey, Chad E. Phares, Jan Pinborough, Janet Thomas, Paul VanDenBerghe, Marissa A. Widdison, Melissa Zenteno

**Talēkita Pule Faka'āti:** J. Scott Knudsen

**Talēkita Faka'āti:** Scott Van Kampen

**Pule he Fakatahataha' i 'o e Makasini:** Jane Ann Peters  
**Kau Pule Mā olunga ki he Fakatāta:** C. Kimball Bott, Thomas S. Child, Colleen Hinckley, Eric P. Johnsen, Scott M. Mooy

**Kau Ngāue ki he Fakatātā mo e Fakatahataha' i 'o e Makasini:** Collette Nebeker Aune, Howard G. Brown, Julie Burdett, Reginald J. Christensen, Kim Fenstermaker, Kathleen Howard, Denise Kirby, Ginny J. Nilson, Ty Pilcher  
**Fokotu'utu'ú:** Jeff L. Martin

**Talēkita ki he Pāki:** Craig K. Sedgwick

**Talēkita ki hono Tufaki:** Evan Larsen

**Kau Ngāue ki he Liahonā 'i Tongá:**

**'Étita:** Tūlima L. Finau

**Tokoni 'Étita:** Vika Taukolo

**Kaungā 'Étita:** Siale Hola

Ko e totongi ki hono fakakātoa 'o e ngaahi Liahonā he tā'ú 'oku TOP \$3.60. Ko e tu'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka'eke'eké: Senitā Tufaki'anga Nāunau, Siasi 'o Sisú Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

**'Omi 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi faka'eke'eké ki he Liahona, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meili ki he: [liahona@ldschurch.org](mailto:liahona@ldschurch.org).**

Ko e Liahonā (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe me'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'apulē'anga 'i he lea faka-'Alapēniā, 'Amēnia, Bislama, Kemipoutia, Pulukālia, Sepuano, Siaina, Koloēsia, Seki, Tenima'ake, Hōlani, Pilitānia, 'Esitōnia, Fisi, Finilani, Falaniseē, Siamanē, Kalisi, Hungali, 'Aisilēni, 'Initonēsia, 'Itali, Siapani, Kilipati, Kōleā, Letivia, Lifuēniā, Malakasi, Māselisi, Mongokōliā, Noauē, Pōlani, Potukali, Lumēniā, Lūsia, Ha'amoā, Silovenia, Sipeini, Suisalāni, Suēteni, Takālokā, Tahiti, Taileni, Tongá, 'Iukuleini, 'Eitu mo e faka-Vietinēni. ('Oku kehekehe pē 'a e tu'o lahi hono pulusi, 'o fakatatau mo e lea fakafonuá.)

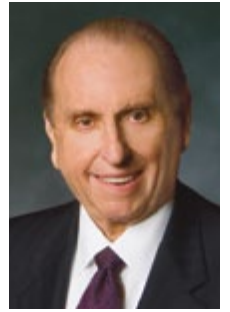
© 2011 'e he Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he 'lunaitēti Siteiti' o 'Amelika.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakatātā 'i he Liahonā ke fakā'aonga' i ki he ngaahi me'a 'a e Siasi 'oku 'ikai fakakomesialē pe fakā'aonga' i pē 'i 'api. He 'ikai lava ke hiki tatau ha ngaahi nāunau 'oku fakaha'atu ai hano fakatapatapu, 'i he tafā'aki 'oku fakamatala' ai e tokotaha 'oku 'a ana e fakatātā. 'Oku totonu ke fakatu'asila 'a e ngaahi fehu'i ki he Intellectual Property Office, 50 East North Temple Street, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'i-meili: [cor-intellectualproperty@ldschurch.org](mailto:cor-intellectualproperty@ldschurch.org).

**For Readers in the United States and Canada:**

October 2011 Vol. 35 No. 10. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send address changes to Salt Lake Distribution Center, Church Magazines, PO Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368.

Fai 'e Palesiteni  
Thomas S. Monson

# Ngaahi Tala'ofa Mahu'inga 'O E TOHI 'A MOLOMONÁ

**I**he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne u tu'u ai 'i he ve'e mohenga 'o ha tamai kei talavou na'e ofi pē ke ne mālōlō. Na'e tu'u pē hono uaifi 'ofeiná mo 'ena fānau 'e toko uá he tafa'akí. Na'á ne puke atu hoku nimá pea na'á ne pehē mai 'i he fōtunga loto fakatōkilalo, "E Pisope, 'oku ou 'ilo kuó u mei mate. Tala mai angé 'a e me'a 'e hoko ki hoku laumālié 'i he taimi te u mate aí."

Ne u lotu 'i hoku lotó ke ma'u ha fakahinohino fakalangí peá u fakatokanga 'i atu ha folofola 'i he tēpile 'i hono ve'e mohengá. Na'á ku to'o hake 'a e tohí 'o huke hono ngaahi pēsí. Ne u fakatokanga 'i hake pē 'oku ou 'i he vahe 40 'o 'Alamaá 'i he Tohi 'a Molomoná, ka na'e 'ikai ke u taumu'a ke tu'u ai. Na'á ku lau ange kiate ia 'a e ngaahi leá ni:

"Vakai, kuo faka'ilo mai kiate au 'e ha 'āngelo, 'oku fakafoki 'a e laumālie 'o e tangata kotoa pē, 'o ka hili ange 'a 'enau mavahe mei he sino fakamatelié ni, . . . ki honau 'apí ki he 'Otuá pē ko ia 'a ia na'e foaki 'a e mo'uí kiate kinautolú.

"Pea . . . ko e ngaahi laumālie 'o e fa'ahinga 'oku mā'oni'oni 'e tali 'a kinautolu ki ha potu 'o e fiefia, 'a ia 'oku ui ko palataisi, ko ha potu 'o e mālōlō, ko ha potu 'o e melino, 'a ia te nau mālōlō ai mei he'enau ngaahi faingata'a'ia kotoa pē mo e hoha'a kotoa pē mo e mamahi" ('Alamā 40:11–12).

'I he hokohoko atu 'eku fakamatala ki he Toetu'ú, na'e maamangia e fofonga 'o e tangata kei talavou ni peá ne malimali. 'I he 'osi 'eku 'a'ahí ne u lea fakamāvae leva ki he ki'i fāmili 'ofeina ko 'ení.

Ko 'eku fetaulaki hoko mo e uaifi mo e fānau 'i he me'afaka'eikí. Na'á ku fakakaukau ki he pō ko ia na'e tau-tapa ai ha tangata kei talavou ke 'ilo'i e mo'oni, pea na'e tali 'ene fehu'í mei he Tohi 'a Molomoná.

'Oku ma'u mei he Tohi 'a Molomoná ha ngaahi tala'ofa mahu'inga kehe, 'o kau ai e ngaahi tala'ofa 'o e nongá, tau'atāiná, mo e ngaahi tāpuakí kapau te tau "tauhi ki he 'Otuá 'o e fonuá, 'a ia ko Sīsū Kalaisi" ('Eta 2:12).

'Oku ma'u mei hono ngaahi pēsí 'a e tala'ofa 'o e "fiefia 'oku 'ikai hano ngata'anga" kiate "kinautolu 'oku tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. He vakai, 'oku nau monū'ia 'i he me'a kotoa pē, 'a e me'a fakamāmani mo e fakalaumālié fakatou'osi" (Mōsaia 2:41).

'Oku ma'u mei hono ngaahi pēsí 'a e tala'ofa 'o e "fiefia ta'e-hano-tataú" kiate kinautolu 'oku hoko ko e "[ngaahi] me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá" 'i hono fakahaofi Hono ngaahi foha mo e 'ofefine mahu'ingá ('Alamā 28:8; 29:9).

'Oku ma'u mei hono ngaahi pēsí 'a e tala'ofa 'e toe fakatahataha 'i mai 'a 'Isileli kuo fakamovetevete'í—ko ha ngāue 'oku tau fakahoko 'o fakafou atu he'etau ngāue fakafaipekau mā'ongo'onga fakaemāmani lahí (vakai, 3 Nifai 16; 21–22).

'Oku ma'u mei hono ngaahi pēsí 'a e tala'ofa 'e tāpuekina hotau ngaahi fāmili 'i he'etau lotu ki he Tamai 'i he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisi (vakai, 3 Nifai 18:21).

'I hono ako hono ngaahi pēsí 'e fakahoko ai e tala'ofa fakakikite ko ia 'e "hoko mai ki ho'o mo'uí pea ki homou ngaahi 'apí ha kongá lahi ange 'o e Laumālie 'o e 'Eikí, ko ha tukupá 'oku mālohi ke 'a'eva 'o talangofua ki He'ene ngaahi fekaú, pea mo ha fakamo'oni mālohi ange ki he mo'oni mo e mo'ui 'a e 'Alo 'o e 'Otuá."<sup>1</sup>

Pea mei he ngaahi peesi 'o e Tohi 'a Molomoná 'oku fakahoko mai ai e tala'ofa 'a Molonai 'e fakafou mai he fa'a lotú, loto fakamātoató, mo e tui kia Kalaisi, 'a e lava ke tau 'ilo'i ai e mo'oni 'o e ngaahi tala'ofá ni "i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni" (vakai, Molonai 10:4–5).



‘Oku ou fakamo’oni fakataha mo e kau palōfita kehe ‘o e ngaahi ‘aho kimui ní ki hono mo’oni “ko e tohi tonu taha ia ‘i ha toe tohi ‘i he funga ‘o e māmaní,”<sup>2</sup> ‘a ia ko e Tohi ‘a Molomoná, ko ha toe fakamo’oni ‘e taha ‘o Sisū Kalaisi. ‘Oku mafola atu hono pōpoakí ki he māmaní pea ‘omi ai ‘a kinautolu ‘oku nau lau iá ki ha ‘ilo ‘o e mo’oni. Ko ‘eku fakamo’oni, ‘oku hanga ‘e he Tohi ‘a Molomoná ‘o liliu e mo’uí. Fakatauange te tau lau kotoa ia pea toe lau ia. Pea fakatauange ke tau vahevahe atu ‘i he fiefia ‘a ‘etau fakamo’oni ki hono ngaahi tala’ofa funganí ki he fānau kotoa ‘a e ‘Otuá. ■

#### MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Gordon B. Hinckley, “Ko ha Fakamo’oni Mālohi mo Mo’oni,” *Liahona*, ‘Aokosi 2005, 2.
2. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa Sāmíta* (2007), 73

#### FAIAKO MEI HE PŌPOAKI KO ‘ENÍ

‘I he folofolá “ ‘oku tau ma’u ai e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e mo’oni ‘a ia te nau fakalei’i e puputu’ú, palopalema mo e faingata’a kotoa pē ‘e fehangahangai mo e fāmili ‘o e tangatá” (*Faiakó, ‘Oku ‘Ikai ha Ui ‘e Mahu’inga Ange* [1999], 56). ‘I ho’o vahevahe mo e fāmili e pōpoaki ‘a Palesiteni Monisoní, fakaafe’i kinautolu ke fanongo ki he “ngaahi tala’ofa mahu’inga” na’á ne fakahā mai mei he Tohi ‘a Molomoná. Te ke lava ke vahevahe ha tala’ofa ‘i he Tohi ‘a Molomoná na’e mahu’inga mālie kiate koe.

# Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

NA'Á NE LILIU 'A E  
TOHI 'A MOLOMONÁ

**K**o ha tohi folofola makehe 'a e Tohi 'a Molomoná. Neongo na'e hiki ia 'e ha kau palōfita he kuonga mu'á ka na'e 'ikai ke tau ma'u ia 'i he founga tatau mo e Tohi Tapú. Na'e meimei ke hiki 'a e Tohi Tapú ia 'i ha 'ū takainga tohi 'i he Maama Motu'á, 'a ia ko ha 'ū tohi kehekehe pea laui senituli hono hiki tatau ia 'e ha kau tangata tohi. Ne toki a'u mai ki he senituli hono faá talu meia Sisū Kalaisí, ne toki fakataha'i ai e ngaahi tohi kehekehe ko 'ení pea hoko pē ko ha voliume 'e taha 'oku tau ui ko e Tohi Tapú.

Ka ko e Tohi 'a Molomoná na'e hiki ia 'e ha kau palōfita 'o e kuonga mu'á 'i he Maama Fo'ou 'i ha 'ū lau'i peleti ukame'a, 'a ia na'e meimei ke fakanounou'i ia 'e ha palōfita pē 'e taha—ko Molomona ('o hangē ko e hingoa 'o e tohí)—'i he senituli hono nimá A.D. 'o fakataha'i ko ha lekooti pē 'e taha ki ha 'ū lau'i peleti koula. Na'e hanga 'e hono foha ko Molonái 'o tanu kimui ange 'a e 'ū lau'i peletí 'o a'u mai ki he 1827, 'o toki foaki ia ai 'e Molonai kuo toetu'ú, ki ha talavou ko Siosefa Sāmita.

'Oku 'oatu he talanoa hoko haké 'a e founga na'e ma'u, liliu mo pulusi ai 'e Siosefa 'a e lekooti 'oku ui he taimí ni ko e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Fakamo'oni 'e Taha 'o Sisū Kalaisi. Na'e fakamo'oni tonu 'a e Fakamo'uí ki hono mo'oni 'o e tohí (vakai, T&F 17:6).





MEI TO O HEMÁ: KO SIOSEFA, TĀ, E DAVID LINDSIEY © 1998; KO E FEKUMI, A SIOSEFA, KI HE POTŌ, I HE TOHI TARŪ, TĀ, E DALE KILBOURN © 1975; IRI, KO E JULIUKI MATA ME A HĀ MAI, A SIOSEFA SĀMITĀ, TĀ, E GREG OLSEN, IKAINGOFUA KE HIKI HANO IATAU, FAIATAI O E AIA MEI HE SIOSEFA SĀMITĀ, KO E PALŌPIA, O HONO TOE FAKAFOKI MAI O E ONGOONGOLELEI, NE TĀ, E MATTHEW REIER © IRI



1. I he 1820 na'e nofo ai ha talavou ta'u 14 ko Siosefa Sāmita 'o ofi atu ki Palemaila 'i Niu 'Ioké. Neongo na'á ne kei si'i ka na'á ne tokanga ki hono vā mo e 'Otuá pea na'á ne puputu'u 'i he fakamatala 'a ha ngaahi kautaha lotu fakakalisitiane kehekehe, 'i he'enau feinga ke tokolahi 'enau kau uluí, 'o nau fakahalaki ai e fakamatala 'a e ngaahi kautaha lotu kehé. Na'e fakalotoa 'a Siosefa 'e he'ene ako 'a e Tohi Tapú, ko ia na'á ne fakakaukau ke ne fekumi ki he potó 'aki 'ene fehu'i ki he 'Otuá, 'a ia " 'okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valoki'i" (Sēmisi 1:5). Na'á ne 'alu ai ki he vao'akau ofi atu ki hono 'apí 'o lotu.



2. I he tū'ulutui 'a Siosefá, na'e nofo mai kiate ia ha pou maama ngingila. Na'á ne mamata ai ki ha toko ua. Na'e folofola ange 'a e Tamai Hēvani 'o pehē, "Ko hoku 'Alo 'Ofa'angá 'eni. Fanongo kiate ia!" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17). Na'e fakahā ange 'e he 'Eiki kia Siosefa ke 'oua na'á ne kau ki ha taha 'o e ngaahi siasí he 'oku nau hala kotoa pea na'e tala'ofa kiate ia " 'e 'i ai e taimi 'i he kaha'ú 'e fakahā ange kiate [ia] 'a e kakato 'o e Ongoongolelei."¹



3. Hili mei ai ha ta'u 'e tolu, 'a ia ne vahevahe ai 'e Siosefa Sāmita ki he ni'ihi kehé 'a e me'a na'á ne a'usiá—na'e fakatanga'i ai ia. Na'á ne fakamatala: "Neongo na'e fehi'anekina'i mo fakatanga'i au koe'uhí ko 'eku taukave'i kuó u mamata ki ha me'a-hā-mai, ka na'e mo'oni ia; pea . . . na'e langa'i ai 'a 'eku pehē 'i hoku lotó: Ko e hā hono 'uhinga ka fakatanga'i ai au koe'uhí ko 'eku tala 'a e mo'oni? Kuó u mamata mo'oni ki ha me'a-hā-mai; pea ko hai au ke u fakafepaki ki he 'Otuá, pe ko e hā 'oku fakakaukau ai 'a e māmaní ke fakamālohi'i au ke u fakafisinga'i 'a e me'a kuó u mamata mo'oni ki ai? He kuó u mamata ki ha me'a-hā-mai; na'á ku 'ilo'i ia, peá u 'ilo'i 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otuá, pea 'e 'ikai te u lava 'o faka'ikai'i ia" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:25).

Talu mei he 1830, kuo laui miliona ha kakai kuo nau lau 'a e Tohi 'a Molomoná pea kuo nau kau ki he Siasi 'o e Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní koe'uhí pē ko e fakamo'oni e Tohi 'a Molomoná 'o kau ki

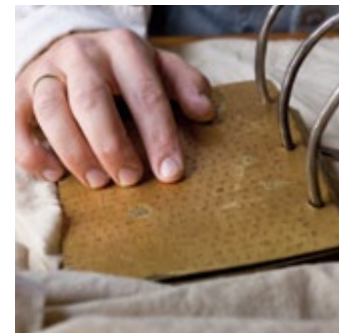
he Fakamo'uí. 'Oku hoko foki e tohí ko ha fakamo'oni ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá pea 'oku tataki 'e he Fakamo'uí 'a Hono Siasí he 'ahó ni. Kuo laui miliona ha kakai kuo nau sivi'i pea nau 'ilo'i 'a hono mo'oni e



4. 'I he 'aho 21 'o Sepitema 1823, 'i he lolotonga ha lotu 'a Siosefa, na'e kāpui 'a hono lokí 'e ha maama pea hā ange ai kiate ia ha 'āngelo ko Molonai. Na'e fakamatala 'a Molonai kia Siosefa 'o kau ki he ngaahi tohi kuo hiki 'e ha kau palōfita he kuonga mu'á. Na'e tohitongi e lekōtí 'i ha 'ū lau'i peleti koula 'o tanu 'i ha mo'unga ofi atu pē. Na'e fakahā ai kia Siosefa te ne liliu 'a e lekōtí.



5. Ne faifai pea foaki kia Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí, 'i he 'aho 22 'o Sepitema 1827, 'o ne to'o hake ia mei ha puha na'e fa'u 'aki ha maka pea 'ufi'ufi 'aki ha fu'u maka 'i ha mo'unga ofi pē ki Palemaila 'i Niu 'loké.



6. Hangē ko e me'a angama-heni ne fa'a hoko he ngaahi feitu'u 'utá he ngaahi 'aho ko iá, na'e 'ikai ako lelei 'a Siosefa Sāmita. Na'e 'oange 'e he 'Otuá ha me'angāue fakaliliu lea 'o e kuonga mu'á na'e ui ko e 'Ūlimí mo e Tūmemí ke tokoni ki he'ene fai e liliu leá. Na'e faitāpuekina ia 'aki e tokoni 'a ha kau tangata tohi (sikalaípe) 'o nau tohi 'a e me'a na'á ne lea 'akí 'i he'ene liliú. Na'e kau he kau tangata tohi ko 'ení 'a hono uaifí ko 'Ēma; Māteni Hālisi ko ha tangata faama koloa'ia; pea mo ha faiako ko 'Ōliva Kautele. Na'e 'osi e konga lahi 'o e ngāue fakaliliu-leá 'i loto he māhina 'e tolu mei he kamata ngāue fakasikalaípe 'a 'Ōlivá.

Na'e fakamatala 'a 'Ēma ki he ongo na'á ne ma'u 'i he'ene hoko ko ha sikalaípe kia Siosefá: "He 'ikai lava 'e ha tangata 'o liliu 'a e ngaahi tohí kapau ne 'ikai ke ue'i fakalaumālie ia; he ko e taimi [ne u hoko ai] ko 'ene sikalaípe,

tala'ofa 'a Molonai kiate kinautolu kotoa pē 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oni: " 'Oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu ke mou kole ki he 'Otuá ko e Tamai Ta'engatá, 'i he huafa 'o Kalaisi, pe 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi

me'á ni; pea kapau te mou kole 'i he loto-fakamātoato, mo e loto mo'oni, 'o ma'u 'a e tui kia Kalaisi, te ne fakahā 'a hono mo'oni kiate kimoutolu 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni." (Molonai 10:4).



'e lau mai 'e [Siosefa] 'i ha ngaahi houa lahi 'a e ngaahi me'a ke u hikí; pea 'i he'ene foki mai hili ha'ane ma'ume'atokoní, pe hili ha mālōlō, te ne toe kamata pē mei he feitu'u ko ia ne ngata aí, 'o 'ikai toe vakai ki he tohí pe toe lau ange hano kongá kiate ia."<sup>2</sup>

Na'e fakamatala'i 'e Siosefa 'a e mahu'inga 'o hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná: "Na'á ku liliu 'i he mālohi 'o e 'Otuá 'a e Tohi 'a Molomoná mei ha tohi fakakuonga mu'a (hieroglyphics) na'e 'ikai toe 'ilo 'e māmani, pea na'á ku tu'u toko taha ai 'i he me'a faka'ofa'ofá ni, ko ha talavou ta'e poto, ke fepaki mo e poto fakamāmani pea mo e ta'e 'ilo lahi 'o e kakai 'o e senituli hongofulu mā valú, 'aki ha fakahā fo'ou."<sup>3</sup>

7. 'I he lototonga e māhina 'e 18 ne ma'u ai 'e Siosefa e 'ū lau'i peletí, na'e 'ikai ko ia toko taha pē na'e mamata mo ala ki aí. Na'e fai 'e ha kau tangata 'e toko tolu—'Ōliva Kautele, Tēvita Uitemā pea mo Māteni Hālisí—ha fakamo'oni totonu na'e fakahā'i ange kiate kinautolu 'e he 'āngelo ko Molonai 'a e 'ū lau'i peleti koulá pea na'a nau 'ilo'i ko e 'ū lau'i peletí kuo "liliu ia 'i he foaki mo e mafai 'o e 'Otuá, he kuo folofola 'aki ia 'e Hono le'ó kiate kinautolu." Na'e fakamo'oni foki mo ha kau tangata kehe 'e toko valu kuo nau mamata mo ala ki he 'ū lau'i peleti koulá.<sup>4</sup>

8. 'I he'ene a'u ki 'Aokosi 1829, na'e aleapau ai 'a Siosefa mo e tangata faipaaki ko 'Ikipeti B. Kalanitini 'o Palemaila Niu 'Ioké, ke paaki e tohi ni. Na'e mōkesi 'e Māteni Hālisí 'a hono fāmá ke totongi 'aki 'a hono paaki 'o e tohí, pea 'i he 'aho 26 'o Mā'asi 1830, na'e atā ke fakatau atu ai e Tohi 'a Molomoná.

9. 'I he 'aho 6 'o 'Epeleli 1830, ne fakafuofua ki ha kakai 'e toko 60 ne nau fakataha mai ki ha ki'i fale papa 'i Feietí 'i Niu 'Ioke. Pea fakatatau mo e fakahinohino 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, ne fokotu'u ai 'e Siosefa Sāmita 'a e Siasí 'o e Fakamo'uí, 'o toe fakafoki mai ai ia 'o hangē tofu pē ko hono fuofua fokotu'u mo tatakí 'e ha kau 'aposetolo mo ha kau palōfita kuo fakamafai'i ke nau lea 'o fakafofonga'i 'a e 'Otuá. Na'e toki 'omi ha fakahā kimui ange kia Siosefa Sāmita 'o fekau'aki mo e hingoa 'o e Siasí: Ko e Siasí 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní (vakai, T&F 115:4). ■

**MA'U'ANGA FAKAMATALÁ**

1. Joseph Smith, 'i he *History of the Church*, 4:536.
2. 'Initaviu mo 'Ema Sāmita ne fakahoko 'e Siosefa Sāmita ko e III, Fēpueli 1879, 'i he *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 290.
3. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmita* (2007), 70.
4. Vakai, "Ko e Fakamo'oni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko tolu" mo e "Ko e Fakamo'oni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Valú," 'i he talateu ki he Tohi 'a Molomoná.

MEI TO'OHEMÁ: KO E HÁ 'A E 'ÁNGELO KO MOLONAI KIA SIOSEFA SÁMITÁ, TÁ, 'E TOMI LOVELL © 2003. IRI: LATIÁ 'O E 'ATA MEI HE SIOSEFA SÁMITÁ: KO E PALŌFITÁ 'O HONO TOE FAKAFOKI MAI 'O E ONGOONGOLELÉ, TÁ 'E MATTHEW REIER © IRI: LATIÁ 'O E 'ATA MEI HE SIOSEFA SÁMITÁ: KO E PALŌFITÁ 'O HONO TOE FAKAFOKI MAI 'O E ONGOONGOLELÉ, TÁ 'E OHNI LUKE © IRI: 'I HE FOAKI MO E MĀLOHI 'O E 'OTUÁ, TÁ 'E SIMON DEWEY; FAKAKIKI 'O E TÁ VALUAI 'A WILLIAM MAUGHAN © 1998; FAITÁ 'A CRAIG DIMOND © IRI: LATIÁ MEI HE SIOSEFA SÁMITÁ: KO E PALŌFITÁ 'O HONO TOE FAKAFOKI MAI 'O E ONGOONGOLELÉ, TÁ 'E MATTHEW REIER © IRI





Fai 'e 'Eletā  
Russell M. Nelson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo  
'e Toko Hongofulu Mā Uá

# KO E ME'A 'OKU AKO'I MAI 'E HE TOHI 'A MOLOMONÁ KAU KI HE 'OFA 'A E 'OTUÁ

*'Oku lekooti 'i he Tohi 'a Molomoná ha ni'ihī 'o e ngaahi  
sīpinga mā'ongo'onga taha 'o e 'ofa 'a e 'Eikí.*

'Oku tokolahi ha kau kalisitane 'oku nau maheni mo e ngaahi 'ulungā-anga 'o Sisū Kalaisí 'o hangē ko 'ene hā 'i he Tohi Tapú. 'Oku nau ofo 'i he 'ofa na'á Ne fai ki he masivá, mahakí, pea mo e tuku-hausiá. Na'e feinga foki 'a kinautolu na'e lau ko 'Ene kau ākongá ke fakahoko 'Ene sīpingá pea muimui ki he enginaki 'a 'Ene kau 'Aposetolo 'ofeiná: "Ke tau fe'ofa'aki kiate kitautolu: he 'oku mei he 'Otuá 'a e 'ofá; pea ko ia kotoa pē 'oku 'ofá, kuo fanau'i ia 'i he 'Otuá, pea 'okú ne 'ilo'i 'a e 'Otuá. . . . He koe 'Otuá ko e 'ofa" (1 Sione 4:7-8).

'Oku fakama'ala'ala mai 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e fo'i fakakaukau ko 'ení. 'Okú ne fakamatala'i e *founga* 'e lava ai ha taha 'o fanau'i 'i he 'Otuá mo e *founga* 'e lava ai ha taha 'o ma'u e mālohi ke 'ofa 'o hangē ko Iá. 'Okú ne fakahā mai e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'e tolu 'okú ne 'omi e mālohi 'o e 'ofa 'a e 'Otuá ki he'etau mo'uí.

'Uluakí, 'oku ako'i mai 'e he Tohi 'a Molomoná ko hono faka'aonga'i ko ia 'o e tui kia

Kalaisí mo e fakahoko ha *fuakava* mo Ia ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú 'a e kī ki he toe fanau'i fakalaumālié. Na'e folofola 'a e Tu'i ko Penisimaní ki he kakai he Tohi 'a Molomoná ne nau fai ha fuakava tatau, "Pea ko 'eni, ko e me'a 'i he fuakava kuo mou fáí 'e ui ai 'a kimoutolu ko e fānau 'a Kalaisi, ko hono ngaahi foha, pea mo hono ngaahi 'ofefine; he vakai, 'i he 'ahó ni kuó ne fanau'i fakalaumālie 'a kimoutolu; he 'oku mou pehē kuo liliu 'a homou lotó 'i he tui ki hono huafá; ko ia, kuo fanau'i 'a kimoutolu 'iate ia 'o mou hoko ko hono ngaahi foha mo hono ngaahi 'ofefine" (Mōsaia 5:7).

Uá, na'e ako'i tonu pē 'e he Fakamo'uí ko e mālohi ko ia ke hoko 'o hangē ko Iá 'oku ma'u ia mei he *ngaahi ouau* 'o e ongoongolelé: "Ko 'eni ko e fekaú 'eni: Fakatomala, 'a kimoutolu 'a e ngaahi ngata'anga kotoa pē 'o e māmaní, pea ha'u kiate au 'o papitaiso 'i hoku hingoá, koe'uhi ke fakamā'oni'oni' 'a kimoutolu 'i he ma'u 'o e Laumālie Mā'oni'oni, koe'uhi ke mou tu'u ta'e-ha-mele 'i hoku 'aó 'i

he 'aho faka'osí" (3 Nīfai 27:20).

Tolú, na'á Ne enginakimai ke tau *muimui ki He'ene sīpingá*: 'Okú Ne fehu'i fakamātoato mai, "Ko e hā 'a e anga 'oku taau mo kimoutolú?" Ko 'Ene talí: "Ko e mo'oni, 'oku ou pehē kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aú" (3 Nīfai 27:27). Ko hono mo'oní, 'okú Ne finangalo ke tau hoko lahi ange 'o hangē ko Iá.

Ko e ni'ihī 'o e ngaahi sīpinga



### FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

"Kuo ma'u 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he me'afōaki mo e mālohi 'o e 'Otuá. 'Oku lea 'o hangē ko ha le'o mei he efú 'o fakamo'oni' 'i 'a e 'Alo 'o e 'Otuá. 'Okú ne fakamatala ki Hono 'alo'í, ki He'ene ngāue fakafaifekau, ki Hono Tutukí mo 'Ene Toetu'ú, pea mo 'Ene hā ki he kau mā'oni'oni 'i he fonua ko Mahú 'i he konitinēniti ko 'Ameliká.

"Ko ha me'a mo'oni 'oku lava ke ala ki ai, lava ke lau, pea lava 'o sivi'i. 'Oku 'i loto ai ha tala'ofa ki hono tupu'anga fakalangí. Kuo sivi'i 'eni 'e ha laui miliona pea 'ilo ko ha lekooti mo'oni mo toputapu ia."

Palesitani Kōtoni B. Hingikeli (1910–2008), "Ko e Ngaahi Me'a Ma'ongo'onga Kuo Fakahā 'e he 'Otuá," *Liahona*, Mē 2005, 81.

ma'ongo'onga taha 'o 'Ene 'ofá 'oku lekooti ia 'i he Tohi 'a Molomoná. 'E lava ke faka'ao'nga'i e ngaahi sīpinga ko 'ení 'i he'etau mo'uí 'i he'etau feinga lahiange ke hangē ko e 'Eikí.

Ko 'Ene 'ofa ko ia kia Līhai mo hono fāmilí—mo 'enau 'ofa kiate Iá—na'e 'omi ai kinautolu ki he ongo 'Ameliká, ko honau fonua 'o e tala'ofá, 'a ia na'a nau tu'umālie aí.<sup>1</sup>

Ko e 'ofa 'a e 'Otuá kiate kitautolú na'e ue'i fakalaumālie ai Ia he ngaahi senituli kimu'á ke fekau ki he kau palōfita 'o e kau Nīfai ke tauhi ha lekooti toputapu 'o honau kakaí. Ko e ngaahi akonaki mei he lekooti ko iá 'oku fekau'aki ia mo hotau fakamo'uí mo hotau hakeaki'í. 'Oku lava ke ma'u e ngaahi akonaki ko iá he taimí ni 'i he Tohi 'a Molomoná. 'Oku hoko 'a e tohi toputapu ko iá ko ha fakamo'oni tonu 'o e 'ofa 'a e 'Otuá ki He'ene fānau kotoa 'i he māmani.<sup>2</sup>

Ko e 'ofa ko ia 'a Kalaisi ki He'ene "fanga sipi kehé" na'á Ne hā'ele mai ai ki he Maama Fo'ou.<sup>3</sup> 'Oku tau ako mei he Tohi 'a Molomoná ki he fu'u fakatamaki fakaenatulá mo e 'aho 'e tolu 'o e fakapo'uli na'e hoko 'i he Māmani Fo'ou hili e pekia 'a e 'Eikí 'i he Māmani Motu'á. Pea na'e hā'ele hifo 'a e 'Eiki nāunau'ia mo toetu'ú mei he langí 'o

### KO E 'ILÓ 'A E 'ILO 'O E 'OFÁ

Ko ha mēmipa fo'ou au 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi Kimui Ní, pea kiate au ko e Tohi 'a Molomoná 'oku 'ikai ko ha tohi noa pē. Ka ko ha fakamo'oni pau ia 'o e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní kiate kitautolú. Ko ha fakamo'oni ia na'e 'ofa 'a e Kāingalotu kimu'á 'iate kitautolu pea nau loto ke tau foki ange ki 'api. Ko ha fakamo'oni ia 'oku 'i ai e palani 'a e 'Otuá ki he fiefiá pea 'oku haohao ia.

Ko hono 'ilo ko ia 'oku mo'oni 'a e tohi ni ko hono 'ilo ia 'oku mo'ui 'a e Tamai Hēvaní pea mo Hono 'Aló. Ko hono 'ilo ia 'oku faka'ofa'ofa mo ta'engata 'a e mo'uí. Ko hono 'iló ia ko e taimi pē 'okú ke feinga ai ke fakahoko ho'o lelei tahá, peá ke fakatomala 'i he taimi 'okú ke faiangahala aí, 'e fakamolemolé'i ma'u pē koe. Ko hono 'ilo'ia 'a e 'uhinga mo'oni 'o e fāmilí. Ko hono 'ilo ia he 'ikai ke teitei mole ha taha 'okú ke 'ofa ai, 'i he'ene tatali mai kiate koé. Ko hono 'ilo'ia 'o e ngaahi tāpuaki 'a e Tamai Hēvaní. Ko hono 'ilo ko ia 'o e nongá neongo ai pē pe ko e hā e faingata'a te ke fepaki mo iá, te ke lava pē ke fehingahangai mo kinautolu, ko'e'uhí 'e lelei ia kiate koe. Ko hono 'ilo'ia ko ho takaua ma'u ai pē 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ko hono 'elitó, ko hono 'ilo'ia 'a e ngaahi fotunga kotoa pē 'o e 'ofá.

'Ema Atesania, 'Ailani



malanga ki he kakai 'o e Māmani Fo'ou.

Na'á Ne folofola kiate kinautolu, "Ko au ko e maama mo e mo'ui 'a e māmani; pea kuó u inu mei he ipu kona ko ia na'e tuku 'e he Tamaí kiate aú, pea kuó u fakaongoongo-lelei 'i 'a e Tamaí 'i he'eku to'o kiate au 'a e ngaahi angahala 'a e māmani" (3 Nifai 11:11).

Pea na'á Ne fai leva 'a e me'a ongo taha 'e a'usia 'e ha taha mo Iá. Na'á Ne fakaafe'i kinautolu ke ala ki he kafo 'i Hono vakavaká pea mo e mata'i fa'o 'i Hono nimá mo e va'é, ke nau 'ilo fakapapau ko Ia ia "ko e 'Otuá 'o 'Isilelí, pea ko e 'Otuá 'o e māmani kotoa pē, pea [kuo] tāmata'e koe'uhi ko e ngaahi angahala 'a e māmani" (3 Nifai 11:14).

Na'e foaki leva 'e Sisū ki He'ene kau ākongá 'a e mafai ke fai papitaisó, pea mo foaki 'o e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oní'oní, pea mo hono fakahoko 'o e sākalamenití. Na'á Ne foaki kiate kinautolu 'a e mālohi ke fokotu'u Hono Siasí 'iate kinautolu, 'o tatakí 'e he kau ākongá 'e toko hongofulu mā uá.

Na'á Ne foaki kiate kinautolu 'a e ni'ihi 'o e ngaahi akonaki tefito 'a ia Na'á Ne foaki ki He'ene kau ākongá 'i he Maama Motu'á. Na'á Ne fakamo'ui 'enau kau mahakí. Na'á Ne tū'ulutui 'o lotu ki he Tamaí 'i ha ngaahi lea na'e ongo mālohi mo toputapu pea 'ikai lava ke lekooti kinautolu. Na'e fu'u ongo mālohi 'Ene lotú pea ko kinautolu na'e fanongo kiate Iá na'e nofo'ia kinautolu 'e he fiefiá. Koe'uhi ko e fu'u lahi 'Ene 'ofa 'iate kinautolú pea mo 'enau tui kiate Iá, na'e tutulu 'a Sisū. Na'á Ne kikite'i 'a e ngāue 'a e 'Otuá 'i he ngaahi senituli ki mu'a 'o a'u ki he tala'ofa 'o 'Ene Hā'ele 'Anga Ua Maí.<sup>4</sup>

Pea na'á Ne fekau ke 'omi 'enau fānaú kiate Ia.

"Pea na'á ne fua hake 'a 'enau fānau íkí, taki taha, 'o ne tāpuakí'i 'a kinautolu, mo hūfakí'i 'a kinautolu ki he Tamaí.

"Pea hili 'ene fai 'ení na'á ne toe tangi;

"Pea folofola ia ki he kakaí, 'o pehē ange kiate kinautolu: Vakai ki ho'omou fānau íkí.

*Na'e ako'i tonu pē  
'e he Fakamo'ui  
ko e mālohi ke  
hoko lahi ange  
'o hangē ko Iá 'e  
ma'u ia mei he  
ngaahi ouau 'o e  
ongongolelei.*

*Pea na'á Ne fekau ke 'omi 'enau fā-naú kiate Ia. "Pea na'á ne fua hake 'a 'enau fānau ikī taki taha, 'o ne tā-puaki 'i 'a kinautolu mo hūfaki 'i 'a kinautolu ki he Tamai."*

“Pea 'i he 'enau hanga atu ke vakaí na'á nau tangaki hake honau matá ki he langí, 'o nau mamata ki he matangaki 'a e langí, pea na'á nau vakai ki he kau 'āngelo 'oku 'alu hifo mei he langí 'o hangē 'oku nau 'i he lotolotonga 'o e afi; pea nau 'alu hifo 'o takatakai 'a e fānau iiki ko iá, . . . pea na'e tauhi 'a kinautolu 'e he kau 'āngeló” (3 Nifai 17:21–24).

Ko hono haohaoa mo e mālohi ia e 'ofa 'a e 'Otuá, 'o hangē ko ia 'oku fakahā mai 'i he Tohi 'a Molomoná.

'I he ngaahi 'aho kimui ní 'oku 'ilo 'e ki-tautolu ko ia kuo ma'u e faingamālie ke ma'u e Tohi 'a Molomoná, ke hoko ko e mēmipa 'i he Siasi 'o e 'Eikí, ke ma'u 'Ene ongoongoleleí, pea ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú, ha me'a fekau'aki mo e 'ofa ta'e fakangatangata 'a e 'Otuá. 'Oku tau 'ilo e founa ke 'atautolu ai 'Ene 'ofá. 'Oku tau ma'u e mālohi ke 'ofa 'o hangē pē ko Iá, 'i he 'etau hoko ko 'Ene kau ākongā mo'óni. 'Oku tau hoko lahi ange 'o hangē ko Iá, 'i he 'etau tauhi 'Ene ngaahi

fekaú. 'Oku tau fakalahi atu 'etau 'ofa fakatāutahá 'aki 'etau ala atu ki he kakai 'o e pule'anga, fa'ahinga mo e lea fulipē.

Te tau lava 'o 'ai ke hoko e folofolá ni ko 'etau tu'unga mo'uí ke fakahounga 'i mo'oni 'aki 'Ene sipinga mo'uí: “Lotu ki he Tamai 'aki 'a e ivi kotoa 'o e lotó, koe'uhi ke fakafonu 'a kimoutolu 'aki 'a e 'ofá ni, 'a ia kuó ne foaki kiate kinautolu kotoa pē 'oku muimui mo'oni 'i hono 'Alo ko Sīsū Kalaisi; koe'uhi ke mou hoko ko e ngaahi foa [mo e ngaahi 'ofefine] 'o e 'Otuá; koe'uhi ka hoko 'a e taimi te ne hā mai a'í te tau tatau mo ia, he te tau mamata kiate ia 'i hono anga totonú” (Moloni 7:48).<sup>5</sup> ■

#### MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, 1 Nifai 17:35–44; Mōsaia 7:20; 'Alamā 9:9–11; 3 Nifai 5:20–22.
2. Vakai, peesi talamu'aki 'o e Tohi 'a Molomoná; 1 Nifai 13:35–41; 2 Nifai 33:4; Mōsaia 1:2–7; Molomona 8:13–41.
3. Vakai, Sione 10:16; 3 Nifai 15:11–24.
4. Vakai, 3 Nifai 11–14; 18–20.
5. Fakafehoanaki 1 Sione 3:1–3.

### KO HONO FAKATOKANGA 'I E MĀLOHI 'O 'ENE 'OFÁ

**N**e u kau ki he Siasi 'i hoku ta'u 'uluaki he kolisí, pea ne u fiefia he ngaahi liliu 'oku hoko ki he'eku tō'onga mo'uí peá u mamata ki he fu'u lelei lahi kuo fai 'e he ongoongoleleí ki he'eku mo'uí. Neongo iá, ne u ongo'i 'oku hanga 'e hoku kuohilí 'o fakafé'ātungia 'i 'eku fakalalakaka ki mu'á. 'E anga fēfē ha lava 'e he Tamai Hēvaní ke me'angāue 'aki au ke langa Hono pule'angá hili iá na'á ku fai ha ngaahi fili na'e hala?

Pea 'i he 'aho 'e taha ne u fakaava ai 'eku Tohi 'a Molomoná ki he peesi fakamuimui tahá. Ne u lau ai e lea māvae 'a Moloni: “'lo, ha'u kia Kalaisi, pea hoko 'o haohaoa 'iate ia, . . . pea kapau te mou fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'e-mā'oni'oni kotoa pē, pea 'ofa ki he 'Otuá 'aki homou ivi, 'atamaí, mo e mālohí kotoa pē, pea 'e toki fe'unga 'a 'ene 'alo-'ofá kiate kimoutolu, koe'uhi ke tupu 'i he'ene 'alo'ofá 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisi; pea kapau 'oku tupu 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisi, 'oku 'ikai te mou teitei lava ke faka'ikai 'i 'a e māfimafi 'o e 'Otuá” (Moloni 10:32). Na'á ku sio fakamama'u ki he ngaahi lea ko iá. Na'á ku ongo'i hono talamai 'e he Laumālie 'oku mo'oni ia. Na'á ku fakatokanga 'i ne u fakangatangata 'e au e mālohi 'o e 'Otuá 'aki 'eku fakakaukau he 'ikai ke Ne lava 'o me'angāue 'aki au 'i ha fa'ahinga founa pē 'okú Ne finangalo ki ai.

Na'á ku fakapapau 'i leva mei he taimi ko iá he 'ikai te u lava ke “faka'ikai 'i e māfimafi 'o e 'Otuá” kae tali hoku kuohilí pea hanga atu ki hoku kaha'ú. Ko e lahi ange ko ia 'eku fakakaukau ki hoku kaha'ú kae 'ikai ki hoku kuohilí pea falala ki he 'alo'ofa 'o Sīsū Kalaisi ki he fakahaohaoá, ko e lahi ange ia 'eku ongo'i e 'ofa 'a e Fakamo'uí kiate aú pea lahi ange ai 'eku fiefiá.

Kulisiti Peti, Uasingatoni, USA

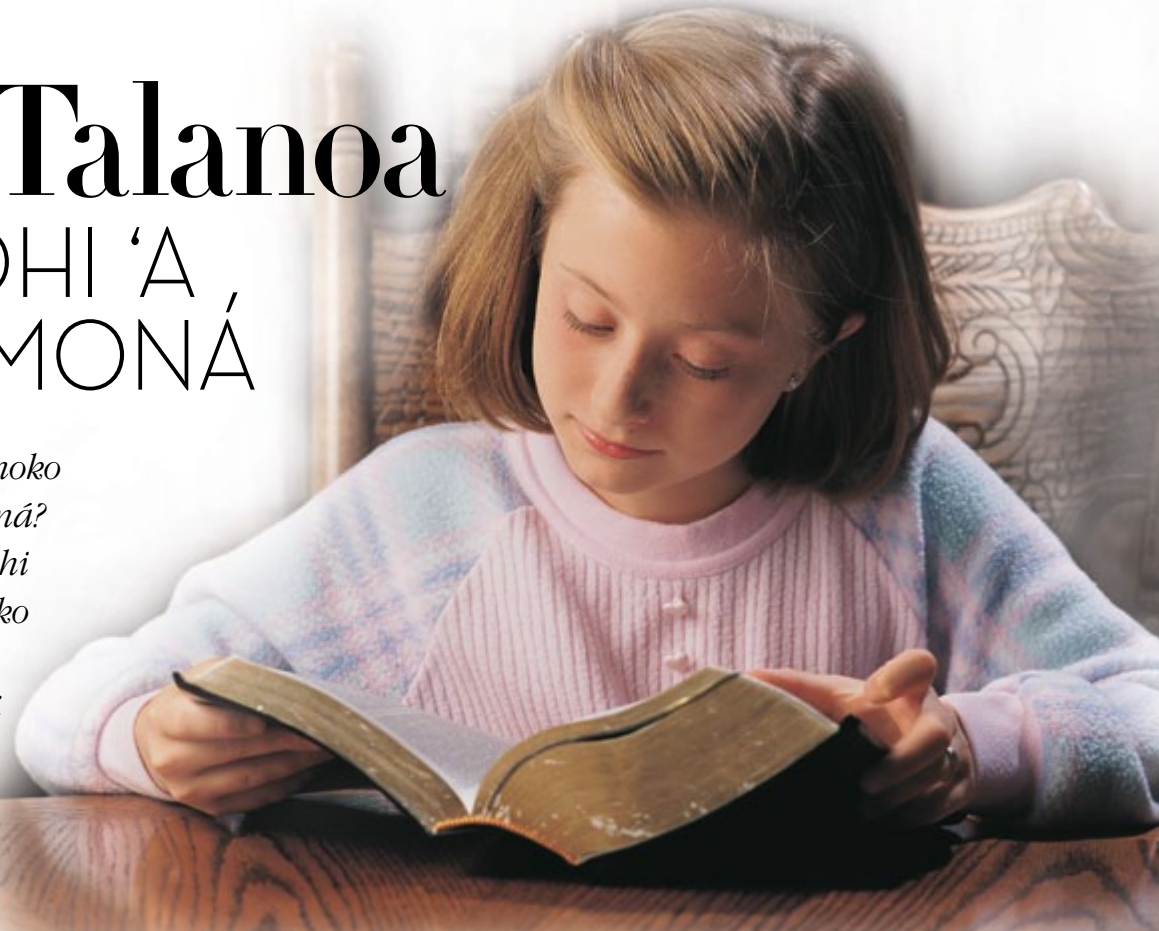




# Ko e Talanoa

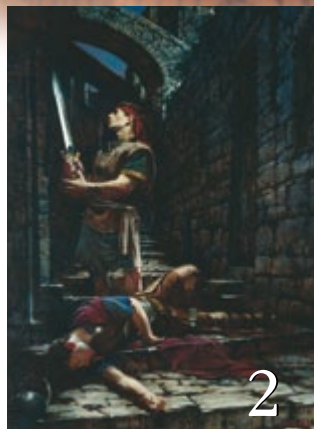
## ‘O E TOHI ‘A MOLOMONÁ

*Ko e hā e me‘a na‘e hoko  
‘i he Tohi ‘a Molomoná?  
Faka‘aonga‘i e ngaahi  
fakatātā ko ‘enī ke ako  
fekau‘aki mo e kau  
palōfitā mo e ngaahi  
talanoa ‘i he tohi  
folofola faka‘ofo‘ofa  
ko ‘enī.*



1

*‘Oku kamata ‘aki e Tohi ‘a Molomoná ha palōfita na‘e hingoa ko Lihai. Na‘á ne fakatokanga ki he kakai fai angahala ‘i Selusalemá ke nau fakatomala, ka na‘e ‘ikai fie fanongo e kakai ia. Na‘e fekau leva ‘e he ‘Eiki ‘a Lihai ke ‘ave hono fāmili, kau ai hono uaifi, ko Selaiá, mo hona ngaahi fohá—Leimana, Lēmiuela, Samu mo Nifai—ki he feitu‘u maomaonganoá. (Vakai, 1 Nifai 1–2.)*



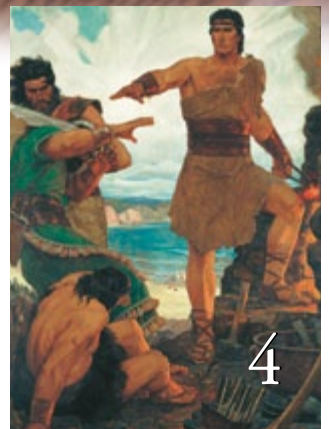
2

*Na‘e toe fekau ‘e Lihai hono ngaahi fohá ke nau foki ‘o ‘omi ‘a e ngaahi folofola na‘e hiki he ‘ū lau‘i peleti palasá. Na‘e ‘i he ‘ū lau‘i peleti ko ‘enī e hisitōlia ‘o ‘enau ngaahi kui mo e ngaahi me‘a kehe na‘e fekau ‘e he ‘Eiki ki te kinautolu ke hiki. Na‘e tokanga‘i lelei ‘e Lihai mo Nifai ‘a e ‘ū lau‘i peleti ni. Na‘a nau toe hiki foki ‘i he ‘ū lau‘i peleti ukameá ‘a e ngaahi me‘a na‘e hoko ki honau fāmili. (Vakai, 1 Nifai 3–5.)*



3

*Na‘e foaki ‘e he ‘Eiki ha kāpasa kia Lihai na‘e ui ko e Liahoná ke tataki hono fāmili ‘i he feitu‘u maomaonganoá ki he fonua ‘o e tala‘ofá. (Vakai, 1 Nifai 16.)*



4

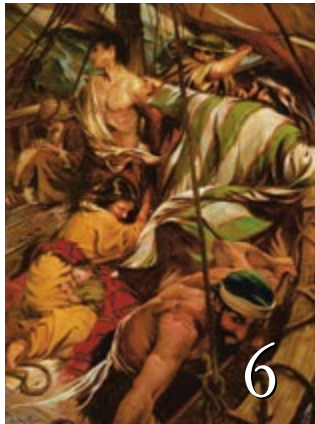
*Na‘e fekau ‘e he ‘Eiki kia Nifai ke fo‘u ha vaka ke ‘ave ai e fāmili ‘o Lihai ki he fonua ‘o e tala‘ofá. Na‘e talangofua ‘a Nifai ki he‘ene tamai pea mo e ‘Eiki, ka na‘e talangata‘a ‘a Leimana ia mo Lēmiuela. (Vakai, 1 Nifai 17.)*

TO OHEMĀ, TĀ FAKATĀĀI, O F. MĀ FĀI, E ROBERT CASEY, FAKAIKIKI MEI HE FONONGA, A, IJHAI OFI KI HE TAHI KUIOKUIĀ, TĀ, E GARY SMITH; NA 'Ā KU TALANGOFUA KI HE IFO 'O FĀUMĀIĀ, TĀ, E JOSEPH BRICKEY, VALOKI, E NĪFAI HONO ONGO TĀ OKETE ANGATU'Ū, TĀ, E ARNOLD FRIBERG © 1951 IRI; NA 'Ā NAU NGAOCHI AU, I HA FOUNGA FANGATA 'Ā, TĀ, E WAITER RANE; TOHI, 'Ā NĪFAI HE 'Ū LAU I PELETI KOULĀ, TĀ, E PAUL WANN © 1988; NA 'Ā HIKI HAKE HOKU IFO KE 'Ā 'U KI HE LANGI, TĀ, E WAITER RANE; I HE NGAŪE 'Ā HO 'OTIĀ, TĀ, E WAITER RANE; I HE TU 'U KI HE TĀKANGA, 'Ā E 'OTIĀ, TĀ, E WAITER RANE; TU 'U HAKE 'ALAMĀ, TĀ, E WAITER RANE; TĀ VALUAI 'Ā WAITER RANE TUUNGA HE ANGALEI, 'Ā E MUSIUME HISTIŌIA, 'Ā E SIASI

**Na'e folau 'a Lihai mo hono fāmili ki he fonua 'o e tala-'ofā he vaka na'a nau fo'ū. (Vakai, 1 Nīfai 18.)**



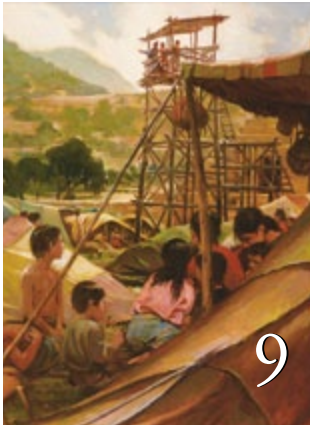
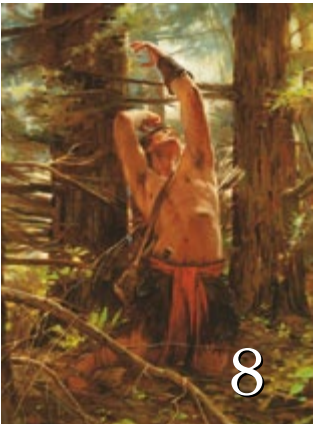
**Na'e hokohoko atu pē 'a e talangata 'a Leimana mo Lēmiuela ki he'ena tamaí pea mo e 'Eiki. 'Oku 'iloa hona hakó ko e kau Leimaná. Na'e hokohoko atu pē 'a e talangofua 'a Nīfai ki he'ene tamaí pea mo e 'Eiki. Na'e ui hono hakó ko e kau Nīfai. (Vakai, 2 Nīfai 4–5.)**



**Hili e pekia 'a Lihai mo Nīfai, ne 'i ai e kakai kehe, hangē ko e tehina 'o Nīfai ko Sē-kopé, na'e tuku ke nau tohi e ngaahi akonaki mahu'ingá mo e ngaahi me'a na'e hoko 'i he 'ū lau'i peletí. (Vakai, Sēkope 1.)**



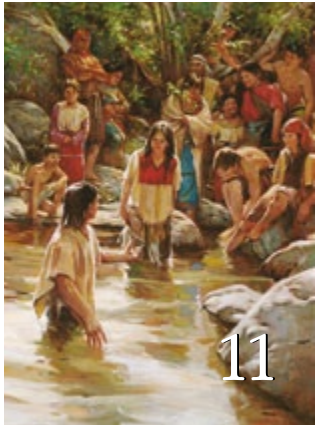
**Na'e lotu 'a 'Inosi ke fakamolemole 'i ene ngaahi angahalá, pea na'e fakamolemole 'i ia. (Vakai, 'Inosi 1.)**



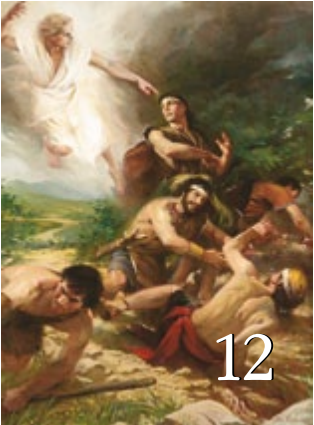
**Na'e langa 'e he Tu'i ko Penisimani ha taua ke ako'i ai e ongoongolelei ki hono kakai. (Vakai, Mōsaia 2–6.)**



**Na'e hanga 'e ha tu'i angakovi ko Noa 'o fekau ke tamate 'i 'a e palōfita ko 'Apinetai. Ka na'e fakaului 'e he ngaahi akonaki 'a 'Apinetai ha taha 'o e kau taula'eiki 'a Noá ko 'Alamā. (Vakai, Mōsaia 11–17.)**



**Na'e hola 'a 'Alamā mei he 'ao 'o e Tu'i ko Noá, 'o ne ako'i e ongoongolelei ki he kakai kehé, pea papitaiso kinautolu. (Vakai, Mōsaia 18.)**



**Na'e talangata 'a e foha 'o 'Alamā ko 'Alamā ko e Sī'i. Na'á ne angakovi mo hono ngaahi kaungāme'á, 'a e ngaahi foha 'o Mōsaia. Pea na'e fekau 'e ha 'āngelo ke nau fakatomala. Na'e fakatomala 'a 'Alamā mo e ngaahi foha 'o Mōsaia pea fakamoleki e toenga 'enua mo'uí 'i hono malanga 'aki e ongoongolelei. (Vakai, Mōsaia 27–28.)**

Na'e fakaului 'e he foha 'o Mōsaia ko 'Āmoni ha kau Leimana tokolahi hili hono malu'i 'e 'Āmoni e fanga sipi 'a e Tu'i ko Lamona'i pea ma'u ai 'ene falalā. (Vakai, 'Alamā 17–19.)



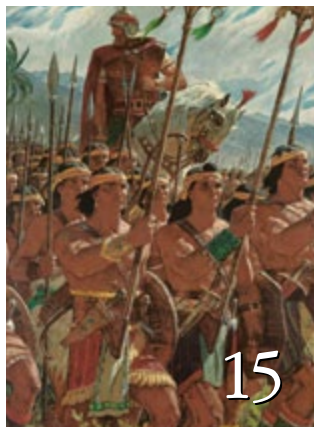
13

Na'e tohi 'e he 'Eikitau ko Molonai 'a e fuka 'o e tau- 'atāinā pea na'ā ne tau ke malu'i e tau'atāina 'a hono kakai. (Vakai, 'Alamā 46, 48.)



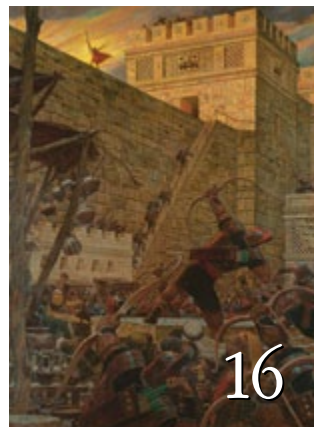
14

Na'e taki 'e Hilamani ha kau tau 'e toko 2,000 ko ha kau talavou angatonu. (Vakai, 'Alamā 53, 56–58.)



15

Na'e kikite'i 'e ha palōfita Leimana ko Samuela 'e vave pē hono 'alo'i mai 'o Sisū Kalaisi. (Vakai, Hilamani 13–16.)



16



19

Na'e fili ha ki'i tamasi'i ta'u 10 ko Molomona ke ne tohi e 'ū lau'i peleti 'i he'ene faka- 'au ke matu'otu'a angé. Na'e kamata ke ne fakatahataha'i 'i hono ta'u 24 e ngaahi tala- noa mahu'inga taha mei he ngaahi lekōti kotoa ki ha 'ū lau'i peleti ukamea. (Vakai, Molomona 1.)



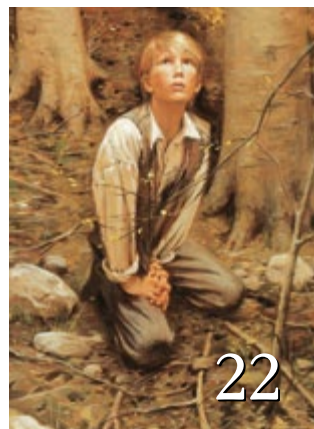
20

Kimu'a pea mālōlō 'a Molo- monā, na'ā ne 'ave 'a e 'ū lau'i peleti ki hono foha ko Molonai. Ko Molonai ko ha 'eikitau ia 'i he kau taú. Ko tokotaha Nīfai fakamuimui taha ia na'e mo'ui hili e fu'u tau lahi he vaha'a 'o e kau Leimanā pea mo e kau Nīfai. (Vakai, Molomona 6, 8.)



21

Kimu'a pea mate 'a Molonai, na'ā ne tanu e 'ū peleti 'i ha feitu'u na'u ui ko Komola. Hili ha meimei ta'u 'e 1,400 hono tanu 'e Molonai 'a e 'ū lau'i peleti, na'e lotu ha ki'i tamasi'i ta'u 14 ko Siosefa Sāmita ke ne 'ilo 'a e siasi 'oku mo'oni. (Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōliā 1:5–16.)

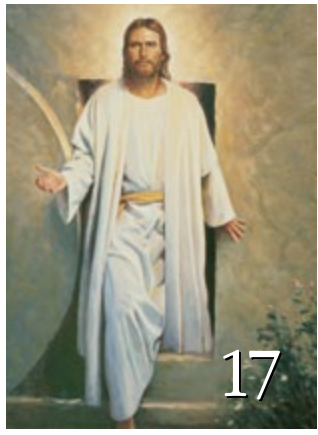


22

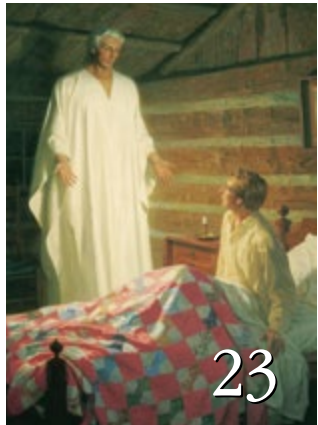
Na'e 'a'ahi mai 'a e Tamai Hēvani mo Sisū Kalaisi kia Siosefa Sāmita pea fakahā kiate ia 'oku 'ikai ha taha he ngaahi siasi 'e mo'oni mo kakato. 'E tokoni 'a Siosefa ki hono toe fakafoki mai 'o e Siasi mo'oni 'o Sisū Kala- isi. (Vakai, Siosefa Sāmita— Hisitōliā 1:17–20.)

TO OHEMĀ: MALU'I 'E ĀMONI 'E FANGA SĪPI 'A TĪTU KO JAMONĀI. TĀ 'E ARNOLD FRIBERG © 1951 IRI. 'UNU'UNU/MAI. TĀ 'E WALTER RANE. TU'UNGA HE ANGAIELEI 'A E MUSIUME HISTĪHĪA 'A E SĪSĪ. 'AIU 'E KAU TALAVOU 'E TOKO UĀ AĒ KI HE TĀU. TĀ 'E ARNOLD FRIBERG. TU'UNGA HE ANGAIELEI 'A E MUSIUME HISTĪHĪA. 'A E SĪSĪ. KIKITE 'A SĀMĪEIA KO F. LEIMANĀ. TĀ 'E TOM LOVELL © 1951 IRI. FAKANOUNOU 'E MOLOMONĀ 'A E 'Ū LAU'I PELETĪ. TĀ 'E TOM LOVELL © 1951 IRI. NA 'Ā KU NOFO TOKOZĀHA PĒ. TĀ 'E WALTER RANE. TU'UNGA HE ANGAIELEI 'A E MUSIUME HISTĪHĪA. 'A E SĪSĪ. TANU 'E MOLOMONĀ 'E 'Ū LAU'I PELETĪ. TĀ 'E TOM LOVELL © 1951 IRI. KO 'E NGA'ĀHI FAKA'ĀMIU 'A HOKU LOTŌ I. TĀ 'E WALTER RANE. TO'OKATA'Ū. KI'Ū NE TOETU'Ū. TĀ 'E DEL PARSON. KALĀSI PEĀ MO 'E FĀNĀU 'I HE TOHI 'A MOLOMONĀ. TĀ 'E DEL PARSON © 1995. HĀ 'A 'E ĀNGĒO KO MOLOMONĀ KIA SIOSEFA SĀMITĀ. TĀ 'E TOM LOVELL © 2003 IRI. MO'UNGA KO KOMOLĀ. TĀ 'E JON MCNAUGHTON. LILIU 'E SIOSEFA SĀMITĀ 'E TOHI 'A MOLOMONĀ. TĀ 'E DEL PARSON © 1996 IRI.

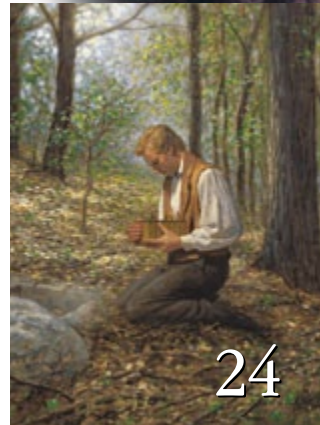
**Na'e 'alo'i 'a Sisū Kalaisi 'i he kolo ko Pēteliemā. Na'ā Ne ako'i 'Ene ongoongolelei, fakamo'ui mo tāpuaki'i 'a e kakāi, pea fokotu'u Hono Siasi. Pea na'e tutuki la peā Ne toetu'u. (Vakai, 3 Nīfai 1, 8–10.)**



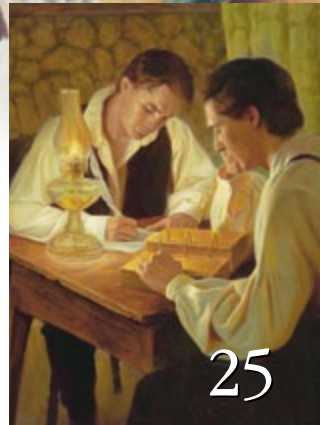
**Na'ā Ne 'a'ahi ki he kau Nīfai mo e kau Leimana angatonū, hili 'Ene Toetu'ū. Na'ā Ne ako'i 'Ene ongoongolelei kiate kinautolu, mo fakamo'ui pea tāpuaki'i kinautolu, 'o hangē tofu pē ko e me'a na'ā Ne fai 'i he fonua ko Selusalemā. (Vakai, 3 Nīfai 11–28.)**



**Na'e 'a'ahi 'a Molonai kia Siosefa Sāmita 'o fakahā kiate ia 'a e 'ū lau'i peletī na'e tanū. 'I he matu'otu'a ange 'a Siosefa Sāmitā, te ne 'omi e 'ū lau'i peletī pea liliu kinautolu. (Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōliā 1:27–54.)**

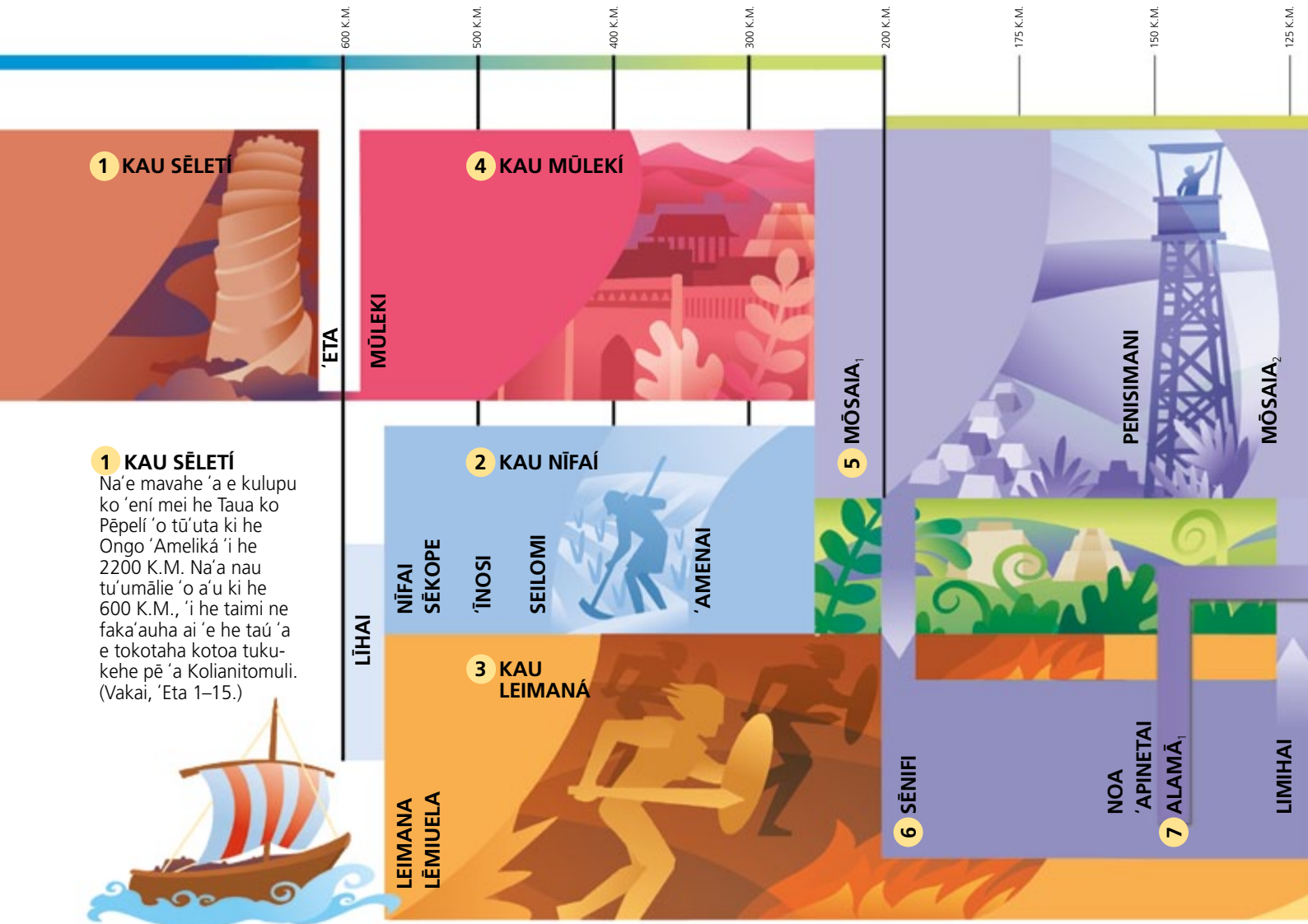


**'I he tā'u 21 'a Siosefa Sāmitā, na'ā ne 'alu ki he Mo'unga ko Komolā, 'o 'omi e 'ū lau'i peletī mei he feitu'u na'e tanu ai kinautolu 'e Molonai. (Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōliā 1:59.)**



**Na'e liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e 'ū lau'i peletī 'aki e mālohi 'o e 'Otuā. Na'ā ne pulusi 'a e liliu ko 'eni. 'Oku ui ia ko e Tohi 'a Molomonā. (Vakai ki he peesi talamu'aki mo e talateu 'o e Tohi 'a Molomonā.) ■**

# HISITŌLIA 'O E TOHI 'AMO



## 1 KAU SĒLETĪ

## 1 KAU SĒLETĪ

Na'e mavahe 'a e kulupu ko 'enī mei he Taua ko Pēpelī 'o tū'uta ki he Ongō 'Amelikā 'i he 2200 K.M. Na'a nau tu'umalie 'o a'u ki he 600 K.M., 'i he taimi ne faka'auha ai 'e he taú 'a e tokotaha kotoa tuku-kehe pē 'a Kolianitomuli. (Vakai, 'Eta 1–15.)

## 2 KAU NĪFAĪ

Na'e mavahe e kulupu 'a Līhai mei Selusalema 'i he 600 K.M. 'o a'u mai ki he Ongō 'Amelikā. Ka na'e faka'au māmalie pē ke mavahevehe hono hakō. Hili e mate 'a Līhai, na'e muimui e kau angatonú 'i hono foha ko Nīfai ki he tokelaú. Na'e 'iloa kinautolu ko e kau Nīfai. (Vakai, 1 Nīfai 1–22; 2 Nīfai 1–5.)

## 3 KAU LEIMANÁ

Hili e mate 'a Līhai, na'e nofo e kau angakoví mo hono foha ko Leimaná pea 'iloa kinautolu ko e kau Leimaná. (Vakai, 2 Nīfai 5.)

## 4 KAU MŪLEKĪ

Ko Mūlekī, ko ha foha 'o e Tū'ī ko Setekiá, na'a ne tataki ha kulupu mei Selusalema 'i he 587 K.M. pea fononga mai ki he Ongō 'Amelikā. Na'a nau mā'u 'a Kolianitomuli. (Vakai, 'Amenai 1:14–21.)

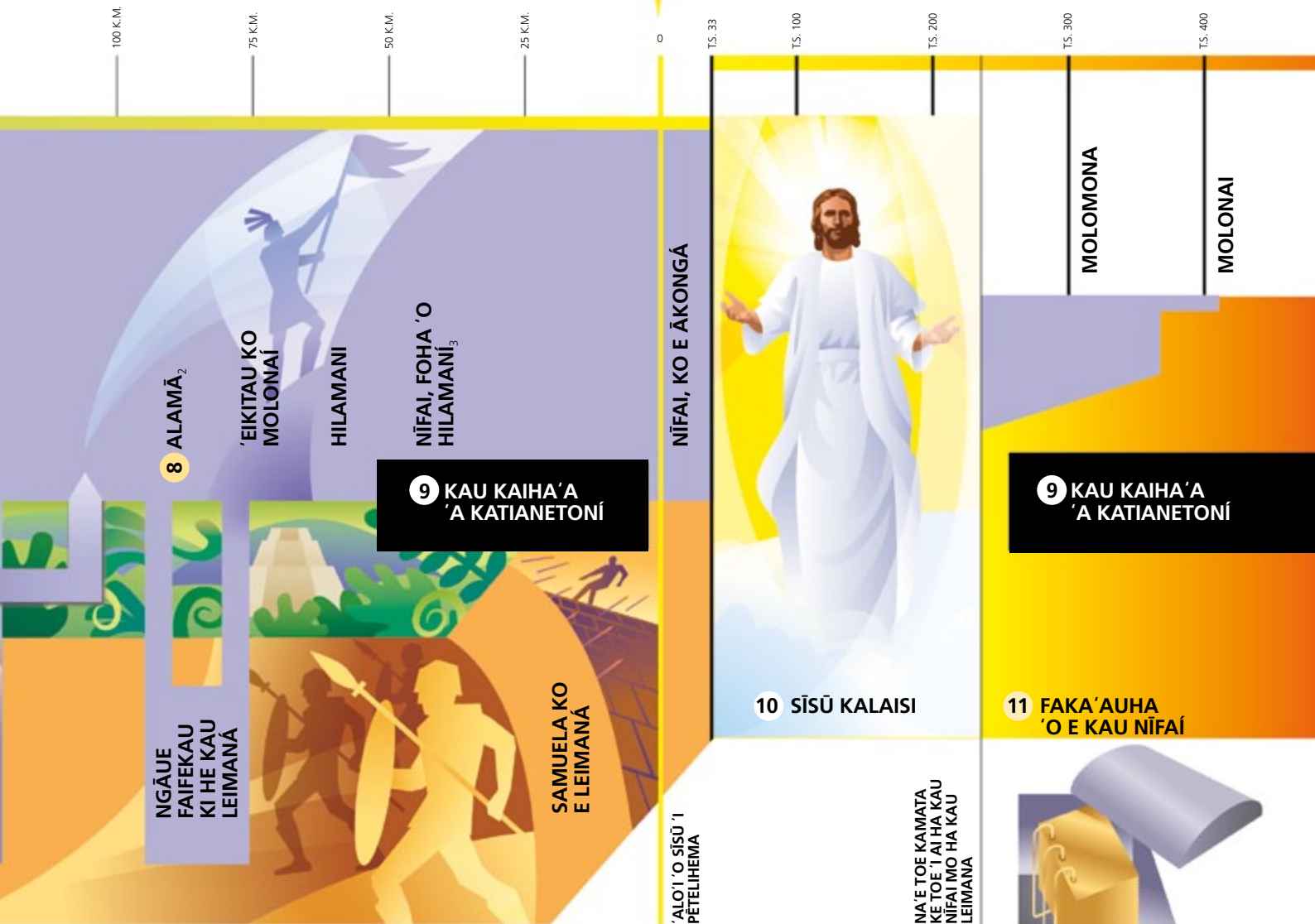
## 5 MŌSAIA₁

'I he 225 K.M. na'e faka'au ke faiangahala e kau Nīfai, ko ia na'e tataki 'e Mōsaia, ha kulupu 'o e kau Nīfai angatonú ki Seilahemala 'o nau fakataha mo e kau Mūlekī. Na'a nau ui kinautolu ko e kau Nīfai. Na'e hoko 'a Mōsaia₁ ko honau tu'ī angatonu. Ko hono fohá 'a e Tū'ī ko Penisimaní. (Vakai, 'Amenai 1:12–23.)

## 6 SĒNIFI

'I he meimei 200 K.M. na'e 'ave 'e Sēnifi, ko ha tangata Nīfai, ha kulupu ki he fakatonga ke toe mā'u mai e fonua 'o e kau Nīfai. Hili e tū'uta atu 'a Sēnifi mo 'ene kulupú, na'e puke pōpula kinautolu 'e he kau Leimaná. Na'e fekau kimui 'e he Tū'ī ko Mōsaia₂, 'a 'Āmoni ke kumi 'a e kulupú, pea na'e hanga 'e 'Āmoni 'o fakalulū ai e Tū'ī ko Limihaí. (Vakai, Mōsaia 7; 9–22.)

# LOMONA



8 ALAMĀ<sub>2</sub>

'EIKITAU KO  
MOLONAI

HILAMANI

NĪFAI, FOHA 'O  
HILAMANI<sub>3</sub>

9 KAU KAIHA 'A  
'A KATIANETONĪ

NGĀUE  
FAIFEKAU  
KI HE KAU  
LEIMANA

SAMUELA KO  
E LEIMANĀ

'ALO' O SĪSŪ 'I  
PĒTELIHEMA

NĪFAI, KO E ĀKONGĀ

10 SĪSŪ KALAI SI

11 FAKA 'AUHA  
'O E KAU NĪFAI

MOLONONA

MOLONAI

NA'E TOE KAMATA  
KE TOE 'I AI HA KAU  
NĪFAI MO HA KAU  
LEIMANA



## 7 'ALAMĀ<sub>1</sub>

Na'e fā'ele'i 'a 'Alamā<sub>1</sub>, 'i he kakai 'o Senifi, pea na'á ne kau he kau taula'eiki angakovi 'a e Tu'i ko Noá. Na'e tamate'i 'a e palōfita ko 'Apinetāi 'ene fakatokanga ki he Tu'i ko Noá ke fakatomala. Ka na'e tui 'a 'Alamā, ki he ngaahi akonaki 'a 'Apinetāi pea hola ia mo e nī'hi na'e tui, pea faifai pē 'o nau fakataha mo e kau Nīfai. (Vakai, Mōsaia 11: 17–18; 23–24.)

## 8 'ALAMĀ<sub>2</sub> PEA MO E NGAHI FOHA 'O MŌSAIĀ<sub>2</sub>

'I he kei 'a 'Alamā<sub>2</sub> pea mo e ngaahi foha 'o e Tu'i ko Mōsaia, 'i he'enau kei talavou Mosiah<sub>2</sub> na'a nau feinga ke faka'auha e Siasī. Na'e valoki'i kinautolu 'e ha 'āngelo, pea nau fakatomala. Na'e hoko 'a 'Alamā<sub>2</sub> ko ha taki angatonu. (Vakai, Mōsaia 27–29.) Na'e hoko e ngaahi foha 'o Mōsaia<sub>2</sub> ko ha kau faifekau ki he kau Leimaná. Hili ha lavame'a lahi, na'a nau toe fakataha mo fiefia mo 'Alamā<sub>2</sub>. (Vakai, 'Alamā 17–26.)

## 9 KAU KAIHA 'A 'A KATIANETONĪ

Na'e mālohi taha e tākiekina 'a e kautaha fufū fakapō ko 'enī he taimi na'e faiangahala ai e sosaieti pea vaivai tahā he taimi na'e angatonu ai 'a e sosaieti. 'I he meimei 350 T.S. na'a nau tu'u fakatu'utāmaki ki he nofo malu 'a e kakai kotoa. (Vakai, Hilamani 2; 6; 4 Nīfai 1:42–46.)

## 10 SĪSŪ KALAI SI

Hili 'Ene Toetu'u 'i Selusalemā, na'e hā e Fakamo'uí 'i he Ongō 'Amelikā, 'o malanga ki he kakai, ako'i 'Ene ongoongolei, pea fokotu'u Hono Siasī. Na'e nofo melino e kakai 'i ha ta'u 'e 200 mei He'ene 'a'ahī. (Vakai, 3 Nīfai 11–28.)

## 11 FAKA 'AUHA 'O E KAU NĪFAI

Na'e foki māmālie mai 'a e faiangahalá, fakalilifu 'o e taú, pea na'e 'auha ai e kau Nīfai. Ko Molonai toko taha pē na'e haó, peá ne tauhi e ngaahi lekooti 'a e kau Nīfai 'o ne tanu kinautolu kimu'a peá ne maté. (Vakai, 4 Nīfai 1:24–28; Molomona 8:1–8; Molonai 10.)



# KO HAI NA'Á NE

*Na'e tohi tongi 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á, kau fa'u hisitōliá, mo e kau takí 'enau ngaahi faka-mo'oní mo e hisitōliá 'i ha 'ū lau'i peleti koula. Na'e liliu 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá kimuí ni mai, 'i he me'afuaki mo e mālohi 'o e 'Otuá, 'a e 'ū lau'i peleti ne fakanounou 'i ko iá.*



**Kau Fa'u Tohi pe Tupu'anga 'o e Ngaahi Lekooti Totonu Fakakuongamu'á**

Nīfai, Sēkope, 'Īnosi, Seilomi, 'Amenai, mo e n'ihī kehe

Molomona

'Ū lau'i peleti palasa 'a Lēpaní (vakai, 1 Nīfai 5:10–14)

Sēnifi

Līhai (vakai, 2 Nīfai 1:1–4, 11; T&F 3, konga 'o e talateú); Peni-simani (vakai, 'Amenai 1:12–23; Ngaahi Lea 'a Molomoná 1:16–18; Mōsaia 1–6); Mōsaia<sub>2</sub> (vakai, 'Amenai 1:23–25; Mōsaia 6:3); 'Alamā ko e Sī'í, Ngaahi Foha 'o Mōsaiá, Hilamani, Peihōlani, 'Eikitau ko Molonai, Nīfai<sub>3</sub>, Nīfai<sub>4</sub>

Molomona

Ngaahi lekooti 'a e kau Sēletí 'i he 'ū lau'i peleti 'e 24, kau ai e ngaahi tohi 'a 'Etá (vakai, 'Eta 1:1–5)

Molonai

**Ngaahi Lekooti 'i he 'Ū Lau'i Peletí**

'Ū lau'i peleti iiki 'a Nīfai (ngaahi lekooti fakalaumālie; meimei 600 K.M. ki he 130 K.M.)

Ngaahi Lea 'a Molomoná (fakafehokotaki e 'ū lau'i peleti īkí mo e 'ū lau'i peleti lalahi 'a Nīfai na'e fakanounou'í; vakai, veesi 1–18)

'Ū lau'i peleti lalahi 'a Nīfai (ngaahi lekooti fakatu'asinó mo e hisitōlia fakalotú; meimei 130 K.M. ki he T.S. 321)

Ngaahi lekooti 'a Molomoná (meimei T.S. 345 ki he A.D. 385)

Tohi 'a 'Etá, ngaahi lekooti 'o e kau Sēletí kuo fakalelei'í (meimei 2400 K.M ki he 600 K.M.)

Ngaahi lekooti 'a Molonai (vakai, Molomona 9:30–37; meimei T.S. 385 ki he T.S. 421)



# HIKI E TOHI ‘A MOLOMONÁ?



Na'e hā mai e 'āngelo ko Moloná ki he talavou ko Siosefa Sāmitá, 'i he efiāfi ko hono 21 'o Sepitema 1823 'o fakahā ange kiate ia 'a e 'ū lau'i peleti koula 'e liliu 'o hoko ko e Tohi 'a Molomoná. Hili ha ta'u 'e fā mei ai, na'e lava ke ma'u 'e Siosefa e 'ū lau'i peletí ke liliu kinautolu (vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:27–54).



**Na'e Foaki 'a e 'Ū Lau'i Peleti Koulá ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'e he 'Āngelo ko Moloná 'i he 'aho 22 'o Sepitemá 1827**



**Ko e Tohi 'a Molomoná**

'Ū lau'i peleti 'a Molomoná (fakataha 'i pea fakanounou 'i e ngaahi lekōtí 'e Molomona mo Molonai)

**Peesi Talamu 'akí\***

- 1 Nīfai
- 2 Nīfai
- Sēkope
- 'Īnosi
- Seilomi
- 'Amenai
- Ngaahi Lea 'a Molomoná
- Mōsaia
- 'Alamā
- Hilamani
- 3 Nīfai
- 4 Nīfai
- Molomona
- 'Eta
- Molonai

Konga na'e fakama'ú ('ikai ke liliu)



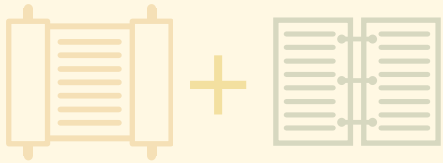
\*Na'e fakamatala 'i 'e Siosefa Sāmita, "Ko e peesi talamu 'akí 'o e Tohi 'a Molomoná ko e liliu mo'oni ia, na'e to'o mei he peesi fakamui-mui tahá 'i he tafa'aki to'ohema 'o e tohi pe 'ū lau'i peletí". (*History of the Church*, 1:71).

Na'e kakato hono liliú 'i he 1829, pea kakato e liliu ki he fai pākí 'i he 1829–30, pea na'e pulusi 'i he 1830 e fuofua tatau 'e 5,000 'o e Tohi 'a Molomoná.

*Na'e fakatahataha 'i e fakamatala 'i he saati ko 'eni mei he talateú pea mo e 'ū tohi ne hiki 'i he Tohi 'a Molomoná.*



MEI HE TO'OHEMA: FAI'ATAI 'E IED CLARK; KO HONO FAKANOUNOU 'I 'E MOLOMONA 'E 'Ū LAU'I PELETÍ, 'Ī 'E TOM LOVELL; KO E HĀ 'A 'E 'ĀNGELO KO MOLOMONÁ KI SIOSEFA SĀMITA, 'Ī 'E TOM LOVELL; FAI'ATAI 'E CRAIG DIMOND; KO HONO FOAKI 'E MOLOMONAI 'E 'Ū LAU'I PELETÍ KOUJĀ, 'Ī 'E GARY KAPP; OUA NA 'A HIKI THANO 'ATAU; FAI'ATAI 'E EMILY LEISHMAN; 'Ī FAKATĀTAI 'O E 'ATA 'E JOHN LUKE



# KO E TOHI 'A MOLOMONÁ: Ko ha Kaungā Fakamo'oni 'o e Tohi Tapú

**K**e fenāpasi mo e fono 'i he tohi tapú 'a ia "i he ngutu 'o e fakamo'oni 'e toko ua pe toko tolu 'e fakamo'oni 'a e lea kotoa pē" (2 Kolinitō 13:1), 'oku fakamo'oni fakatou'osi 'a e Tohi 'a Molomoná pea mo e Tohi Tapú kia Sisū Kalaisi mo ne ako'i mai e ngaahi tefito'i mo'oni 'o 'Ene ongoongolelei. Na'e akonaki 'a 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá "oku fefakamo'oni 'aki e kau fakamo'oni fakafolofolá ki hono mo'oni. Na'e fakamatala'i 'a e fo'i fakakaukau ko 'ení

he ngaahi ta'u lahi kuo hilí 'i hano tohi 'e ha palōfita 'o pehē ko e Tohi 'a Molomoná na'e 'tohi koe'uhi ke mou tui ki [he Tohi Tapú]; pea kapau te mou tui ki [he Tohi Tapú] te mou tui ki [he Tohi 'a Molomoná] foki' [Molomona 7:9]. 'Oku fefakamatala'aki 'a e ongo tohi. 'Okú na takitaha hoko ko ha fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Otuá pea 'okú Ne folofola ki He'ene fānaú 'i he fakahā ki He'ene kau palōfitá.'<sup>1</sup>  
'Oku 'i lalo ha lisi 'o ha ngaahi tokāteline tefito na'e ako'i 'i he Tohi Tapú pea toe tānaki mai ki ai mo ha fakamo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná.

## Ko e Palani 'a e 'Otuá Ma'atautolú

*'Oku ako 'i 'e he Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná ko e 'Otuá 'a 'etau Tamai Hēvaní. 'I he'ene peheé leva, kuó Ne 'osi teuteu ha "palani 'o e fakamo'ui" ('Alamā 24:14) ke tau lava 'o mo'ui ai 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí.*

### Tamai 'Ofa 'i he Langí

Tohi Tapú: "He 'oku tau mo'ui, mo ngaueue, mo nofo pē 'iate ia; 'o hangē ko e lea 'a e ni'ihi 'i ho'omou kau tohi hivá, He ko hono hako foki 'a kitautolu" (Ngāue 17:28; vakai foki, Saame 82:6; Hepelū 12:9).

Tohi 'a Molomoná: "'Oku ou 'ilo 'oku ['ofa 'a e 'Otuá] ki he'ene fānaú" (1 Nifai 11:17; vakai foki, 1 Nifai 17:36).

### Maté mo e Maama Tatali'anga 'o e Ngaahi Laumālié

Tohi Tapú: "Ka 'e toki liliu 'a e efú ki he kelekelé 'o hangē ko 'ene 'i aí: pea 'e foki atu 'a e laumālié ki he 'Otuá 'a ia na'á ne foaki iá" (Tangata Malanga 12:7; vakai foki, 1 Pita 3:19–20; 4:6).

Tohi 'a Molomoná: "'A e laumālie 'o e tangata kotoa pē 'o tatau ai pē pe 'oku nau angalelei pe angakovi, ki honau 'apí ki he 'Otua pē ko ia 'a ia na'e foaki 'a e mo'ui kiate kinautolú" ('Alamā 40:11; vakai foki, veesi 12–14).

### Toetu'ú

Tohi Tapú: "Pea ka 'osi hoku kilí pea maumau hoku sinó, ka te u mamata 'i hoku kakanó ki he 'Otuá" (Siope 19:26; vakai foki, 'Isikeli 37:12; 1 Kolinitō 6:14; 15:54).

Tohi 'a Molomoná: "Ko ia 'oku ou 'ilo 'oku mou 'ilo'i kuo pau ke 'auha 'a hotau sinó 'o mate; ka neongo iá, te tau mamata 'i hotau sinó ki he 'Otuá" (2 Nifai 9:4; vakai foki, 2 Nifai 9:12; 'Alamā 11:43–45; 40:23).

## 'Omi 'e he Ngaahi Fekau ha Fakahinohino

*'Oku ako i mai 'e he Tohi Tapu kuo 'omi 'e he 'Otuá ha ngaahi fekau pea 'e tãpuaki i kitautolu i he 'etau talangofuá. Na 'e lekooti foki 'e he kau palõfita 'o e Tohi 'a Molomoná mo nau talangofua ki he ngaahi fekau.*



### FAKAMO'ONI 'A HA PALÕFITA

“'Oua te ke falala pã kiate koe, ka ke ako 'a e ngaahi tohi lelei tahá—'a e Tohi Tapu mo e Tohi 'a Molomoná—pea tãnaki 'a e ngaahi fakamatala kotoa pã te ke lava 'o tãnaki, peá ke toki pĩkitai ki he 'Otuá mo faka'ata'atã koe mei he kãkaá mo ha toe anga fakalielia pã, pea 'e toki 'iate koe 'a e ngaahi tãpuaki 'a e Fungani Mã'olungá.”

Palesiteni Sione Teila (1808–87), *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Sione Teila* (2001), 173.

### Ngaahi Tãpuaki 'o e Talangofuá

Tohi Tapu: “Pea na 'e fekau 'e [he 'Eiki] ke mau fai 'a e ngaahi tu'utu'uní ni, ke manavahẽ ki [he 'Eiki] ko hotau 'Otuá, ke tau lelei ai ma'u ai pã, koe'uhi ke ne fakatolonga 'etau mo'uí. . . . Pea 'e hoko ia ko 'etau mã'oni'oni, 'o kapau te tau tokanga 'o fai ki he ngaahi fekau ni kotoa pã” (Teutalõnome 6:24–25; vakai foki, Lea Fakatãtã 4:4; Sione 14:21).

### Ko e Fekau 'e Hongofulu

Tohi Tapu: Na 'e fakahã 'e he 'Eiki kia Mõsese 'a e Fekau 'e Hongofulu (vakai, 'Ekesõtosi 20:1–17).

### Vaehongofulu

Tohi Tapu: “Mou 'omi 'a e ngaahi vaehongofulu 'o e me'á ki he tuku'anga koloá, koe'uhi ke ai ha me'akai 'i hoku falé” (Malakai 3:10; vakai foki, Levitiko 27:30).

### Papitaisó mo e Laumãlie Mã'oni'oni

Tohi Tapu: “Kapau 'e 'ikai fanau 'i 'a e tangatã 'i he vai pea mo e Laumãlie, 'e 'ikai 'aupito fa'a hũ ia ki he pule'anga 'o e 'Otuá” (Sione 3:5; vakai foki, Ma'ake 16:16; Ngãue 2:36–38).

Tohi 'a Molomoná: “Pea kuó ne tala'ofa kiate kimoutolu kapau te mou tauhi 'a 'ene ngaahi fekau te mou tu'umãlie 'i he fonuá; pea 'oku 'ikai ai pã te ne fai kehe mei he me'a kuó ne folofola 'akí; ko ia, kapau 'oku mou tauhi 'a 'ene ngaahi fekau 'okú ne tãpuaki 'i mo fakamonũ'ia 'i 'a kimoutolu” (Mõsaia 2:22; vakai foki, 2 Nifai 1:20).

Tohi 'a Molomoná: Na 'e ako 'i 'e 'Apinetai ki he kau taula'eiki 'a e Tu 'i ko Noá 'a e Ngaahi Fekau 'e Hongofulu (vakai, Mõsaia 12:33–36; 13:12–24).

Tohi 'a Molomoná: “Pea ko ia ia 'a e Melekisēteki na 'e totongi ki ai 'e 'Ēpalahame 'a e ngaahi vaehongofulu; 'io, na 'a mo 'etau tamai ko 'Ēpalahamé na 'á ne totongi 'a e vaehongofulu 'aki 'a e vahe hongofulu 'e taha 'o e me'a kotoa pã na 'á ne ma'ú” ('Alamã 13:15; vakai foki, 3 Nifai 24:8–10).

Tohi 'a Molomoná: “Fakatomala, 'a kimoutolu 'a e ngaahi ngata'anga kotoa pã 'o e mãmaní, pea ha'u kiate au 'o papitaiso 'i hoku hingoá, koe'uhi ke fakamã'oni'oni 'i 'a kimoutolu 'i he ma'u 'o e Laumãlie Mã'oni'oni, koe'uhi ke mou tu'u ta'e-ha-mele 'i hoku 'aó 'i he 'aho faka'osi” (3 Nifai 27:20; vakai foki, 2 Nifai 9:23; 31:5–9).

## Ko e Misiona 'o Sīsū Kalaisi

*'Oku fakamo'oni e Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná kia Sīsū Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, mo 'Ene Fakalelei. 'Okú na ako'i na'e to'o 'e he Fakamo'uí kiate Ia 'etau ngaahi angahalá pea Ne ikuna'i 'a e maté.*



### FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

“'Oku fakahā 'e he Tohi 'a Molomoná . . . 'oku mo'oni 'a e Tohi Tapú, pea 'okú ne fakamo'oni'i ia; pea 'oku fefakamo'oni'aki 'a e ongo tohí ni ki hona mo'oni.”

Palesitani Pilikihami 'Iongi (1801–77), *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesitani 'o e Siasí: Pilikihami 'Iongi* (1997), 145.

### 'Alo Tofu Pē Taha 'o e 'Otuá Na'e Fakatupú

Tohi Tapú: “He na'e 'ofa pehē 'a e 'Otuá ki māmani, na'á ne foaki hono 'Alo pē taha na'e fakatupú, koe'uhi ko ia kotoa pē 'e tui kiate iá ke 'oua na'a 'auha, kae ma'u 'a e mo'ui ta'engatá” (Sione 3:16; vakai foki, Mātiu 16:16; Sione 6:69).

### Fakalelei ma'a 'Etau Ngaahi Angahalá

Tohi Tapú: “He ko hoku toto 'eni 'o e fuakava fo'ou, 'a ia 'oku lilingi ke fakamolemole'i ai 'a e angahala 'a e tokolahi” (Mātiu 26:28; vakai foki, Hepelū 9:28; 1 Pita 3:18).

### Fuesia 'Etau Ngaahi Mamahi

Tohi Tapú: “Ko e mo'oni kuó ne to'o kiate ia 'a 'etau ngaahi vaivaí, 'o ne fua 'etau ngaahi mamahi” (Īsaia 53:4; vakai foki, Hepelū 2:18).

### Ikuna'i e Maté

Tohi Tapú: “Ka ko 'eni, kuo toe tu'u 'a Kalaisi mei he pekiá, pea kuo hoko ia ko e 'uluaki fua 'o kinautolu na'e mohé” (1 Kolinitō 15:20; vakai foki, Sione 14:19; Ngāue 26:23).

Tohi 'a Molomoná: “'Oku ou 'ilo'i 'e hā'ele mai 'a Sīsū Kalaisi, 'io, 'a e 'Aló, 'a e 'Alo pē Taha na'e Fakatupu 'o e Tamai, 'oku fonu 'i he 'alo'ofa, mo e manava'ofa, pea mo e mo'oni” ('Alamā 5:48; vakai foki, 1 Nifai 11:16–21; Mōsaia 3:5–8).

Tohi 'a Molomoná: “Vakai, 'okú ne 'oatu ia ke hoko ko ha feilaulau koe'uhi ko e angahalá, ke fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e fonó, ma'anautolu kotoa pē 'oku ma'u 'a e lotomafesifesi mo e laumalie fakatomalá” (2 Nifai 2:7; vakai foki, 1 Nifai 11:33; 'Alamā 34:8–10; 3 Nifai 11:14).

Tohi 'a Molomoná: “Pea te ne hā'ele atu, 'o kātaki'i 'a e ngaahi mamahi moe ngaahi faingata'á pea mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe kotoa pē; . . . koe'uhi ke ne 'afio'i 'o fakatatau ki he kakanó 'a e founa ke tokoni'i ai 'a hono kakaí 'o fakatatau ki honau ngaahi vaivaí” ('Alamā 7:11–12; vakai foki, Mōsaia 14:3–5).

Tohi 'a Molomoná: “Tui kia Sīsū Kalaisi, ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá, pea na'e tāmata'i ia 'e he kau Siú, pea 'i he māfima'i 'o e Tamai kuó ne toe tu'u, 'a ia kuó ne ikuna ai 'a e fa'itoká” (Molomona 7:5; vakai foki, Mōsaia 16:7–8; Hilamani 14:17).

## Ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'i he Kuonga Mu'á

*Na'e fokotu'u 'e he 'Eiki Hono Siasí 'i Selusalema pea 'i he Ongō 'Ameliká. 'Oku hoko 'a e Tohi Tapú pea mo e Tohi 'a Molomoná ko ha ongo fakamo'oni ki He'ene fokotu'u mo tataki Hono kakai 'o fakafou he kau palōfitá mo e kau 'aposetoló.*

### Kau palōfitá

Tohi Tapú: “Ko e mo'oni 'e 'ikai fai ha me'a 'e [he 'Eiki] ko e 'Otuá, kae ta'e fakahā ia ki he'ene kau tamaio'eiki ko e kau palōfitá” (Āmosi 3:7; vakai foki, Selemaia 1:7; 7:25).

Tohi 'a Molomona: “He 'oku fakahā 'i he Laumālié 'a e ngaahi me'a kotoa pē ki he kau palōfitá” (1 Nifai 22:2; vakai foki, Sēkope 4:4–6).

### Ko e Toko Hongofulu Mā Uá

Tohi Tapú: “Peá ne ui kiate ia 'a 'ene kau ākongá: pea na'á ne fili 'iate kinautolu 'a e toko hongofulu mā toko ua, 'a ia foki na'á ne fakahingoa ko e kau 'aposetolo” (Luke 6:13; vakai foki, 'Efesō 2:19–20; 4:11–14).

Tohi 'a Molomona: “'Oku monū'ia 'a kimoutolu 'o kapau te mou tokanga ki he ngaahi lea 'a e toko hongofulu mā ua ko 'eni 'a ia kuó u fili meiate kimoutolu ke akonaki kiate kimoutolú” (3 Nifai 12:1; vakai foki, 1 Nifai 11:29).

### Mafai 'o e Lakanga Fakataula'eiki

Tohi Tapú: “Na'e 'ikai te mou fili au, ka kuó u fili 'a kimoutolu, 'o tu'utu'uni 'a kimoutolu, ke mou 'alu atu, 'o ma'u 'a e fua, peá ke tolonga homou fuá” (Sione 15:16; vakai foki, Mātiu 16:19; Luke 9:1–2; Hepelū 5:4).

Tohi 'a Molomoná: “Na'e fakanofu 'e [‘Alamā] ha kau taula'eiki mo ha kau mātu'a, 'i he'ene hilifaki hono nimá 'o fakatatau ki he founga 'a e 'Otuá, ke pule'i mo le'ohi 'a e siasí” (‘Alamā 6:1; vakai foki, 2 Nifai 6:2; Molonai 3).



### KO E FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITÁ

“'I he 'ahó ni kuo tukuhifo ai e Tohi Tapú 'e he tokolahi kuo nau fio e ngaahi fakaukau fakapoto 'o e māmaní mo e ngaahi folofola he Tohi Tapú ke fakatonuhia'i'aki 'enau faka'uhingá, ka ko e mālié he 'oku 'i ai ha'atau Tamai Hēvani ta'engata, 'oku tokanga ma'u pē ki he lelei fakalaumālié 'a 'Ene fānaú, pea 'omi kiate kitautolu ha tohi folofola ko ha tokoni, 'a ia 'oku 'iloa ko e Tohi 'a Molomoná, ko ha taukapo ki he ngaahi mo'oni 'i he Tohi Tapú na'e tohi pea lea 'aki 'e he kau palōfitá na'e fakahinohino'i 'e he 'Eiki. . . .

“ . . . Te tau lava ke toe fakapapau'i ange 'a e 'uhinga 'o e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá 'o e kuonga mu'á, pea pehē foki ki he 'Eiki mo 'Ene kau ākongá 'i he'enua mo'uí mo e ngaahi ako na'e fai ki he fa'ahinga 'o e tangatá, mei he toe fakamo'oni ko 'eni hono uá. 'Oku totonu ke ne ue'i 'a e kau fekumi angatonu kotoa ki he mo'oni ke fakataha'i e ongo folofola toputapu ko 'eni pea ako kinaua ko ha tohi pē 'e taha, pea mahino kiate kinautolu 'o hangē ko e mahino 'oku tau ma'ú, ki he'ena fekau'aki mo'oni.”

Palesiteni Hāloti B. Lī (1899–1973), *Ye Are the Light of the World* (1974), 89, 91.

### Tānaki atu ki he Akó

'Oku 'ikai ko ha lisi kakato 'a e saati ko 'ení. Te ke lava ke toe tānaki mai ki he saati ko 'ení ha ngaahi folofola ke hoko ia ko e kongā ho'o ako folofola fakatāutaha pe fakafāfāmi, pea fekumi ki ha ngaahi tefito'i mo'oni lahi ange 'oku fakatou ako'i 'i he Tohi 'a Molomoná pea mo e Tohi Tapú 'o faka'aonga'i 'a e Topical Guide pe Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá pea mo e tokoni he 'initaneti ki he akó 'i he scriptures.lds.org. ■

#### MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Russell M. Nelson, “Ngaahi Fakamo'oni Fakafolofolá,” *Liahona*, Nōvema 2007, 43.



Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau  
'Aposetolo 'e Toko  
Hongofulu Mā Uá

# Founga 'o Hono Ako

## 'O E TOHI 'A MOLOMONÁ

Na'e fakamatala 'i 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni (1899–1994) he ta'u 'e uofulu mā nima kuohilí “'a e 'uhinga lalahi 'e tolu 'oku totonu ke taumu'a 'aki ai 'e he Kāingalotú 'a hono ako 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he toenga 'enau mo'uí.”<sup>1</sup> Ko e ngaahi 'uhingá 'eni:

- Uluakí, ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú—ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí, 'o 'etau tokāteliné, mo 'etau fakamo'oní.
- Uá, na'e hiki e Tohi 'a Molomoná ma'a hotau kuongá.
- Tolú, 'oku tokoni e Tohi 'a Molomoná ke tau toe ofi ange ai ki he 'Otuá.

'Oku toe fokotu'u mai 'e he ngaahi 'uhinga ko 'eni ki hono ako 'o e Tohi 'a Molomoná ha ngaahi founga 'e ni'ihí te tau lava ke ako ai e folofola makehe ko 'ení.

### Ko e Maka-tu'u-Loto 'o 'Etau Tui Fakalotú

Koe'uhi ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o 'etau fakamo'oni kia Kalaisí pea mo e kakato 'o 'Ene ongoongoleléi, 'oku mahu'inga 'i he'etau akó ke fai ha tokanga makehe ki he ngaahi akonaki mo e ngaahi fakamo'oni lahi 'a e Fakamo'uí 'oku 'i aí. Kuo fakahoko 'eni 'e ha ni'ihí 'aki hano 'omi ha'anau tatau fo'ou pea totongi ma'ama'a 'o e Tohi 'a Molomoná pea faka'ilonga'i e ngaahi veesi kotoa pē 'oku lau pe akonaki kau ki he Fakamo'uí, 'Ene ngāué, mo Hono misioná. 'Okú ne 'omi ai ha fakamo'oni loloto ange kia Sīsū ko e 'Alo 'o e 'Otuá pea mo ha loto hounga'ia fo'ou 'i he me'a kuó Ne faí mo hokohoko atu ke ne fai ma'atautolú.

### Tohi ma'a Hotau Kuongá

Na'e fakakaukau mai e kau tangata tohi na'a nau hiki e Tohi 'a Molomoná ki he to'u tangata he kaha'ú, tautefito ki he ngaahi 'aho kimui ní. Na'e pehē 'e Molomona 'i he'ene fakanounou'i e ngaahi lekooti 'a e kau Nifai, 'oku 'ikai ke ne lava ke fakakau “hano vahe teau 'e taha” (vakai, 3 Nifai 5:8; vakai foki, Ngaahi Lea 'a Molomoná 1:5). Na'e fakamatala 'a Molonai, “'Oku ou lea kiate kimoutolu 'o hangē 'oku mou 'i hení, ka 'oku 'ikai. Kae vakai, kuo fakahā 'a kimoutolu kiate au 'e Sīsū Kalaisi, pea 'oku ou 'ilo'i ho'omou ngaahi ngāué” (Molomona 8:35). Na'e hiki 'e he ongo tangata tohi ni mo ha ni'ihí kehe, 'i he ue'i fakalaumālie, 'a e me'a 'e lelei taha ma'atautolu 'i he ngaahi 'aho kimui ní.

Ko ia ai 'oku totonu ke tau ako mo e ngaahi fehu'í ni 'i hotau 'atamaí: “Ko e hā na'e fakakau ai 'ení? 'E 'aonga fēfē nai ia he 'ahó ni pea kiate au?” Hangē ko 'ení, na'e fakatokanga 'i 'e Palesiteni Penisoni, 'oku tau 'ilo mei he Tohi 'a Molomoná ha sippinga 'o e teuteu ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a e Fakamo'uí. 'Oku tau ako ki he founga mo'ui 'a e kau ākonga 'a Kalaisí he taimi taú, fepaki mo e fakatangá mo e hē mei he mo'oní, fakahoko e ngāue fakafaifekau, mo e fakafeangai ki he ngaahi faingata'a 'o e tokanga ki he koloa fakaemāmaní.<sup>2</sup> Pea hangē ko ia na'e fai 'e Nifai, 'oku totonu 'i he'etau akó ke tau “fakatatau” 'a e folofolá kiate kitautolu—'a ia, ko e feinga ke 'ilo e founga ke faka'aonga'i ai e me'a 'oku tau 'ilo mei he Tohi 'a Molomoná (vakai, 1 Nifai 19:23).



## HOKOHOKO ATU E AKÓ KE MA'U AI E 'ILÓ

**N**a'e te'eki ai ke u mēmipa he siasí he fuofua taimi ne u lau ai e Tohi 'a Molomoná. Na'á ku tá'u 16, peá ne uike pē 'e taha 'eku lau iá. 'I he ofi ke 'osi 'eku laukongá, ne u ma'u ai ha veesi 'oku fakapapau'i mai kapau 'oku 'i ai ha siasí 'o Kalaisi, 'e ui 'aki ia Hono huafá (vakai, 3 Nífai 27:8). 'I he momeniti ko iá ne tafe hifo hoku lo'imatá. Na'á ku 'ilo 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná, pea ne u fakapapau'i ai te u papitaiso.

Hili hoku papitaisó ne u toe lau e tohí, ka 'i he taimi ko 'ení ne u fakatau mai ha peni faka'ilonga ke faka'ilonga'i e ngaahi veesi pe ngaahi kupu'i folofola na'e ongo kiate aú. 'I he'eku toe lau kimuí na'á ku fai pē 'a e me'a tatau, ka ne u toe tånaki atu ha ngaahi fakamatala 'i he tafa'ákí ki he ngaahi veesi kuo faka'ilonga'i. 'I he hoko maí ne u tånaki ha ngaahi veesi 'oku fekau-'aki mo e kupu'i folofolá, tatau pē mei he Tohi 'a Molomoná pe ngaahi folofola kehé.

Pea 'i he kamata'anga 'o ha tá'u 'e taha, ne u fakatau mai ha'aku tohi folofola fo'ou, koe'uhí kuo fonu 'eku folofola motu'á 'i hono faka'ilonga'i, tautefito ki hono faka'aonga'i ia he'eku ngāue fakafaifekaú mo teuteu 'aki ia ha ngaahi lēsoni lahi. Ko e taimi ko 'ení ne fakatefito he kaveingá 'eku akó mo hono faka'ilonga'i. Ne u vahe'i ha lanu pau ki he ngaahi kaveingá—hangē ko 'ení, lanu molí ki he tuí, lanu mata ki he fakatomalá, pea pehē atu ai pē.

'I he hokohoko atu hono ako 'o e Tohi 'a Molomoná pea faka'aonga'i ha ngaahi founga kehekehé, ne u ako ai 'oku 'ikai ke fe'unga hono lau tú'o taha pē 'o e Tohi 'a Molomoná. 'Oku tau ako 'a e 'otu lea ki he 'otu lea 'i he hokohoko atu 'etau akó. Kuó u toe 'ilo foki 'oku tatau ai pē pe kuo tuo fiha 'etau lau ia 'o 'osí, 'e 'i ai ma'u pē ha me'a te ne 'ai ke tau pehē, "Ko e hā na'e 'ikai ke u fakatokanga'i ai 'eni kimu'á? Pau pē na'e 'i ai pē ia."

'Oku ako'i mai 'e he folofolá—tautefito ki he Tohi 'a Molomoná—'o kau kia Sísū Kalaisi mo 'etau Tamai 'i Hēvaní. Kuó u toe ofi ange kiate Kinua he'eku ako 'a e folofolá.

**Kilisitina Vekala Lamilesi, Silei**

### 'Unu 'o Toe Ofi Ange ki he 'Otuá

Te u toe lau atu e fakalea 'a Palesiteni Penisoní: “'Oku 'ikai ako 'i pē 'e he Tohi 'a Molomoná kiate kitautolu 'a e mo'oní, neongo 'oku pehē. 'Oku 'ikai ke fakamo'oni pē 'a e Tohi 'a Molomoná kia Kalaisi, neongo 'oku toe fai pehē foki. Ka 'oku toe mahulu ange ia ai. 'Oku 'i ai ha mālohi 'i he tohí 'e kamata ke hū ia ki ho'o mo'uí he momeniti pē 'okú ke kamata ako fakamātoato ai e tohí.”<sup>3</sup>

Ko hono mo'oní, 'oku fakaafe 'i mai e



### KO E FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

“Ne u kamata lau e Tohi 'a Molomoná kimu'a ke u hoko ko ha tikoní, pea 'oku kei lau pē ia, pea 'oku ou 'ilo'i 'oku mo'oni. . . .

“ . . . 'Oku mahino kiate au he 'ikai pē ke ongo'i fie-mālie ha mēmipa ia 'o e Siasí ni kae 'oua ke ne toutou lau e Tohi 'a Molomoná, pea ako fakamātoato ia ke ne lava 'o fakamo'oni ko e lekooti mo'oni ia na'e ue'i 'e he 'Otuá Māfimafí, pea 'oku mo'oni hono hisitōliá.”

Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta (1876–1972), 'i he Conference Report, Oct. 1961, 18.

Laumālié 'i hono ako 'o e Tohi 'a Molomoná, pea ko e Laumālié 'a e fetu'utaki'anga ki he fakahaá. 'Oku fokotu'u mai heni ke tau ako 'i he fa'a fakakaukau, mo fakalaululoto—'o fakakaukauloto, lotu, pea hiki ha ngaahi fakamatala lolotonga 'etau laú. Te ne hiki hake kitautolu ki ha tu'unga 'e lava ke tau ma'u ai ha maama mo ha mahino lahi ange, ki he me'a 'oku tau lolotonga akó mo ha ngaahi me'a kehe. Taimi 'e ni'ihí 'e tokoni kapau 'e lau kotoa e Tohi 'a Molomoná 'i ha ki'i vaha'a taimi nounou ke ma'u ha ki'i fakalika 'o e talanoá mo e pōpoakí. Ka ko e lelei tahá ke tuku ha taimi fe'unga he 'aho takitaha ke ako ai e tohí kae 'oua e lau pē ha ngaahi veesi pe ngaahi peesi pau he 'aho taki taha.

### Ngaahi Nāunau Tokoni ki he Akó

'Oku tau monū'ia he 'ahó ni ke ma'u ha ngaahi me'angāue 'e lava ke tokoni kiate kitautolu 'i hono ako 'o e Tohi 'a Molomoná. 'Oku ma'u ha ni'ihí 'i he 'etau ngaahi folo-folá—ko e Topical Guide, Bible Dictionary, mo e fakamatala fakalahi 'i he ngaahi folofola faka-Pilitāniá pea mo e Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá 'i he ngaahi lea kehé. Pea 'oku tau ma'u 'i he ngaahi tohi folofola 'oku faka'aonga 'i 'e he Siasí ha ngaahi futinouti mo ha ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'i he peesi kotoa pē.

'Oku kau he ngaahi tokoni fakaako kehe kuo 'osi pulusí 'a e Tohi Fakahinohino Ako ki he Kau Mēmipa 'o e Kalasi Lautohi Faka-sāpaté, ko e Tohi Fakahinohino Ako 'a e Fānau Ako Semineli, pea mo e Tohi Lēsoni 'Inisititiuti 'a e Fānau Akó. 'Oku ngali fo'ou ki hotau taimí mo e kuongá 'a e fakautuutu e ngaahi me'angāue faka'ilekitulōnika, 'oku fakamatala 'i atu he tafa'aki 'o e peesi 31.

### Me'angāue 'o e Fakauluí

Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha koloa 'oku ta'e fakatataua pea mo e me'angāue kuo fo'u mo 'omi 'e he 'Eikí ke fakahoko 'aki e fakauluí ma'a hotau kuongá ni. 'Oku ou 'ilo ko e fakava'e ia 'o 'eku fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí, mo e uiui'i fakapalōfita 'o Siosefa Sāmítá, pea ko e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní “'a e pule'anga 'o e 'Eikí 'a ia kuo toe fokotu'u 'i he māmaní.”<sup>4</sup> 'Oku ou fiefia ke fakataha 'i 'eku fakamo'oni mo e fakamo'oni 'a Sīsū Kalaisí 'a ia ko “homou 'Eikí mo homou 'Otuá 'oku mo'oni ia” (T&F 17:6). Fakatauange 'e hanga 'e ho'omou ako e Tohi 'a Molomoná he toenga ho'omou mo'uí 'o fakaloloto 'i homou uluí pea tatakí kimoutolu 'i ha hala hangatonu ki he mo'ui ta'engatá. ■

### MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Ezra Taft Benson, “Ko e Tohi 'a Molomoná—Ko e Maka-tu'u-loto ia 'o 'Etau Tui Fakalotú,” *Tūhulu*, Sānauali 1987, 2–6. Ko e lea fungani ko 'ení 'oku toe paaki atu ia he liahona ko 'ení he peesi 52–58.
2. Vakai, Ezra Taft Benson, *Ensign*, Nov. 1986, 6–7.
3. Ezra Taft Benson, *Ensign*, Nov. 1986, 7.
4. Talateu ki he Tohi 'a Molomoná.



## KO E FOLOFOLÁ HE 'INITANETÍ MO E ME'ANGĀUE FAKA'ILEKITULŌNIKA TO'OTO'Ó

Ke tĀnaki atu ke vave hono kumi 'o e kaveingá mo e fakafekau'aki e folofolá, ko e ngaahi folofola he 'initaneti 'e ma'u ia he (scriptures.lds.org) pea ko e ngaahi me'a faka'ilekitulōnika to'oto'ó 'i he (mobile.lds.org) 'e ma'u ai ha ngaahi founga fo'ou 'e lava ke tokoni atu ki ho'o ako fakatāutahá:



### Ko 'Eku Tohi Fakamatala ki he Akó (notebook.lds.org)

'Oku lahi ha ngaahi me'angāue 'i he tohi fakamatala ki he akó he 'initaneti na'á ke mei lava ke ngāue 'aki he ako angamaheni—ke faka'ilonga'i, hiki ha fakamatala, mo fakafekau'aki ai e folofolá,—ka te ke lava 'o ngāue 'aki pea seivi faka'ilekitulōnika kinautolu. Tānaki atu ki ai te ke lava 'o "tag" pe fakafa'ahinga ho'o fakamatalá pea mo e ngaahi me'a kehe 'o fili 'a e hokohokó 'i hono ma'ú. Koe'uhi na'á ke log in ki he My Study Notebook 'aki ho'o 'akauni LDS, 'e lava ke ma'u 'i ho'o tohi fakamatalá e ngaahi liliu fakamuimitahá tatau ai pē pe ko e hā e lahi 'o e ngaahi me'a kehe-kehe na'á ke ngāue 'aki ke ma'u ai iá. 'Oku lava 'e he ngaahi me'a ngāue ko 'eni 'o 'ākaivi ha'o fakamatalá 'o fakakalalasi fakakaveinga ki hono ako mo e ako'i 'o e ongoongolei.



### Ngaahi Fōtunga 'o e Folofolá mo e Ngaahi Leá Fakafonuá (scriptures.lds.org)

'Oku lava ke ma'u atu e tohi 'ilekitulōnika mo e ngaahi tepi ki he folofolá 'i he LDS.org pea ma'á e ngaahi me'angāue to'oto'ó 'i he ngaahi lea fakafonua lahi pea 'oku kei fai mo e ngāue ki ha ngaahi lea fakafonua kehe.

Tanaki atu ki he laukongá mo e fanongo tonu mei he 'initaneti, te ke toe lava foki ke download pea faka'aonga'i e ongó mei he, ePub, mo e ngaahi faile PDF 'o kapau 'e mate 'a e 'initaneti. 'Oku toe hanga foki 'e he ngaahi folofola fakamuimitaha 'a e Siasí 'i he 'initaneti 'o fakafaingofua 'i hono vahevahe e ngaahi kupu'i folofola mo e fakamatala fakatāutaha 'i he 'i-meili ki he n'ihī kehē mo e ngaahi me'angāue fakasōsiale he mītiá.

Ko e folofola ko ia he LDS.org 'oku lava ke ma'u atu ia he taimi ni 'i he lea fakafonua 'e 21; ko e polokalama ko ia ki he 'ilekitulōnika to'oto'ó 'oku ma'u ia he lea fakafonua 'e 10, makatu'unga he fakahinohinó.



### Fakamatala Fakalahi ki he Lea he Folofola 'a e LDS (scriptures.byu.edu)

Na'e fa'u e ma'u'anga tokoni ko 'eni, 'i he lea faka-Pilitāniá 'e ha ongo faiako mei he 'Univēsiti Pilikihami 'longi, ke fakafehokotaki e ngaahi veesi 'o e folofolá ki he ngaahi lea 'a e kau palōfita mo e kau 'apostolo 'o onopōni. Hangē ko 'eni, kapau 'okú ke loto ke 'ilo pe ko hai na'á ne lau e 1 Nifai 3:7 'i he konifelenisi lahi. Lomi'i 'i he fehokotaki'anga ki he Tohi 'a Molomoná 'i he tafa'aki to'ohema 'o e komipiutá pea 'alu ki lalo ki he 1 Nifai 3; te ke ma'u ai e tali.



### Fakahokohoko Fakamotu'alea 'o e Ngaahi Tefito 'o e Konifelenisi Lahi (conference.lds.org)

'Oku 'i ai ha ma'u'anga tokoni 'e taha 'e tokoni ke fakafehokotaki ai e ako folofolá mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'ui, 'i he conference.lds.org 'o e ngaahi kaveinga ki he konifelenisi lahi takitaha. Hangē ko 'eni, kapau 'okú ke ako ki he Fakalelei mei he folofolá, te ke lava ke ma'u ha ngaahi lea 'e nima fekau'aki mo e kaveinga ko iá 'i he konifelenisi 'o 'Epeleli 2011.



# Misi ‘a Lihai

PIKI MA‘U KI HE VA‘A UKAMEÁ

*Ko e tefito ‘i kaveinga ‘o e Tohi ‘a Molomoná—ke fakaafe ‘i e taha kotoa  
ke ha‘u kia Kalaisi—pea ko e tumutumu ia e vīsona ‘a Lihai.*



**Fai ‘e ‘Eletā  
David A. Bednar**

‘O e Kōlomu ‘o e Kau  
‘Aposetolo ‘e Toko  
Hongofulu Mā Uá



**O**ku ou ‘ofa he Tohi ‘a Molomoná. Ko e ní‘ihi ‘o ‘eku ngaahi fuofua manatu ki he ongoongo-leleí ko hono lau mai ‘e he ‘eku fa‘eé kiate au ‘a e *Book of Mormon Stories for Young Latter-day Saints*, (*Ngaahi Talanoa mei he Tohi ‘a Molomoná ma‘á e Fānau Siasi kei Talavou*) na‘e fa‘u ‘e Emma Marr Petersen. Mei he ngaahi a‘usia ko ia he kei sí‘i pea mo e hokohoko atu hono ako fakatāutaha mo hono lotuá, kuo tā tu‘o lahi e fakamo‘oni mai e Laumālie Mā‘oni‘oni ki hoku lotó ko e Tohi ‘a Molomoná ko e folofola ia ‘a e ‘Otuá.

‘Oku ou fakamo‘oni ko e Tohi ‘a Molomoná ko ha toe fakamo‘oni ia ‘e taha ‘o Sisū Kalaisi. ‘Oku ou ‘ilo na‘e lilii ‘e Siosefa Sāmīta ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘aki e mālohi ‘o e ‘Otuá. Pea ‘oku ou fakamo‘oni ko e Tohi ‘a Molomoná ko e “tohi tonu taha ia ‘i he ngaahi tohi kotoa pē ‘i he māmaní, pea ko e maka-tu‘u-loto ia ‘o ‘etau tui fakalotú, pea

[‘e] ofi ange ha tangata ki he ‘Otuá ‘i ha‘ane tauhi ki hono ngaahi akonakí, ‘i ha toe tohi kehe.”<sup>1</sup>

### **Ngaahi Faka‘ilonga Mahu‘inga ‘i he Misi ‘a Lihai**

‘Oku fakamahino‘i lelei mai hono mahu‘inga ke lau, ako, fekumi, mo fakalaululoto ‘a e ngaahi folofolá kae tautefito ki he Tohi ‘a Molomoná, mei he konga lahi ‘i he misi ‘a Lihai ki he ‘akau ‘o e mo‘uí (vakai, 1 Nifai 8).

Ko e tefito‘i me‘a ‘i he misi ‘a Lihai ko e ‘akau ‘o e mo‘uí—ko ha fakafofonga ‘o e “‘ofa ia ‘a e ‘Otuá” (vakai, 1 Nifai 11:21–22). “He na‘e ‘ofa pehē ‘a e ‘Otuá ki māmani, na‘á ne foaki hono ‘Alo pē taha na‘e fakatupú, koe‘uhí ko ia kotoa pē ‘e tui kiate íá ke ‘oua na‘a ‘auha, kae ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘engatá” (Sione 3:16). Ko ia ai, ko e ‘alo‘i, mo‘ui, mo e feilaulau fakalelei ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisi ‘a hono fakafōtunga ma‘ongo‘onga taha ‘o e ‘ofa ‘a e ‘Otuá ki



## KO HA FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

“’Oku ou fakamo’oni kiate kimoutolu ko e Tohi ‘a Molomoná ko e Folofola mo’oni ia ‘a e ‘Otuá e Tohi ‘a Molomoná, pea kuo toe fakaava mai e fetu’utaki he vaha’a ‘o e māmaní mo e langí, pea kuo fakahā mai ki he tangatá he māmaní ‘a e hala totonu ‘o e ‘Eikí, ‘o ‘omi ai e founga ‘e lava ke ma’u ai ‘e he tokotaha kotoa pē ‘oku tui mo’oni kia Kalaisí ‘a e ‘ilo kotoa ‘oku ‘aongá mo e ngaahi tāpuakí.”

Palesitani David O. McKay (1873–1970), “Marks Pointing to Authenticity of Book of Mormon,” *Instructor*, Oct. 1952, 318.

He’ene fānaú. Pea hangē ko e fakamo’oni ‘a Nīfai, ko e ‘ofa ko ‘ení ‘oku “lelei taha ia ‘i he ngaahi me’a kotoa pē” pea hangē ko e lea ko ia ‘a e ‘āngeló ‘i he’ene vīsoné, “’oku fakafiefia taha ia ki he laumālié” (1 Nīfai 11:22–23; vakai foki, 1 Nīfai 8:12, 15). ‘Oku fakamatala ‘i fakaikiiki ‘e he Vahe 11 ‘o e 1 Nīfai ‘a e ‘akau ‘o e mo’uí ko ha fakataipe ‘o e mo’ui, ngāue, mo e feilaulau ‘a e Fakamo’uí—“ko e afeitaulalo ‘a e ‘Otuá” (1 Nīfai 11:16).

Ko e fua ‘o e ‘akaú ko ha fakataipe ia ‘o e ngaahi tāpuaki ‘o e Fakalelé. ‘Oku fakafofonga ‘i ‘e hono kai e fuá ki hono ma’u e ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakava ‘e lava ke ‘aonga kakato ai ‘a e Fakalelé ki he’etau mo’uí. ‘Oku fakamatala ‘i e fuá ‘o hangē “na’e lelei [ia] ke ngaohi ha taha ke fiefia” (1 Nīfai 8:10) pea ma’u ai ha fiefia lahi pea mo e holi ke vahevahe ‘a e fiefia ko iá mo e ni’ihi kehé.

Ko ia ko e tefito ‘i kaveinga ‘o e Tohi ‘a Molomoná—ke fakaafe ‘i e taha kotoa ke ha’u kia Kalaisí—pea ko e tumutumumu ia e vīsoné ‘a Lihai. Ko e me’a ke fai ki ai ha tokanga makehé ko e va’a ukamea na’e tatakí ki he

‘akau ‘o e mo’uí (vakai, 1 Nīfai 8:19). Ko e va’a ukameá ko e folofola ia ‘a e ‘Otuá.

## Ko e Pikitái mo e Piki Ma’u Ai pē ki he Va’a Ukameá

Na’e mamata ‘a e Tamai ko Lihai ‘i he’ene vīsoné ki ha fa’ahinga kakai ‘e fā. Na’e feta’ota’omi mai ha kulupu ‘e tolu ‘i ha hala hangatonu mo lausi’i ke a’u ki he ‘akaú pea mo hono fuá. Na’e ‘ikai fekumi e kulupu ia hono faá ki he ‘akaú, ka nau holi kinautolu ke a’u ki he fu’u fale lahi mo ‘ata’ataá ko honau iku’anga aofangatukú (vakai, 1 Nīfai 8:31–33).

‘Oku tau ako mei he 1 Nīfai 8:21–23 kau ki he ‘uluaki falukunga kakai na’e vilitaki pea kamata ke ‘alu he hala ‘oku fakatau ki he ‘akau ‘o e mo’uí. Neongo iá, ‘i he fepaki ‘a e kakaí mo e ‘ao fakapo’ulí, ‘a ia ‘okú ne fakafofonga ‘i “e ngaahi ‘ahi’ahi ‘a e tēvoló” (1 Nīfai 12:17), na’e puli e halá, pea nau hē, ‘o puli atu.

Fakatokanga ‘i ange ‘oku ‘ikai ‘asi ‘a e va’a ukameá he ngaahi veesi ko ‘ení. ‘Oku ‘ikai ma’u ‘e kinautolu ‘oku ta’etokanga pe

## ‘IKAI TE MAU TOKANGA KIATE KINAUTOLU

**N**e u ma’u ha mālohi fakalaumālie he kotoa ‘eku mo’uí, mei he kupu’i lea “na’e ‘ikai te mau tokanga kiate kinautolu” (1 Nīfai 8:33). ‘I he 1 Nīfai ko e ni’ihi ko ia na’a nau ‘alu atu ‘i he hala ‘o e ‘akau ‘o e mo’uí na’e ‘ikai ke nau tokanga ki he ngaahi le’o manukí. Na’e tuhu atu e ngaahi nima manukí kiate kinautolu, ka na’e ‘ikai ke nau tokanga ki ai. Na’e ‘ikai ke nau fanongo. Pea tatau pē mo kitautolu, ‘oku tau fanongo ki ha ngaahi le’o fakatauele ongo mālohi he ngaahi ‘ahó ni. ‘Oku ‘i ai e taimi ‘oku fa’a faingata’a ke ‘oua ‘e tokanga ki he ngaahi le’o ko iá, ka ‘oku fakahā mai ‘e Lihai ‘oku malava pē ia.

Kuó u ‘ilo te u lava ke ta’ofi e ngaahi le’o fakaemāmaní ‘i he’eku ‘alu ki he tempalé, lau ‘eku folofolá, ‘alu ki he lotú, pea muimui ki he palōfitá. ‘I he’eku fai e fanga kii me’a faingofua ko ‘ení, ‘oku lava leva ke u fanongo ki he le’o ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. Ko e le’o ia ‘oku taau ke fanongo ki aí. Pea ‘i he’eku talangofua ki he le’o ‘o e Laumālie, ‘oku ou ma’u leva ha mālohi lahi ange ke matu’uaki e ‘ahi’ahi.

‘I he’etau muimui ki he sīpinga ‘a Lihai pea “‘ikai . . . tokanga kiate kinautolú,” te tau lava ke nofo ma’u ai he hala hangatonu mo lausi’i pea hokohoko atu ‘etau ma’u e ‘ofa ‘a e ‘Otuá.

Melisa Heitoni, ‘Iutā, USA



va'inga 'aki e folofola 'a e 'Otuá 'a e kāpasa fakalangi 'okú ne fakahinohino mai e hala 'o e Fakamo'uí. Fakakaukau angé na'e 'ilo 'e he kulupu ko 'ení 'a e halá pea nau vilitaki atu kimu'a, ko e fakahaa 'i ia 'enau tui kia Kalaisí mo e 'ilo'ilo pau fakalaumalie, ka na'e ofe 'i kinautolu 'e he fakatauele 'a e tēvoló pea nau hē.

'Oku tau lau 'i he 1 Nifai 8:24–28 kau ki he falukunga kakai hono ua na'a nau 'ilo e hala hangatonu mo lausi 'i na'e fakatau ki he 'akau 'o e mo'uí. Ko e fa'ahinga 'ení "na'a nau vivili mai 'i he 'ao fakapo'ulí mo pikitai pē ki he va'a ukameá, kae 'oua kuo nau ō mai 'o kai 'i he fua 'o e fu'u 'akaú" (veesi 24). Ka neongo iá, hili hono manuki 'i e kakai he kulupu fika uá ni 'e kinautolu na'e teunga lelei 'i he fu'u fale lahi mo 'ata'ataá, "na'a nau mā" pea "tō atu ki ha ngaahi hala tapu 'o puli" (veesi 28). Kātaki 'o fakatokanga 'i na'e fakamatala 'i e fa'ahinga ko 'ení na'a nau "pikitai pē ki he va'a ukameá" (1 Nifai 8:24; toki tñnaki atu 'a e fakamamafá).

'Oku mahu'inga ke 'ilo 'i na'e vivili atu e kulupu hono uá 'i he tui mo e mateaki. Na'a nau toe ma'u foki mo ha tāpuaki makehe 'o e va'a ukameá, pea na'a nau pikitai ki ai! Ka

neongo iá, 'i he 'enau fepaki mo e fakatangá mo e faingata'á, na'a nau tō atu ki ha ngaahi hala ne tapui 'o hē. Na'e faifai pē pea puli e kulupu ko 'ení, neongo e tuí, mateakí, pea mo e folofola 'a e 'Otuá—mahalo koe'uhí he na'a nau lau *pe* ako *pe* fekumi *fakataimi* pē ki he folofolá. 'Oku talamai kiate au 'e he piki pē ki he va'a ukameá 'a e tātaitaha pē 'a e "māfana" ke akó pe fai fakamu'omu'a nima pē, kae 'ikai ke hokohoko faka'utumauku he folofola 'a e 'Otuá.

'Oku tau lau 'i he veesi 30 kau ki he falukunga kakai hono tolú na'a nau vivili mai "o piki ma'u ma'u ai pē ki he va'a ukameá, kae 'oua kuo nau ō mai 'o tō ki lalo 'o kai mei he fua 'o e fu'u 'akaú." Ko e kupu 'i lea mahu'inga he veesi ko 'ení ko e *piki ma'u ai ma'u pē* ki he va'a ukameá.

Na'e toe viliktaki atu foki e kulupu hono tolú 'i he tui mo e loto fakapapau; neongo iá, na'e 'ikai ha lau ia ki ha'anau hē, 'o tō ki ha ngaahi hala ne tapui, pe pulia. Mahalo pē ko e falukunga kakai hono tolu ko 'ení na'e *toutou* lau *mo* ako *mo* fekumi ki he folofolá. Mahalo pē ko e faivelenga mo e mateaki ki ha "[me'a] iiki mo faingofua" ('Alamā 37:6) ke fakahaofi ai e kulupu hono tolú mei he

***Na'e faifai pea toe puli atu e fa'ahinga kakai hono ua na'e vivili atu kimu'a 'i he hala hangatonu mo pea piki ki he va'a ukameá neongo 'a e tui, mateaki, pea mo e folofola 'a e 'Otuá—mahalo koe'uhí he na'a nau lau pe ako pe fekumi fakataimi pē ki he folofolá.***



TĀ FAKAĪĀĀ'I E MATTHEW REIER

***Ko e pikitai ko ia ki he va'a ukameá 'e kau ai, 'i he konga lahi, 'a e fa'a lotú, fakahoko ma'u pē, mo faka'aonga'i fakamātoato e ngaahi folofola toputapú ko ha ma'u'anga ivi falala'anga 'o e mo'oni kuo fakahā maí pea ko ha fakahinohino falala'anga ia he fononga ki he 'akau 'o e mo'uí—'io ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.***

'auhá. Mahalo pē “ko e 'ilo ki he 'Eiki” mo e “'ilo ki he mo'oni” ('Alamā 23:5, 6) 'o fakafou 'i he ako faivelenga 'o e folofolá 'o ma'u ai e me'afoaki fakalaumālie 'o e anga fakatōkilaló—'o hangē ko e ha'ofanga kakai ko 'eni ke *“tō ki lalo* pea kai he fua 'o e fu'u 'akau” (1 Nifai 8:30; toki tñaki atu 'a e fakamamafá). Mahalo pē ko e fafanga fakalaumālie mo e mālohi na'e ma'u 'i he hokohoko atu 'o e “keinanga 'i he folofola 'a Kalaisí” (2 Nifai 31:20) na'e malava ai 'e he kulupu ko 'eni ke 'oua te nau tokanga ki he taukae mo e manuki 'a e kakai 'i he fu'u fale lahi mo 'ata'ataá (vakai, 1 Nifai 8:33). Ko e kulupu 'eni 'oku totonu ke tau feinga ke kau ki aí.

Na'e fehu'i 'e he ongo ta'okete 'o Nifái, “Ko e hā 'a e 'uhinga 'o e va'a ukamea 'a ia na'e mamata ki ai 'a 'etau tamaí, 'a ia na'e fakatau ki he fu'u 'akau?

“Pea na'e pehē ange 'e [Nifai] kiate kinautolu, ko e folofola ia 'a e 'Otuá; pea 'ilonga 'a kinautolu 'e tokanga ki he folofola 'a e 'Otuá, 'o *piki ma'u ki aí*, 'e 'ikai te nau teitei mate; pea 'e 'ikai foki lava ke ikuna 'i 'a kinautolu 'e he ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi ngahau vela 'a e filí ke fakakuihi

mo tohoaki'i atu 'a kinautolu ki he faka'auhá” (1 Nifai 15:23–24; toki tñaki atu 'a e fakamamafá).

Ko e hā leva e faikehekehe 'o e pikí mo e pikitai ma'u ai pē ki he va'a ukameá? Tuku ke u fokotu'u atu ko e pikitai ko ia ki he va'a ukameá 'e kau ai, 'i he konga lahi, 'a e fa'a lotú, fakahoko ma'u pē, mo faka'aonga'i fakamātoato e ngaahi folofola toputapú ko ha ma'u'anga ivi falala'anga 'o e mo'oni kuo fakahā maí pea ko ha fakahinohino falala'anga ki he fononga he hala hangatonu mo lausi'i ki he 'akau 'o e mo'uí—'io ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

“Pea na'e hoko 'o pehē na'á ku vakai ko e va'a ukamea kuo mamata ki ai 'a 'eku tamaí, ko e folofola ia 'a e 'Otuá, 'a ia na'e fakatau ki he matavai 'o e ngaahi vai mo'uí, pe ki he 'akau 'o e mo'uí” (1 Nifai 11:25).

**Ko e Tohi 'a Molomoná Ma'atautolu he Kuongá ni**

'Oku 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná ha ngaahi mo'oni 'oku 'aonga mo mahu'inga ki hotau kuongá mo hotau ngaahi tükungá. Na'e fakamahino'i mai 'e Molonai 'a e 'aonga fakalaumālie 'o e Tohi 'a Molomoná

'i he'etau mo'ui: "Vakai, 'oku ou lea kiate kimoutolu 'o hangē 'oku mou 'i hení, ka 'oku 'ikai. Kae vakai, kuo fakahā 'a kimoutolu kiate au 'e Sisū Kalaisi, pea 'oku ou 'ilo'i ho'omou ngaahi ngāuē" (Molomona 8:35). 'I he mamata mai 'a e kau tangata ma'ongo'ongo ne nau hiki e Tohi 'a Molomoná ki hotau kuongá mo e ngaahi tūkungá 'i hono faka'ilo kiate kinautolu 'e he 'Otuá, na'a nau fakakau ai ki ha ngaahi kaveinga mo e ngaahi sīpinga 'oku mahu'inga taha ki he kakai 'o e māmaní 'i he ngaahi 'aho kimui ní.

'Oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou faka-kaukau'i mo lotua fakalelei 'a e fehu'i ko 'ení: **Ko e hā ha ngaahi lēsoni 'e lava pea 'oku totonu ke u ako mei he vīsone 'a Lihai ki he 'akau 'o e mo'ui pea mei he tefito 'i mo'oni 'o e pīkitai ma'u pē ki he va'a ukameá te ne lava 'o 'ai ke u tu'u mālohi fakalaumālie 'i he māmani 'oku tau nofo ai he 'aho ní?**

'I ho'o ngāue faivelenga mo fekumi ki ha

tataki fakalaumālie ki hono tali 'o e fehu'i mahu'ingá ni, 'e toe mahino lahi ange ai kiate koe 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'i ho lotó mo ho 'atamaí 'a e mahu'inga 'o e pīkitai ma'u pē ki he va'a ukameá. Pea 'e tāpuekina koe ke faka'aonga'i e ngaahi lēsoni ko iá 'aki e tui mo e faivelenga 'i ho'o mo'ui fakafo'itui-tuí pea 'i homou 'apí.

Fakatauange 'oku tau ma'u kotoa e mata ke mamata mo e telinga ke fanongo ki he ngaahi lēsoni 'oku tānaki mai mei he vīsone 'a Lihai 'e tokoni kiate kinautolu ke "vivili atu ki mu'a 'i he tui mālohi kia Kalaisi, pea ma'u 'a e 'amanaki 'oku mālohi haohaoa, mo ha 'ofa ki he 'Otuá mo e kakai fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea keinanga 'i he folofola 'a Kalaisí, pea kātaki ki he ngata'angá, vakai 'oku folofola 'e he Tamaí: Te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá" (2 Nifai 31:20). ■

#### MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Stosefa Sāmīta* (2007), 73

### 'OUA NA'A MAVAHE MEI HE HALÁ NI!

**N**a'e fakafe'iloaki au 'e hoku tokouá ki he Siasí, pea na'á ku fu'u saí'ia ai pea iku 'o vave 'eku papitaisó.

Neongo na'e 'ikai ke u poto he laukongá, ka ne u fakaava pē 'a e Tohi 'a Molomoná 'o huke holo hono ngaahi pēsí. Ne u ma'u ha holi lahi ke lau e ngaahi lea 'i hono ngaahi pēsí. Na'e fie'ilo foki hoku husepānití, 'a ia ne toki papitaiso kimui ange, 'i he'eku tangutu pē 'o siofi e tohí, peá ne talamai 'oku ou fakamoleki noa hoku taimí.

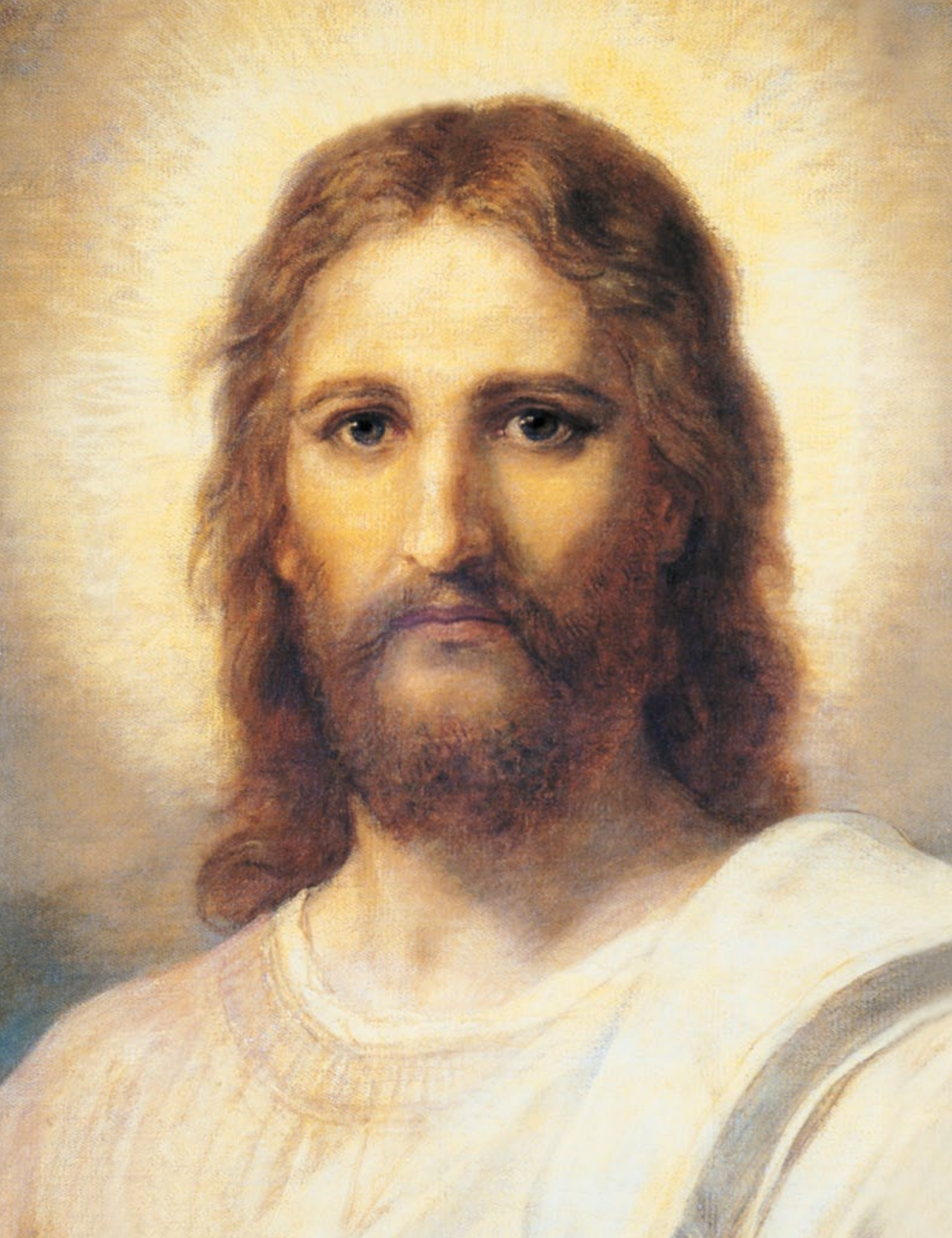
Neongo na'e fu'u faingata'a ka 'i he tokoni 'a e hou'eiki fafine 'o e Fine'ofá mo 'eku fānaú, ne u kamata feinga leva ke u poto he laukongá. Ko 'eku taumu'á ma'u pē ia ke lau e Tohi 'a Molomoná.

Lolotonga ha ngaahi momeniti faingata'a pea kamata ke u veiveiuá, ne u fanongo lelei pē ki he ngaahi leá ni: "'Oua na'a mavahe mei he halá ni!" Na'á ku fakasio holo pe te u sio ki ha taha, ka na'e 'ikai ha taha ia.

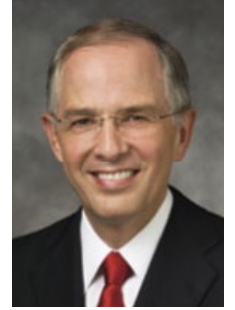
Ne u talaange ki he'eku tama fefiné 'i ha 'aho 'e taha 'oku kamata ke u lava pē 'o laukonga. Na'e 'ikai ke ne tui ki ai pea kole mai ke u fakamo'oni'i ange kiate ia. Na'á ne fiefia 'aupito, 'i he'eku lava 'o laukongá.

Ko 'eku taumu'á ke lau kakato e Tohi 'a Molomoná. 'Oku tuai 'eku laú, ka 'oku mahino pē kiate au, pea mahu'inga angé, ko e lava ke u ongo'i 'a e Laumālie mei he tohi fakaofó ni.

'Ētita Felisiano ti Paula, Sao Paulo, Palásila







Fai 'e 'Eletā  
Neil L. Andersen

'O e Kōlomu 'o e Kau  
'Aposetolo 'e Toko  
Hongofulu Mā Uá

# KO E TOHI 'A MOLOMONÁ: Ko Hono Fakamālohia 'Etau Tui Kia Sīsū Kalaisí

*'Oku fakaafe'i kitautolu mo hotau fāmīlī 'e he Tohi 'a Molomoná ke tau tali kakato 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, pea 'oku 'i ai e ngaahi tefito 'i mo'oni 'e tokoni ke lavame'a ai hotau ngaahi fāmīlī.*

**N**a'e fakatahataha'i mei he ngaahi akonaki 'a e kau palōfita 'o e ngaahi senituli lahi, pea na'e fa'u e Tohi 'a Molomoná ki ha kuonga he kaha'ú 'i he taimi 'e toe fakafoki mai ai e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, fakataha mo hono tānaki ma'ongo'onga 'o e fale 'o 'Isilelí, ke teuteu'i ai 'a e māmaní ki he toe foki mai 'a e Fakamo'uí ki he māmaní (vakai, 2 Nifai 25; 27; 3 Nifai 21). Na'e fakamatala'i 'e Nifai 'a e tohi toputapú ko ha "le'o 'o ha tokotaha 'oku tangi kiate kimoutolu mei he efú" (2 Nifai 33:13). Na'e pehē 'e Molonai: "Vakai, 'oku ou lea kiate kimoutolu 'o hangē 'oku mou 'i hení, ka 'oku 'ikai. Kae vakai, kuo fakahā 'a kimoutolu kiate au 'e Sīsū Kalaisí" (Molomona 8:35).

Na'e tohi e Tohi 'a Molomoná ma'a hotau kuongá pea mo e kaha'ú. Na'e paaki ha tatau nai 'e taha miliona 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he fuofua ta'u 'e 100 hili hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí. Na'e kau ai ha ngaahi lea fakafonua 'e 15, pea ko ha ngāue fakafofo ia. 'I he ta'u 'e 50 hono hokó (1930–80), na'e laka hake he tatau 'e 25 miliona na'e paaki 'i ha lea fakafonua 'e 41. Talu mei he taimi ko iá

'a ia ko e ta'u 'e 30 kuohilí, na'e toe paaki mo ha tatau 'e 125 miliona 'o e Tohi 'a Molomoná 'i ha lea fakafonua 'e 107, kau ai e Ngaahi Me'a na'e Filifili mei he Tohi 'a Molomoná. 'E hokohoko atu e tupulaki e tākiekina mo e mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he mafola atu e pule'anga 'o e 'Otuá ki he ngaahi pule'anga, fa'ahinga, lea, mo e kakai fulipē.

'Oku fakahā mai e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e tohí 'i he peesi talamu'akí 'a ia 'oku pehē na'e tohi 'e Molonai. 'Oku lea fakahangatonu e taumu'a 'uluakí he hako e fānau 'a Lihái. Ko e taumu'a faka'osí ke "fakaloto'i foki 'o e [kakai kotoa pē] ko Sīsū ko e KALAISÍ, ko e 'Otuá Ta'engatá" (peesii talamu'aki 'o e Tohi 'a Molomoná).

## Mahu'inga ma'a Hotau Kuongá

Ko e hā e 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'i hotau kuongá ke toe ma'u ha fakamo'oni 'e taha kia Sīsū Kalaisí? Ko e hā e 'uhinga 'oku toe 'omi ai 'e he 'Eiki ha toe fakamo'oni 'e taha ke ne fakamālohia e ngaahi fakamatala mālohi 'o e Tohi Tapú?

'Oku tau mo'ui 'i ha taimi 'oku 'ikai toe



*'Oku tokolahi ha kakai he māmaní he ngaahi 'ahó ni 'oku fie fanongo ki he ngaahi fakamatala vale 'a Koliholá, ko e fakafili 'o Kalaisí. Ka 'oku 'omi 'a e ului mo'oni 'e he tui kia Sísū Kalaisi 'oku toka 'i hotau lotó.*

tatau ia mo ha kuonga kimu'a. 'Oku fakafou he ngaahi lavame'a he mala'e 'o e saienisí 'a hono ma'u e ngaahi faito'o lelei angé, fefononga'akí, fiemalié, mo e monū'ia na'e 'ikai ha lavelave 'iloa ki ai 'a e ngaahi to'u tangata kimu'a 'iate kitautolú. 'Oku fonu e māmaní he fakamatalá mo e tekinolosia, ke ne fakavave 'i e ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí pea mo hono vahevahe atu 'o e ongoongoleléi ka 'oku toe fakautuutu ange mo e ponokalafí, ngaahi va'inga vitiō fakatu'utāmakí, mo e "ngaahi kovi mo e ngaahi filio'i ['oku] 'i he loto 'o e kau tangata kākā" (T&F 89:4). 'Oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'oku pipiki mālohi 'a e māmaní ki he ngaahi koloa fakaemāmaní.

Kapau te tau ta'etokanga, 'e lava 'e he ngaahi me'á ni ke ne tohoaki 'i 'etau tokangá pe fakatauele'i kitautolu ke tau mavahe mei he ngaahi tefito'i mo'oni 'oku ta'engata mo mo'oni ki he to'u tangata kotoa pē.

'I he'eku hoko ko ha faifekau kei talavou 'i 'Iulope he kamata'anga 'o e 1970 tupú, na'e fa'a kamata 'emau ako'í 'aki hono



#### **KO HA FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA**

"He 'ikai lava 'e he poto 'o e kau tangata kotoa he lalo langí ke fa'u mo 'omi ki māmaní ha tohi hangē ko e Tohi 'a Molomoná. Ko hono ngaahi tefito'i mo'oni 'oku fakalangi—'oku mei he 'Otuá ia. He 'ikai teitei lava ke ha'u ia mei he 'atamai 'o ha taha kākā, pe mei ha 'atamai 'o ha taha 'okú ne fa'u ha talanoa. Koe'uhi ko e hā? Koe'uhí he ko e ngaahi tala'ofa mo e ngaahi kikite 'oku 'i aí 'oku fakhoko ia 'i he 'ao 'o māmaní kotoa."

**Palesiteni Uilifooti Utalafi (1807–98), Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Uilifooti Utalafi (2004), 134.**

## KOE'UHÍ PĒ KO E TOHI 'A MOLOMONÁ

Hili ha māhina 'e ono mei hoku papi-taisó, ne te'eki pē ke u mā'u ha fakamo'oni mālohi ki he Tohi 'a Molomoná. 'I ha 'aho 'e taha na'e 'ikai ke u fie lau ai e folofolá, ne u manatu ki ha vahevahe mai 'eku faiako 'i he Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ongoongolelé 'o pehē, " 'I he taimi 'oku 'ikai te ke fie lau folofola aí, 'oku tupu ia mea Sētane he 'oku 'ikai te ne loto ke ke lau e folofolá." Koe'uhí ko e fakatokanga ko iá, na'á ku fakaava hake leva 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'á ku lau ai, "Ko hai nai 'e lava 'o 'amanaki 'e 'alo'ofa lahi pehē fau 'a hotau 'Otuá 'o hamusi 'a kitautolu mei hotau tu'unga fakamana-vahē mo angahala'ia mo 'ulí?" (Alamā 26:17). Na'e fakafonu 'e he ngaahi lea ko iá hoku lotó 'aki e fiefia koe'uhí na'á ku manatú'i e tu'unga ne u 'i ai kimu'a peá u hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi mo'oni 'o Sīsū Kalaisí. Na'e fakamo'oni'i mai 'e he Laumālie 'o e 'Eikí ki hoku lotó 'a e mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná.

Na'e 'ikai ke u fie ngāue fakafaifekau taimi kakato, ka na'e liliu 'a e me'a kotoa pē hili 'a e 'aho ko iá. Na'á ku ongo'i mālohi 'oku fie ma'u ke 'ilo 'e he māmaní 'a e mo'oni, pea kamata leva ke u teuteu. Na'á ku 'alu ki hoku kau takí 'o fakahā ange 'eku holi ke ngāue fakafaifekau. Na'á ku fakahā ia ki he'eku mātu'á, ka na'á na nofo 'i ha kolo kehe pea na'e 'ikai ke na kau ki he Siasí. Pea ne u fakatau atu 'eku ngā'oto'otá kotoa ke fakatau 'aki hoku vala ki he'eku ngāue fakafaifekau. Ko ia ne u ngāue fakafaifekau ai mei he 2003 ki he 2005.

'I he 'ahó ni, kuo silá'i ke ta'engata—hoku fāmili—kau ai hoku uai'fi mo homa 'ofefiné. 'Oku makatú'unga foki 'a e tāpu-akí ni mei he'eku fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná. 'Oku ou 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, he 'okú ne fakamo'oni'i 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, pea 'oku ou ofi ange ki he 'Otuá 'i he taimi 'oku ou lau ai 'a e lekooti toputapu ko 'ení.

'Atilisoni Luselo tosi Sanitosí, Palana, Palásila

fakamatala'i e Hē Mei he Mo'oní, koe'uhí he na'e tokolahia e kakai ne nau tali lelei 'a e faka-'Otuá 'o Sīsū Kalaisí. Hili ha ta'u 'e 20 mei ai peá u foki atu ko ha palesiteni fakamisioná, na'e kehe 'a e kamata'anga ia 'emau fetalanoa'akí, he kuo mole 'aupito 'a e tui ia kia Sīsū Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá, 'a ia na'e foaki 'Ene mo'uí ko 'etau ngaahi angahalá pea toe tu'u he 'aho hono tolú.

'Oku tokolahia 'a e ni'ihí 'i he māmaní he 'ahó ni 'oku nau tali 'a e faka'uhinga kākā 'a Kolihola, ko e fakafili 'o Kalaisí:

"Ko e hā 'oku mou kumi ai ki ha Kalaisí? He 'oku 'ikai ke lava 'e ha tangata 'o 'ilo'i ha me'a 'e hoko maí.

"Vakai, ko e ngaahi me'a ko 'eni 'a ia 'oku mou ui ko e ngaahi kikité . . . ko e ngaahi talatukufakaholo fakasesele ia 'a ho'omou ngaahi tamaí.

". . . Vakai, 'oku 'ikai te mou lava 'o 'ilo'i ha ngaahi me'a 'oku 'ikai te mou mamata ki ai. . . .

". . . 'Oku tu'umālie 'a e tangata taki taha 'o fakatatau ki hono 'atamai ['o'oná], pea . . . 'oku ikuna 'e he tangata taki taha 'o fakatatau ki hono ivi ['o'oná]" (Alamā 30:13–15, 17).

'Oku tau fie ma'u 'e kitautolu pē, ha tui 'oku malu mo tu'u ma'u 'i he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, pea fie ma'u ha tokoni 'i hono fakamālohia hotau ngaahi fāmili koe'uhí kae lava ke tafe atu 'a e tui ko iá ki he loto 'o 'etau fānaú mo e makapuná. 'I he taimi 'oku toka ai e tui kia Sīsū Kalaisí 'i hotau lotó, 'e ma'u ai e ului mo'oní, pea 'e hoko ai mo e fakatomalá, anga fakaākonga mo'oní, maná, ngaahi me'a foaki fakalaumālié, mo e kātaki 'i he angatonú. Ko e kongā mahu'inga 'eni 'o e misiona fakalangi 'o e Tohi 'a Molomoná.

'I he'eku hoko ko ha faifekau kei talavou, ne u fai ai ha fetalanoa'aki mālie mo ha faifekau mei ha siasi kehe. Na'á ne talamai he 'ikai ke ne lava 'o tali e Tohi 'a Molomoná he 'oku fakamatala mahino lelei ia kia Sīsū Kalaisi, pea faka'aonga'i Hono huafá mo e ngaahi me'a na'e hoko ki He'ene mo'uí 'i ha ta'u 'e laungeau kimu'a 'i Hono 'alo'i maí. Na'á ne pehē ko e fu'u fakamatala mata'ā'ā ko 'eni 'oku 'ikai ke faitatau ia mo e sīpinga 'i he Fuakava Motu'á 'a ia he 'oku fakamatala'i si'isi'i pē ai 'a e Fakamo'uí.

Kiate au ko hono talaki mālohi ko ia 'o Sīsū Kalaisí ko e mālohi mo'oni ia 'o e Tohi 'a Molomoná. Ko hono mo'oní, kuo pau ke tau ma'u ha fakamo'oni fakalaumālie ko e tohi ia mei he 'Otuá. Ka 'i hono ma'u iá, 'oku toe mahino lelei ange leva kiate kitautolu 'a e ngaahi taumu'a 'a Kalaisí, 'a e mo'oni 'o 'Ene mo'uí mo e Toetu'ú, pea mahino lelei mo e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke muimui kiate Iá 'o ma'u mo Ia 'a e mo'ui ta'engatá.



Visone 'a Nifai



Fakamo'oni 'a Lihai



Malanga 'a e Tu'i ko Penisimaní



Fakamo'oni 'a 'Apinetai

*'Oku hanga 'e hono lau mo fakalaulauloto ki he ngaahi malanga ma'ongo-  
'onga 'a Sisū Kalaisi 'i he Tohi 'a Molomoná, 'o 'omi ha fakamo'oni pau 'oku mo'oni ia.*

**Ko 'Etau Fakamo'oni kia Sisū Kalaisi**

'Oku ma'u ha fakamo'oni pau ki hono mo'oni, 'i hono lau mo e fakalaulauloto ki he ngaahi malanga lelei 'a Sisū Kalaisi 'i he Tohi 'a Molomoná fakataha mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku ou manako ke lau he Tohi 'a Molomoná mo keinanga he ngaahi tokāteline faka'ofa'ofa 'o Kalaisi: 'A e visone 'a Nifai ki he 'akau 'o e mo'uí, pea fehu'i ange 'e he 'āngeló, "Okú ke 'ilo'i 'a e afeitaulalo 'a e 'Otuá?" (1 Nifai 11:16); 'a e Fakamo'oni 'a Lihai 'oku "fou mai 'a e huhu'í 'o tu'unga 'i he Misaia Mā'oni'oni; he 'oku fonu ia 'i he 'alo'ofa mo e mo'oni" (2 Nifai 2:6); 'a e toe tānaki mai 'e Sēkope ko Ia "ko e tauhi 'o e matapaá . . . pea 'oku 'ikai te ne nō ha taha kehe ke ne tauhi ia" (2 Nifai 9:41).

'Oku tau hoko atu leva ki hono ako'i kitautolu 'e he Tu'i ko Penisimaní 'i he ngaahi 'ulungāanga fisifisimu'a 'o e tu'unga fakaākongá, mo 'ene lea ta'e toe ufi 'oku "ikai tuku mai mo ha toe hingoa kehe pe hala pe founa 'a ia 'e lava 'o hoko ai 'a e fakamo'uí ki he fānau 'a e tangatá, kae fou pea ngata pē 'i he huafa 'o Kalaisi" (Mōsaia 3:17).

'Oku tau a'u mai 'eni kia 'Apinetai, mo e teu ke mole 'ene mo'uí koe'uhi ko e me'a 'oku tui ki aí:

"Ka 'oku 'i ai ha toetu'u, ko ia 'oku 'ikai ha ikuna 'a e fa'itoká, pea 'oku folo hifo 'a e huhu 'o e maté 'ia Kalaisi.

"Ko ia 'a e maama mo e mo'ui 'o e māmaní; 'io, ko ha maama 'oku 'ikai hano ngata'anga, 'a ia 'oku 'ikai lava 'o tāmate'i" (Mōsaia 16:8–9).

'Oku 'omi 'e 'Alamā 'a e ngaahi tokāteline faka'ofa'ofa 'o e Fakalelei, fakamaau totonú, mo e 'alo'ofa ki he mo'uí: "E 'ikai lava ke fakahoko 'a e palani 'o e 'alo'ofá ta'efai ha fakalelei; ko ia na'e fai 'e he 'Otuá tonu 'a e

fakalelei ki he ngaahi angahala 'a e māmaní, ke fakahoko 'a e palani 'o e 'alo'ofá, ke fakalato ai 'a e ngaahi fie ma'u 'a e fakamaau totonú, koe'uhi ke hoko 'a e 'Otuá ko ha 'Otuá haohaoa, mo angatonu, kae 'uma'ā ko ha 'Otuá 'alo'ofa foki" ('Alamā 42:15).

Pea tau a'u mai ki he 'a'ahi fakaofa na'e fai 'e he Fakamo'uí ki he fānau 'a Lihai. 'Oku tau ongo'i 'Ene 'ofá, 'Ene anga'ofá, 'Ene ngaahi akonakí, pea mo 'Ene fakamo'oni tonu:

"Pea ko e ongoongolelei 'eni 'a ia kuó u 'oatu kiate kimoutolu—kuó u ha'u ki he māmaní ke fai 'a e finangalo 'o 'eku Tamaí. . . .

"Pea na'e fekau 'i au 'e he 'eku Tamaí koe'uhí ke hiki hake au ki he kolosí. . . ke u tohoaki'i 'a e kakai fulipē kiate au, pea hangē hono hiki hake au 'e he tangatá, ke pehē hono hiki hake 'a e tangatá 'e he Tamaí, ke nau tu'u 'i hoku 'aó, ke fakamāu 'i 'i he 'enau ngaahi ngāué, pe 'oku lelei ia pe kovi" (3 Nifai 27:13–14).

Pea ko hono aofangatukú ko e kole fakao'osi 'a Molomona mo Molonai: "'Oku mou 'ilo'i koā kuo pau ke mou. . . fakatomala mei ho'omou ngaahi angahala mo e hia kotoa pē, pea tui kia Sisū Kalaisi, ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá" (Molomona 7:5). "Io, ha'u kia Kalaisi, pea hoko 'o haohaoa 'iate ia, pea fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'e-mā'oni'oni kotoa pē; pea kapau te mou fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'e-mā'oni'oni kotoa pē, pea 'ofa ki he 'Otuá 'aki homou iví, 'atamaí, mo e mālohí kotoa pē, pea 'e toki fe'unga 'a 'ene 'alo'ofá kiate kimoutolu, koe'uhi ke tupu 'i he'ene 'alo'ofá 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisi" (Molonai 10:32).

**Nofo Taha 'i he Ngaahi Fāmili**

Ko e fakamo'oni fakalaumālie mālohi mo pau ko 'ení, ko Sisū Kalaisi mo'oni pē 'a e



Hā mai 'a Sīsū Kalaisi



Tautapa faka'osi 'a Molomona mo Molonai

## TOHI 'E UA, FĀMILI TA'ENGATA 'E TAHA

**N**a'e 'ilo 'e hoku husepānitī ha tangai 'i he halá 'i he'ene foki mai ki 'apí. Na'á ne 'ohovale, he na'e fa'ó 'i loto ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne 'omi ia ki 'apí 'o faka'alí'ali mai kiate au. Na'á ne lau ia 'i ha kī'i taimi nounou, 'o 'ilo 'oku mālie, kae fai atu pē pea 'ikai toe lau.

Na'á ne sí'i mālōlō hili ha taimi nounou mei ai. Ne u 'alu ki ha ngaahi siasi kehekehe ko e feinga ke ma'u ha fakafiemālie mo loto ke 'ilo pe 'oku toe hoko atu e mo'uí hili 'a e maté. Na'e lomekina au 'e he puputu'ú, pea lahi mo e ngaahi fehu'i ne 'ikai lava ke talí.

Ka 'i he'eku 'alu ki he ngāué, ne u fakatokanga'i atu ha tohi he vé'ehalá—ko e Tohi 'a Molomoná. Na'á ku 'ave ia ki 'apí he na'á ne langa'i 'eku manatu ki hoku husepānitī 'ofá. Na'á ku vahevahe ange ki ha tokotaha 'a e me'a na'á ku ma'ú pea ne talamai ke u lau ia.

Hili atu ha ngaahi 'aho, pea u 'a'ahi 'i ha pō 'e taha ki hoku tokouá 'a ia 'oku kau ki he Siasí. Na'e 'i ai e ongo faifekau taimi kakatō, pea na'a nau hiva'i 'a e himi "Fānau Au 'a e 'Otuá." Na'á ku 'ilo'i he taimi pē ko iá 'e lava 'e he ongo faifekau 'o tali 'eku ngaahi fehu'i.

Hili hono fai e ngaahi lēsoní pea ma'u ha fakamo'oní, ne u papitaiso leva. 'Oku ou lava ke fakamo'oni 'ilo'ilo pau he 'ahó ni na'e mamata 'a Siosefa Sāmita ki he Tamaí pea mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí.

'Oku ou tui na'e 'ikai ko ha me'a fakatu'upakē pē 'eku fakatou 'ilo mo hoku husepānitī 'a e Tohi 'a Molomoná. Neongo na'e 'ikai ke lava 'o papitaiso hoku husepānitī he'ene kei mo'uí, ka 'oku ou fiefia ko'e'uhi ko e ngaahi ouau 'o e temipalé, 'e lava ke fakataha'i ia mo 'ema fānau faka'ofó'ofa 'e toko uá ko ha fāmili ki he kotoa 'o e ta'engatá. Na'e fakataha'i kimautolu 'e he Tohi 'a Molomoná pea 'omi ai 'a e nongá ki homau lotó.

Malia Masi, Kuatemala

Misaia na'e tala'ofá—ko e 'Alo 'o e 'Otuá kuo pani, na'e ha'u ki he māmaní ke fakahoko e toetu'u 'a e kakai kotoa pē pea mo hono fakama'a fakalaumālie 'o kinautolu te nau fakatomala pea muimui kiate Iá—'oku fakatefito pē ia he hisitōlia 'o e ngaahi fāmilí.

'Oku kamata pē 'a e Tohi 'a Molomoná 'aki ha fāmili, ko ha tamai mo e fa'ē, ngaahi foha mo e 'ofefine na'a nau talangofua ki he fakahā 'a 'enau tamai ko e palōfitá ke tuku 'enau ngaahi koloa fakaemāmaní ka nau talangofua ki he fale'i 'a e 'Eikí. 'Oku fonu e ngaahi fakamatala he tohí 'i he ngaahi mātu'a 'oku nau feinga ke fakahū ki he'enau fānau e tala'ofa mo e 'amanaki lelei 'ia Sīsū Kalaisí. 'I ha taimi 'e taha ne u to'o mai mei hono ngaahi pēsí ha ngaahi fale'i fakahangatonu 'a e tamái ki he ngaahi fohá—pea ma'u ai e ngaahi peesi 'e 52 na'e taipē'i. 'Oku tau mamata 'i he Tohi 'a Molomoná ki he founa na'e ako'i ai 'e he mātu'á 'a e tui kia Kalaisí mo e talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá ki he fānau na'e talangofua talu mei he'enau kei sí'i pea pehē ki he fānau na'e talangata'á—pea ma'u he taimi 'e ni'ihí 'i he fāmili tatau pē. Ko ha lēsoni ia ki hotau kuongá, ma'a 'etau fānau, pea mo hotau ngaahi fāmilí.

'Oku 'ikai ke fa'a 'asi mai e ngaahi fatongia tupupau 'o e hou'eiki fafiné mo e ngaahi 'ofefiné, 'o hangē ko e angamaheni 'o e tohi he kuonga mu'á. Ka 'i he fakalaka atu 'etau vakaí mei he me'a 'oku mahinó, 'oku lava ke tau mamata ki honau ivi tākiekina ta'engata mo tolongá. 'Oku tau koloa'ia he ki'i konga mahu'inga 'oku fakamatala'i ai e kakai fefiné mo e ngaahi fa'eé, hangē ko ia ko hono fakamatala'i e ngaahi ongo honau lotó 'oku "fu'u ongongofua mo ma'a mo pelepelengesi 'aupito 'a honau lotó 'i he 'ao 'o e 'Otuá" (Sēkope 2:7) pe ko e fakamatala 'a Hilamani ki he lelei ne ma'u 'e he'ene kau tau kei talavou' tupu mei he tākiekina 'a 'enau ngaahi fa'ē angatonú:

"Na'a nau talangofua mo tokanga ke fai pau matematē ki he fekau kotoa pē; 'io, pea na'e hoko kiate kinautolu 'o fakatatau mo 'enau tuí; pea na'á ku manatu'i 'a e ngaahi lea 'a ia na'a nau fakahā kiate au kuo ako 'aki kiate kinautolu 'e he'enau ngaahi fa'eé. . . .

*'Oku fonu e  
Tohi 'a Molo-  
moná he ngaahi  
fakamatala 'o e  
mātu'a 'oku nau  
feinga ke fakahū  
ki he'enau fānaú  
'a e tala'ofa mo e  
'amanaki lelei 'ia  
Sisū Kalaisi.*



“Ko ‘eni ko e tui ‘eni ‘a e fa‘ahingá ni ‘a ia kuó u lau ki aí; ‘oku nau kei talavou, pea ‘oku ‘ikai ke feliliuaki ‘enau fakakaukaú, pea ‘oku tuku ‘enau falalá ki he ‘Otuá ma‘u ai pē. . . .

“ . . . Kuo akonekina ‘a kinautolu ‘e he‘enau ngaahi fa‘eé, kapau ‘e ‘ikai te nau ta‘etui, ‘e fakahaofi ‘a kinautolu ‘e he ‘Otuá.

“Pea na‘a nau fakamatala‘i mai kiate au ‘a e ngaahi lea ‘a ‘enau ngaahi fa‘eé, ‘o pehē: ‘Oku ‘ikai te mau ta‘etui na‘e ‘ilo ia ‘e he‘emau ngaahi fa‘eé” (‘Alamā 57:21, 27; 56:47–48).

‘Oku ou fakaafe‘i atu ke ke fakalaulauloto ki he ngaahi fehu‘i ni ke tokoni atu ke ke mo‘ui ‘aki e ngaahi akonaki ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘i ho fāmilí:

- Ko e hā e ngaahi folofola ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘oku ako‘i mai ai ‘oku fie ma‘u ke sio e fānaú ki he angatonu mo e mā‘oni‘oni e tui ‘a ‘enau ngaahi mātu‘á?
- Ko e hā e fale‘i ‘a e ngaahi tamaí ki honau ngaahi fohá ‘i he Tohi ‘a Molomoná te tau fie vahevahe mo ‘etau fānaú?
- Ko e hā ‘oku tau ako kau ki he‘etau feinga ki he fānau ‘oku talangata‘á?
- Ko e hā e founga ne vahevahe ai ‘e he mātu‘á ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘enau ngaahi tui mālohí ki he‘enau fānaú?
- Ko e hā e me‘a ‘oku tau ako ‘o kau ki he tuí ‘i hono ‘ave mei he to‘u tangata ‘e taha ki he taha?

‘Oku ‘ikai ha me‘a ‘e toe mahu‘inga ange ke vahevahe mo ha taha ka ko e tui ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisí. ‘Okú ne ‘omi e mahino ki he ngaahi faingata‘a ‘o e mo‘uí, fiefia neongo e faingata‘á, pea mo e mo‘ui ta‘engata he maama ka hokó.

‘Oku lahi e ngaahi tākiekina ‘a e māmaní te ne fakahee‘i kitautolu mo hotau fāmilí mei he tui mahu‘inga taha ko ‘ení. ‘Oku fakaafe‘i kitautolu mo hotau ngaahi fāmilí ‘e he Tohi ‘a Molomoná ke tau puke ‘a e tui ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisí, pea ‘okú ne vahevahe ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘e lava ke tokoni‘i hotau ngaahi fāmilí ke lavame‘á.

‘Oku ou fakamo‘oni ki hono mo‘oni ‘o e Tohi ‘a Molomoná pea na‘e foaki mo‘oni ia ‘e ha ‘āngelo ko Molonai ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘o fakatatau mo e fakahinohino ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí. Na‘e ‘omi ia ma‘a hotau kuongá, ma‘a ‘etau fānaú mo e maka-puná. ‘I he‘etau fakaava hake ia he ‘aho kotoa ‘i he tuí, ‘oku ou palōmesi atu ‘e hoko mai e Laumālie ‘o e ‘Eikí kiate kitautolu pea ‘e tāpuekina hotau ngaahi fāmilí ‘o ta‘engata. ■

## NGAAHI ME‘A HE KUONGA MU‘Á, FAKA‘AONGA‘I FAKAEONOPŌNÍ

**T**e u lava ma‘u pē ‘o ma‘u ‘a e talí ‘i he Tohi ‘a Molomoná. ‘Oku ou ako ‘a e ngaahi me‘a lahi mei hono ako iá, pea ‘oku ou ongo‘i ‘oku ou liliu ‘i ha ngaahi founga ‘oku lelei.

Ne u toki fakakaukau kimuí ni mai, pe ko e hā e me‘a te u faí he kuo fu‘u lalahi ‘eku fānau ‘e toko onó. Na‘á ku fakakaukau pe ko e hā e finangalo ‘o e Tamai Hēvaní ki he me‘a ke u faí.

‘I he‘eku ako folofola angamāhení, ne u lau ai e taha ‘o e ngaahi talanoa tau ‘i he Tohi ‘a Molomoná. Ne u ofo he ui ‘a Molonai ke ke malu‘i, mo ha ngaahi me‘a kehe, ‘a e ngaahi fāmilí (vakai, ‘Alamā 46:12). Na‘e loto e kau Nīfai ke malu‘i honau fāmilí. ‘I he‘eku lau e talanoa ko iá, ne u fakapapau‘i ‘e tatau ai pē pe ko e hā ha me‘a ‘e hokó, ‘oku ou fie ma‘u mo e taumu‘a tatau ‘i he‘eku mo‘uí, ke tau ma‘á e fāmilí. Ko ha a‘usia fakatāutaha ia ‘oku pelepelengesi.

‘Oku ou ‘ilo na‘e hiki e Tohi ‘a Molomoná ma‘a hotau kuongá. ‘Oku hounga kiate au ‘a e lava ke ma‘u e fakahinohino ki he‘eku mo‘uí mei he tohí ni; ko ha va‘a ukamea mo‘oni ia (vakai, 1 Nīfai 8).

‘Iuni Sugu, Kōlea



## Kapau He 'Ikai ke Tau Veiveiua

**O**ku tau lau 'i he Tohi 'a Molomoná kau ki he kau talavou tā sipinga na'a nau loto-to'a mo'oni, 'ikai ilifia, pea mālohi. “Io, ko e kau tangata 'a kinautolu na'e lea totonu mo anga fakapotopoto, he kuo akonekina 'a kinautolu ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá mo 'a'eva angatonu 'i hono 'aó” (‘Alamā 53:21). Na'e faka'apa'apa'i 'e he kau talavou faivelengá ni 'enau ngaahi fa'eé—ko 'enau kau faiakó mo e fa'ifa'itaki'anga lelei.

Na'e mo'ui e ngaahi fa'e 'a e kau tau 'a Hilamaní 'i ha taimi na'e 'ikai tatau ia mo kinautolu. Na'e faingata'a pea fakatu'utámaki honau ngaahi tükungá, pea na'e ui 'a e to'u tupú ke malu'i 'a e tau'atāina fakatu'asinó mo fakalaumālié. 'I he 'ahó ni 'oku tau mo'ui 'i ha māmani 'oku “'ikai ko e tau fangatua mo e kakanó mo e totó, ka ki he ngaahi pulé, mo e ngaahi mālohí, mo e kau pule 'o e fakapo'uli 'o e māmani, mo e kau laumālie kovi 'i he ngaahi potu 'i 'olungá” (‘Efesó 6:12).

'Oku fie ma'u 'i he ngaahi faingata'a ko 'ení ha ngaahi mātu'a mālohi mo fa'ifa'itaki'anga lelei 'oku ako'i e mo'oni 'o hangē ko ia na'e 'ilo 'e he kau tau 'a Hilamaní: “Kapau 'e 'ikai te nau ta'etui, 'e fakahaofi 'a kinautolu 'e he 'Otuá” (‘Alamā 56:47). 'Oku fie ma'u ha loto-to'a ki hono ako'i mo hono mo'ui 'aki e mo'oni ko 'ení he 'ahó ni. Neongo iá, 'oku 'ikai totonu ke tau manavahē. 'I he'etau 'ilo'i ko hai kinautolú pea 'ilo'i ko hai e 'Otuá pea fai e fuakava mo iá, 'oku tau—hangē leva ko e ngaahi fa'e ko 'ení 'a e kau tau—'o ma'u ha ivi tākiekina lahi ki he lelei.

'Oku mahino pē ko e kotoa e kau tau 'e toko 2,060 'a Hilamaní na'e tākiekina kinautolu 'e ha fa'e. Ka na'e 'ikai ke ngāue toko taha pē e ngaahi fa'e ko 'ení. Na'e pau pē ne fakataha'i 'e he ngaahi fa'e ko 'ení 'enau tuí mo e tā sipingá fakataha mo ha kau tangata mo ha kau fafine kehe na'e angatonu, ke ako'i e mālohi 'o e ngaahi fuakavá. Na'e mahino ki he kau talavou 'o e 'aho ko iá 'a e fuakava na'e fai 'e he'enu mātu'á ke 'oua na'a nau kau 'i he taú. Pea 'i he'ene a'u ki ha tu'unga ne ngali faingata'á, na'e fakaava mai leva 'e ha Tamai Hēvani 'ofá ha founa ke kei lava pē 'e he ngaahi mātu'a ko 'ení 'o tauhi 'enau fuakavá—mo fakatolonga 'enau tau'atāiná (vakai, 'Alamā 56:5–9). Kuo pau ke tau fai mo e me'a tatau ke tauhi 'etau ngaahi fuakavá koe'uhi ko e fānaú mo e to'u tupú—'etau fānau totonú mo kinautolu 'i hotau ngaahi uotí, ngaahi kolo 'o e Siasí, kaungá'apí, mo

*Ako 'a e fakamatala ko 'ení, peá ka fe'unga, pea alea'ia mo e hou'eiki fafine 'okú ke 'a'ahi ki ai. Faka'aonga'i 'a e ngaahi fahu'i ke tokoni 'i ho'o fakamālohia 'a e kau fafine pea 'ai ke hoko 'a e Fine'ofá ko e konga ma'u pe ia 'o ho'o mo'ui fakafō'ituituí.*

Tuí • Fāmili • Fakafiemālié

### Ko e Hā Te u Lava 'o Fai?

**1.** 'E lava fēfē ke u tokoni'i hoku ngaahi tokouá ke nau 'ilo'i mo ngāue 'aki e mālohi 'oku nau ma'ú ke tākiekina ai e to'u tangata kei tupu haké?

**2.** Ko e hā ha tataki fakalaumālie te u ma'u 'i he Tohi 'a Molomoná ke feau 'aki e ngaahi faingata'a 'oku ou fehanga-hangai mo ia he 'aho ni?

e tükui koló—ke mahino pea nau pou pou'i e tauhi fuakavá.

'E lava ke teuteu'i 'e he Tamai Hēvani ha founa ma'atautolu, ki hono tauhi 'etau ngaahi fuakavá. Kuo pau ke tau tauhi totonu 'etau ngaahi fuakavá. Hangē ko 'ení, te tau lava ke fakahoko totonu 'etau lotú, ako 'o e folofolá, ma'u 'o ha lekomeni temipalé, teunga tāu, mo faka'apa'apa'i 'o e Sāpaté. 'I he'etau fai iá, 'e 'ilo ia 'e he'etau fānaú pea lava ke nau pehē, “'Oku 'ikai te mau ta'etui na'e 'ilo ia 'e he'emaun ngaahi fa'eé” (‘Alamā 56:48).

Ko e hou'eiki fafine Siasi ko ia 'oku nau 'ilo'i 'oku ma'u honau mālohí mei he Fakalelei 'a e 'Eiki, he 'ikai ke nau fo'i lolotonga e taimi faingata'a mo fakalotofo'i. 'I he'etau hoko ko e kakai tauhi fuakavá, 'oku tau lava lelei ke pukepuke, lehilehi'i, mo malu'i ai 'etau fānaú mo e to'u tupú ke 'i ai ha 'aho te tau lea ai 'o kau ki he to'u tangata kei tupu hake ko 'ení 'o pehē, “Kuo te'eki ai ke u mamata 'i ha loto-to'a lahi pehē, 'ikai, kuo te'eki ai 'i hono kotoa” (‘Alamā 56:45). ■

*Julie B. Beck, palesiteni lahi 'o e Fine'ofá.*

Ke ma'u ha fakamatala lahi ange, vakai ki he [www.reliefsociety.org](http://www.reliefsociety.org).

### Mei he Folofolá

'Alamā 53; 56–58





# KAU TAU KEI TALAVOU 'E TOKO UA AFÉ

Mālohi ♩ = 96-100

Fakalea 'e Bonnie Hart Murray  
Fakatu'ungafasi 'e Janice Kapp Perry

1. Kau ta - la - vo - u ta - u to - ko u - a a - fé I -  
2. A - ko - 'i 'e he ngaa - hi fa - 'eé 'aekau to - 'á Fa -  
3. 'I he ta - ta - ki na - 'e fai 'e Hi - la - ma - ní Na -  
4. Kau ta - la - vo - u ta - u to - ko u - a a - fé, To -

vi mā - lo - hi ke ta - li - u - i ki he ta - ú. No -  
la - la ki he 'O - tu - á he me - 'a ko - to - á, Ma -  
'a nau lo - to ta - ha 'i he tu - i mā - lo - hí. 'I -  
'a ke 'a - lu mo - e mā - lo - hi e 'O - tu - á. Fa -

fo 'i he 'O - tu - á; fai 'E - ne fe - ka - ú. 'I -  
lu - 'i ki - nau - to - lu tu - 'u - nga he tu - í. 'I -  
kai fa - ka - 'a - u - ha kae tau - 'a - tā - i - ná, Ma -  
ka - i - via nau - to - lu 'e he - 'e - nau tu - í. Ta -

ka - i ha i - li - fi - a ka nau tu - 'u ma - 'u.  
kai ve - i - ve - i - u - a si - 'i ngaa - hi fa - 'eé.  
'a ho - nau ngaa - hi fā - mi - li mo e 'O - tu - a.  
u 'a - ki 'a e mā - fi - ma - fi e 'O - tu - á.

© 2009 fai 'e Bonnie Hart Murray mo Janice Kapp Perry. Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē.

'Alamā 53; 56-57

'E lava ke hiki ha tatau 'o e fo'i hivá ni ke faka'aonga'i 'i he ngaahi me'a 'a e Siasí 'oku 'ikai fakakomēsialé pe ko hono faka'aonga'i pē 'i 'api. Kuo pau ke fakakau e fakatokanga ko 'ení 'i he tatau kotoa pē 'oku hiki.

# Ngaahi Akonaki mā'a Hotau Kuongá



## 'Oku Tokaima- 'ananga Mai e 'Eikí Kiate Kitautolu

“'Oku ou manatu ki he folofola 'a e 'Eikí 'oku hā 'i he tohi 'a 'Etá 'i he Tohi 'a Molomoná. Na'e folofola 'a e 'Eikí, ' 'E 'ikai te mo fa'a folau 'i he fu'u moana ko 'ení, kapau 'e 'ikai te u teuteu 'i 'a kimoutolu ki he ngaahi peau 'o e tahí mo e ngaahi matangi kuo 'alu atú, pea mo e ngaahi fu'u vai 'a ia 'e

'oho maí' [Eta 2:25]. Si'i kāinga, kuó Ne teuteu 'i kitautolu. Kapau te tau fanongo ki He'ene folofolá pea tau mo'ui 'aki 'a e ngaahi fekaú, te tau mo'ui pē neongo 'a e kuonga ko 'eni 'o e fakafiemālié mo e faiangahalá—'a ia 'e lava ke fakafehoanaki atu ki he ngaahi ta'au mo e matangi pea mo e tāfea te ne ala faka'auha kitautolú. 'Okú Ne manatu 'i mo tokanga mai kiate kitautolu. 'Okú Ne 'ofa 'iate kitautolu mo Ne tāpuaki 'i 'a kitautolu 'i he 'etau fai 'a ia 'oku totonú.”

Palesiteni  
Thomas S. Monson,  
“Lea Tukú,” *Liahona*,  
Nōvema 2009, 109.



## Ko e Kalaisí 'a Sīsū

“Ko e Tohi 'a Molomoná ko e fakamo'oni mālohi taha ia kuo tohi ko e Kalaisí 'a Sīsū. Ko e hā e lau 'a Nīfai ko e makatu'unga ki hono ma'u 'o e Laumālie Mā'oni'oni? Tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'E lava nai hono lau he taimí ni e Tohi 'a Molomoná ke ne fakapapau 'i mai e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí? He 'ikai te ke fakakaukau pehē 'o kapau te ke lau

fakalelei 'a e tohi 'a Nīfai. Na'á ne pehē ko e 'me'a foaki ia . . . ma'anautolu kotoa 'oku fekumi faivelenga kiate iá.' 'Oku 'uhinga 'a e faivelengá ko e fai ma'u pē. Pea 'oku toe 'uhinga pē ia ki he fakalaululotó mo e lotú. Pea 'e kau 'i he lotú 'a e kole fakamātoato ke 'ilo 'i 'a e mo'oni. He 'ikai lau ha me'a 'oku si'i hifo ai ko e faivelenga. Pea ka 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku si'isi'i hifo ai he 'ikai fe'unga ia kiate kitaua.”

Palesiteni Henry B. Eyring,  
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisí 'Uluaki, “Going Home,” 'i he *Brigham Young University 1986–87 Devotional and Fireside Speeches* (1987), 77–78.



## Ko Hano Talaki 'o e Ongongoleléi

“Ko e uho 'o e pōpoaki 'o e ongoongoleléi 'oku ma'u kotoa ia 'i he ngaahi folofola topotapú ka 'oku mahino lelei taha hono 'omi iá 'i he Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi fakahā ki he Palōfita ko Siosefa Sāmítá. 'Oku fakahā 'i mahingofua tonu pē heni 'e Sīsū Kalaisí 'Ene tokātelinē mo 'Ene ongoongoleléi, 'a ia kuo pau ke talingofua ki ai e fānau 'a e 'Otuá ka nau 'ma'u e mo'ui ta'engatá' (T&F 14:7).”

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf,  
Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí 'Uluaki, “'Ikai 'Ikai 'Oku 'i ai Ha'atau 'UHINGA KE FIEFIA?” *Liahona*,  
Nōvema 2007, 19.

**O**ku tau ako mei he kau palōfita he kuonga mu‘á ‘oku ‘i he Tohi ‘a Molomoná ha “ngaahi me‘a mahinongofua mo mahu‘inga” na‘e fakatolonga ke fakahino-hino‘i ‘aki kitautolu ‘i hotau kuongá (vakai, 1 Nifai 13:40; 19:3). ‘Oku hanga ‘e he ngaahi mo‘oni ko ‘ení ‘o fakamahino mai pea ‘omi ha mahino lahi ange ki hono kakato ‘o e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi mo tokoni‘i e fānau ako ‘o e Tohi ‘a Molomoná ke nau fou atu ‘i he ngaahi faingata‘a ‘o e mo‘uí ‘i he ‘amanaki lelei mo e loto to‘a. ‘Oku fakamo‘oni‘i mai ‘e he kau palōfita mo e kau ‘apostolo ‘o onopōní ‘a e mahu‘inga ‘o e ngaahi akonakí ni, ‘i he ngaahi lea ko ‘ení.

## HOKO E VA‘AKAU ‘E UÁ ‘O TAHA

**T**alu mei hono fā‘ele‘i au mo e ‘i ai ‘eku Tohi Tapu, ka na‘á ku toki ‘ilo kotoa e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei, ‘i he‘eku ma‘u ha Tohi ‘a Molomoná. Na‘á ku ‘ilo‘i ko e ongoongolelei kakato ‘o Sisū Kalaisi ‘oku toki lava pē ke ma‘u ia ‘i he ‘ilo ki he “va‘a ‘akau” ko ‘eni hono uá (vakai, ‘Isikeli 37:15–17). ‘I he taimi ne u fakatou ma‘u ai kinauá, na‘á na liliu lahi ‘eku mo‘uí—mo ha mahino lahi ange ko hai au pea mo ‘eku malava ke hoko ko ha kongá ‘o ha fāmilī ta‘engata ‘o e ‘Otuá. Na‘e malava ke fakahoko hono kikite‘i ko ia ‘o ‘ena fakatahá—“pea ‘e hoko ia ‘o taha pē ‘i ho nimá” (veesi 17)—koe‘uhí he na‘e ‘i ai ha ongo faifekau fefine faive-lenga loto tokanga na‘á na tuku ha tatau ‘o e va‘a ‘akau hono uá ma‘aku.

Na‘á ku ‘a‘eva pē kimu‘a ‘i he maama ‘o e te‘elangó; ka ‘i he taimí ni kuo fakamaama ‘a e ta‘emahino mo e puputu‘u kotoa pē ‘e he ngaahi tāpuaki kakato ‘o e ongoongolelei. ‘Oku ou ongo‘i hangē na‘e toki ‘omi ha ‘uhinga fo‘ou ia ki he mo‘uí.

Ary Sela, Pulītisi  
Kolomupia, Kānata



### Papitaiso ‘o e Fānau Íkí

“[‘Oku tui ha kakai ‘e ni‘ihī] ‘oku feitama‘i e fānau íkí ‘i he angahala‘a pea nau omi ki he mo‘uí matelié ‘i ha tu‘unga ‘au‘auha. ‘Oku hala ‘a e tokāteline ko iá!

Na‘e tohi ‘e Molomona, “he kapau, kuó u ‘ilo‘i ‘a e mo‘oní, kuo ‘i ai ‘a e ngaahi fakakikihi ‘iate kimoutolu ‘o kau ki he papitaiso ‘o ho‘omou fānau íkí’ (Molonai 8:5).

“Na‘á ne ui ‘enau fakakikihi ko e ‘fu‘u hala lahi’ pea ne tohi: . . .

“Fanongo ki he ngaahi folofola ‘a Kalaisi, ko ho Huhu‘í, ko ho ‘Eiki mo ho ‘Otuá. Vakai, na‘e ‘ikai te u ha‘u ki he māmaní ke ui ‘a e kau mā‘oni‘oní ka

ko e kau angahalá ke fakatomala; ‘oku ‘ikai fie ma‘u ‘e he kakai mo‘uí lelei ‘a e tangata faito‘ó, ka ko kinautolu ‘oku mahakí; ko ia, ‘oku ‘ikai ha angahala ‘a e fānau íkí, he ‘oku ‘ikai te nau fa‘a lava ‘o fai angahala; ko ia, kuo to‘o ‘a e mala‘ia ‘o ‘Ātamá meiate kinautolu ‘iate au, pea ‘oku ‘ikai hano mālohi kiate kinautolu; . . .

“Pea ko e founga ‘eni na‘e fakahā ai ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oní ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá kiate aú; ko ia, ‘e hoku foha ‘ofeina, ‘oku ou ‘ilo‘i ko e manuki mamafa ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, ke mou papitaiso ‘a e fānau íkí’ (Molonai 8:7–9). . . .

“Lau kotoa ‘ene tohí. Ko e tokāteline mo‘oni ia.”

Palesitani Boyd K. Packer,  
Palesitani ‘o e Kōlomu ‘o  
e Kau ‘Apostolo ‘e Toko  
Hongofulu Mā Uá, “Little  
Children,” *Ensign*, Nov.  
1986, 17.



### Ngaahi Fakatokanga mei he Tohi ‘a Molomoná

“‘Oku kau he ngaahi lēsoni ‘oku tau ako mei he Tohi ‘a Molomoná, ‘a e tupu‘anga ‘o e nunu‘a ‘o e taú pea mo e ngaahi ‘uhinga ‘oku fakatonuhia ‘i ‘akí. ‘Oku fakamatala ai ‘o fekau‘aki mo e ngaahi kovi mo e ngaahi fakatu‘utāmaki ‘o e ngaahi kautaha fufuú, ‘a ia na‘e fokotu‘u ke ma‘u ha mafai mo ha koloa mei he kakai. ‘Oku fakamatala fekau‘aki mo e mo‘uí ‘a Sētané pea ‘okú ne ‘omi foki ha faka‘ilonga ‘o e ngaahi founga ‘okú ne faka‘aonga‘í. ‘Okú ne fale‘i kitautolu he founga totonu ke faka‘aonga‘i ‘aki e koloá. ‘Oku

fakamatala ia ‘o fekau‘aki mo e ngaahi mo‘oni mahinongofua mo mahu‘inga ‘o e ongoongolelei pea pehē ki he mo‘uí mo e fakalangi ‘o Sisū Kalaisi mo ‘Ene feilaulau fakalelei ma‘á e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá. ‘Okú ne fakahā mai ke tau ‘ilo‘i ‘a hono tānaki fakataha ‘o e fale ‘o ‘Isilelí he ngaahi ‘aho faka‘osí. ‘Okú ne fakamatala ‘i ai ‘a e taumu‘a mo e ngahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ngāue fakafaifekau. ‘Okú ne fakatokanga mai telia ‘a e fielahí, fakata‘eta‘etokangá, fakatoloí pea pehē ki he fakatu‘utāmaki ‘o e ngaahi talatupu‘á, mālualoí mo e anga‘ulí.

“‘Oku ‘atautolu leva he taimí ni ke ako ‘a e Tohi ‘a Molomoná mo hono ngaahi tefito‘i mo‘oní pea fakahoko kinautolu ‘i he‘etau mo‘uí.”

‘Eletā L. Tom Perry ‘o e  
Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo  
‘e Toko Hongofulu Mā Uá,  
“Ngaahi Tāpuaki ko e Ola  
Hono Lau ‘o e Tohi ‘a Molo-  
moná,” *Liahona*, Nōvema  
2005, 8.

## 'OKU TA'ENGATA E FĀMILÍ

Kuó u lau e Tohi 'a Molomoná talu mei hoku papitaisó 'i he 1995. Ka na'e toki mahu'inga mālie kiate au 'a e talanoa ki he fefononga'aki 'a e ngaahi foha 'o Lihai ki Selusalemá 'i he'eku mali pea 'i ai hoku fāmilí.

'Oku hangē na'e finangalo 'a e 'Eikí ke ta'engata 'a e fāmilí 'o Lihai. Na'á ne fuofua tala kia Lihai ke tuku 'a e

me'a kotoa kae fakahaofi pē hono fāmilí *lolotongá* 'aki hano 'ave kinautolu ki he fonua 'o e tala'ofá. Na'e fekau 'e he 'Eikí kia Lihai lolotonga 'enau 'i he maomaonganoá, ke toe foki hono ngaahi fohá ke 'omi 'a e lekooti 'o e kau mēmipa 'o e fāmilí 'o e *kuohilí*. Hili iá, na'á Ne toe fekau ke nau 'alu 'o 'omi 'a 'Isime'eli mo hono ngaahi 'ofefiné. Ko e teuteu 'eni ki honau fāmilí he *kaha'ú*.

*'E lava ke ma'u mo e ngaahi fakamo'oni 'a e kau mēmipa kehe 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki he Tohi 'a Molomoná 'i he peesi 10, 28, 32, 38, mo e 80 'o e makasini ko 'eni.*



### 'E Toe Fakafoki 'a e Ngaahi Me'a Kotoa pē ki Hono Tu'ungá

“'Oku fakamatala 'i mahino mai e natula 'o e toetu'u fakaesino mo fakamāmani 'i he Tohi 'a Molomoná.

Na'e ako 'i 'e he palōfita ko 'Amulekí:

“Pea 'e vete 'e he pekia 'a Kalaisí 'a e ngaahi ha 'i 'o e mate fakasino ko 'ení, koe'uhi ke fokotu'u hake 'a e kakai fulipē mei he mate fakasinó ni.

“'E toe fakataha 'i 'a e sinó pea mo e laumālié 'i hono anga haohaoá; 'e toe fakafoki 'a e alangá mo e hokotanga huí fakatou'osi ki hono tu'unga totonú, 'o hangē foki ko hotau anga 'i he taimi ní; . . .

“Ko 'eni, 'e hoko 'a e toe fakafoki

ko 'ení ki he kakai fulipē, 'a e kakai motu'a mo e kau talavou fakatou'osi, 'a e pōpula mo e tau'atāina fakatou'osi, 'a e tangata mo e fefine, 'a e kau fai angahala mo e kau mā'oni'oni, pea na'a mo e tu'oni lou'ulu 'e tahá 'e 'ikai mole ia mei honau 'ulú; ka 'e toe fakafoki 'a e me'a kotoa pē ki hono tu'unga haohaoá' (Alamā 11:42–44).

“Na'e toe ako 'i foki 'e Alamā 'i he toetu'ú 'e fakafoki 'a e ngaahi me'a kotoa pē ki honau anga totonu mo haohaoá' (Alamā 40:23). . . .

“He toki me'a fakafiefia ia ke 'ilo 'i ko kinautolu kotoa pē ne 'i ai hanau mele 'i he mo'uí . . . 'e toetu'u hake ia 'i he 'tu'unga haohaoá.”

'Eletā Dallin H. Oaks 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, “Ko e Toetu'ú,” *Liahona*, Siulai 2000, 17.



### Fakatu'utāmaki 'o e Ngaahi Kautaha Fufuú

“'Oku akonaki 'aki 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e fakatu'utāmaki lahi 'oku hoko ko e tupu mei he ngaahi kautaha fufuú 'oku nau fai 'a e ngaahi hiá, 'o 'ikai fakatu'utāmaki pē ki he tangata fakafu'ituitú, ka ki he ngaahi fāmilí pea ki he māmaní hono kotoa. 'Oku kau 'i he ngaahi kautaha fufuú 'o e 'aho ní 'a e kau kengí, 'a e ngaahi kautaha 'oku nau tu'uaki e faito'o kona tapú, pea mo e ngaahi kautaha faihia kuo 'osi fokotu'utu'u kinautolu

ko e ngaahi fāmilí. 'Oku tatau pē 'a e founa ngāue 'a e kau kautaha fufuú 'o hotau 'aho ní mo e kau kaiha 'a 'a Kāti-anetoní 'a ia 'oku hā 'i he Tohi 'a Molomoná. . . . 'Oku kau 'i he'enua ngaahi taumu'a ngāue 'a e 'fakapō, mo vete koloa, mo kaiha 'a, mo fai fe'auaki mo fai 'a e fa'ahinga angahala kotoa pē, 'o fepaki mo e ngaahi lao 'o honau fonuá pea mo e ngaahi fono 'a honau 'Otuá' [Hilamani 6:23].

“Kapau he 'ikai ke tau tokanga, 'e ma'u 'e he ngaahi kautaha fufuú 'o e 'aho ní ha mālohi lahi 'i ha taimi vave 'aupito 'o hangē pē ko ia na'e hoko 'i he taimi 'o e Tohi 'a Molomoná.”

'Eletā M. Russell Ballard 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, “Ko Hono Mateaki 'i 'o e Mo'oni mo e Totonú,” *Tūhulu*, Sānuali 1998, 46.

Ko ha fatongia mahu'inga ia 'oku fie ma'u ke u mata'ikoloa'aki 'a hono fokotu'u ha fehokotaki'anga 'i he lolotongá, kuohilí, mo e kaha'u 'o hotau fābili ta'engata—'o hangē tofu pē ko Lihai. Mahalo na'e tokoni 'a e ngaahi a'usia ko 'eni ki hono teuteu'i 'o Lihai ki he vīsone 'o e 'akau 'o e mo'u'i pea mo ha mahino ki he 'ofa 'a e 'Otuá 'oku totonu ke fakatō 'i he loto 'o ha fābili ta'engata.

Sālote Mālani Maiuiluili, Hauai'i, USA



### Ko Hono Fakalelei'i e Ngaahi Faingata'a 'o e Mo'u'i

“'Oku 'i ai ha ngaahi pōpoaki fakalangi 'i he Tohi 'a Molomoná na'e fokotu'u ai ke fakahā e founa ki hono fakatonutonu e tākiekina 'a e tala-tupu'a halá pea mo e founa ke ma'u ai e kakato 'o e mo'u'i. 'Oku ako'i mai ai e founa ki hono fakalelei'i e ngaahi palopalema mo e ngaahi faingata'a 'oku tau fehanga-hangai 'i he 'aho ní. . . . Na'e 'omi ['e he 'Eikí] e founa ke fakatonutonu 'aki e ngaahi fehālaaki lahi 'o e mo'u'i, ka 'oku 'ikai hano 'aonga 'o e fakahinohino ko 'eni kapau 'e tuku tāpuni pē ia 'i ha tohi.”

'Eletā Richard G. Scott 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "True Friends That Lift," *Ensign*, Nov. 1988, 76.



### Ko ha Fakamanatu 'o 'Etau Ngaahi Fuakavá

“'Oku fakamanatu mai 'e he Tohi 'a Molomoná 'etau fuakava 'i he papi-taisó ke 'tu'u ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá [pea mo Hono pule'angá] 'i he taimi kotoa pē pea 'i he me'a kotoa pē, pea 'i he feitu'u kotoa pē te mou 'i ai, 'o a'u ki he mate, koe'uhi ke huhu'i 'a kimoutolu 'e he 'Otuá, pea mou kau fakataha mo kinautolu 'oku 'o e 'uluaki toetu'ú, koe'uhi ke mou ma'u 'a e mo'u'i ta'engata' (Mōsaia 18:9; toki tānaki 'a e fakamamafā).”

'Eletā Robert D. Hales 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko e Fuakava 'o e Papi-taisó: Ke Hū ki he Pule'angá pea Kau Ki Ai," *Liahona*, Jan. 2001, 7.



### Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Talangofuá

“'Oku 'i ai ha ngaahi feitu'u kehekehhe 'i he Tohi 'a Molomoná ne fakahoko ai ha tala'ofa ki he kaka'i te nau tu'umālie 'i he fonuá, 'o [kapau te nau] tauhi [e] ngaahi fekaú [vakai, 1 Nifai 2:20; 2 Nifai 4:4]. 'Oku fa'a 'alu fakataha e tala'ofa ko 'eni mo e fakatokanga kapau he 'ikai te nau tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'e motuhi kinautolu mei he Hono 'aó [vakai, 'Alamā 36:30].” ■

'Eletā Quentin L. Cook 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Faka'amu pē Ke ke 'Ilo'i Na'a Mau Faingata'a ia," *Liahona*, Nōvema 2008, 104.

## LAKA KIMU'A 'AKI E MĀMĀ

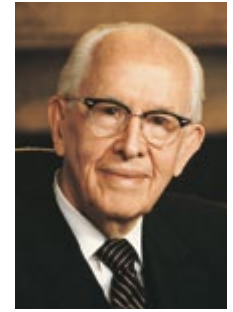
'Oku tau lau he vahe 2 'o 'Etá 'a e hoha'a e tokoua 'o Sēletí koe'uhí he na'e 'ikai ha maama 'i honau ngaahi vaká. 'I he'ene 'eke ki he 'Eikí kau ki he me'á ni, na'e tali ia 'e he 'Eikí 'aki ha fehu'i: "Ko ia ko e hā 'okú ke loto ke u teuteu ma'amou-tolu ke mou ma'u ai ha māmá?" (veesi 25).

Ne u fa'a fakakaukau lahi ki he anga hono tali 'e he tokoua 'o Sēletí e fehu'i 'a e 'Eikí. Na'á ne 'uluaki kaka ki ha mo'unga, 'o ne "ngaohi mei he maká ha ngaahi fo'i maka iiki 'e hongofulu mā ono" ('Eta 3:1). Na'á ne 'ave leva e ngaahi fo'i maká ki he tumutumu 'o e mo'ungá, 'o ne fai ai ha lotu. Na'á ne kamata 'aki 'ene fakavaivai'i ia 'i he 'ao 'o e 'Eikí. Na'á ne kole ha 'alo'ofa, pea ne fakatokanga'i e mālohi 'o e 'Eikí 'i hono tali 'ene lotú. Pea na'e fakahaa'i 'ene tu'i 'aki 'ene pehē, "'Oku mau 'ilo'i 'okú ke fa'a fakahā atu ha fu'u māfima'i lahi" ('Eta 3:5). Na'e kole 'e he tokoua 'o Sēletí ki he 'Eikí ke mafao mai hono to'ukupú ki he ngaahi fo'i maká kae lava ke nau uló 'i he ngaahi vaká.

Na'e liliu 'e he kupu'i folofola ko 'eni 'a e founa 'eku lotú. Na'á ku fa'a fehu'i ma'u pē kimu'a, "Tamai, ko e hā Ho finangalo ke u fa'i?" Ko hono mo'oní 'oku lahi e ngaahi me'a ia 'e fie ma'u ke u fai ha fakakaukau ki ai, vakavakai'i 'eku ngaahi ma'u-anga tokoní, fakakaukau'i ha palani, pea toki 'alu ki he Tamai 'o 'eke kiate la pe 'oku sai e palani ko iá—pea hili ko iá te u toki lotua leva ha ngaahi mana he 'ikai malava ke u fakahoko.

'Ēlina Komesi ti Senitulioni, 'Ulukua





Fai 'e Palesiteni  
Ezra Taft Benson  
(1899–1994)

# KO E TOHI 'A MOLOMONÁ Ko e Maka-tu'u-loto 'o 'Etau Tui Fakalotú

*Na'e hoko 'a 'Ēsela Tafu Penisoni ko e Palesiteni ia hono 13 'o e Siasí 'i he 'aho 10 'o Nōvema 1985.*

*'Oku manatua ia ko 'ene fakamo'oni fefeka ki he mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná pea mo 'ene fakamamafa' i hono mahu'inga ke ako faka'aho e folofolá, ngāue fakafafekau, mo hono ako 'i 'o e ongoongolelei. 'Oku faka'ilonga 'i he ta'ū ni 'a e ta'ū 25 'o e lea ko 'eni na'e fai 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 1986.*

**K**āinga 'ofeina, 'oku ou fie lea 'i he 'ahó ni 'o kau ki he taha 'o e ngaahi me'a'ofa mahu'inga taha kuo foaki mai ki he māmaní 'i he kuonga fakaonopooni ko 'ení. Ko e me'a 'ofa ko 'eni 'oku ou fakakaukau ki aí 'oku mahu'inga ange ia 'i he ngaahi fa'u fo'ou kotoa pē kuo lava ke fa'u 'i he ngaahi ngāue fakatekinolosiá. Ko e me'a'ofa 'eni ia 'oku mahu'inga 'ange ia ki he fa'ahinga 'o e tangatá, 'i he ngaahi fa'u fakaofa lalahi kuo tau mamata ai 'i he ngāue fakafaito'o 'o e onopōní. 'Oku mahu'inga ange ia ki he fa'ahinga 'o e tangatá, 'i he fa'u fakalalakaka 'o e puna vakapuná, pe puna vavaá. 'Oku ou lea heni 'o kau ki he me'a'ofa 'o e Tohi 'a Molomoná, 'a ia na'e foaki mai ki he fa'ahinga o e tangatá 'i he ta'ū 'e 156 kuo hili.



Na'e hanga 'e he to'ukupu 'o e 'Eikí 'o teuteu'i 'a e me'a'ofa ko 'ení, 'i ha ngaahi ta'u 'e taha afe tupu lahi, peá Ne fufú ia koe'uhí ke fakatolonga haohaoa mai ia ki hotau to'u tangatá ni. Mahalo 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni 'e mahino ange 'o kau ki he mahu'inga 'o e tohi fakaonopooni ko 'eni 'o e folofolá, 'o hangē ko e folofola tonu 'a e 'Eikí 'o kau ki ai.

Na'á Ne fakamo'oni tonu mai (1) 'oku mo'oni ia (T&F 17:6), (2) pea 'oku 'i ai 'a e mo'oní mo 'Ene

folofolá (T&F 19:26), (3) pea na'e liliu ia 'i he mālohi mei 'olunga (T&F 20:8), (4) pea 'oku 'i ai 'a e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí (T&F 20:9; 42:12), (5) pea na'e foaki mai ia 'i he ue'i 'a e laumalié, pea fakamo'oni 'i he ngāue mai 'a e kau 'āngeló (T&F 20:10), (6) pea 'okú ne fakamo'oni 'oku mo'oni 'a e ngaahi folofola mā'oni'oní (T&F 20:11), pea (7) ko kinautolu te nau tali ia 'i he tuí, te nau ma'u 'a e mo'ui ta'engatá (T&F 20:14).

Ko e fakamo'oni mālohi hono ua ki he mahu'inga 'o e Tohi 'a Molomoná, ko hono fakatokanga 'i 'a e taimi na'e fokotu'u 'e he 'Eikí ke 'omi ai ia 'i he kamata'anga 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei. Ko e me'a pē 'e taha na'e mu'omu'a aí, ko e 'Uluaki Mata Me'a Hā Maí. Na'e 'ilo'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he fakahā fakaofa ko iá, 'a e natula totonu 'o e 'Otuá, pea na'e 'i ai ha ngāue 'a e 'Otuá ke ne fai. Ko e ngāue hono hokó ko hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná.

Fakakaukau ki ai 'o fakatatau ki hono 'uhingá. Na'e mu'omu'a 'a e 'omi ia 'o e Tohi 'a Molomoná 'i hono toe fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e pulusi ia 'i ha ngaahi 'aho si'i pē ki mu'a pea toki fokotu'u 'a e Siasí. Na'e foaki ki he kāingalotú ke nau lau 'a e Tohi 'a Molomoná,



## FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

“[Ko e Tohi 'a Molomoná] ko e folofola ia 'a e 'Otuá. Ko ha fakamo'oni mālohi ia hono ua kia Kalaisí. Pea ko e kakai tui mo'oni kotoa pē 'oku 'ofa ki he Huhu'í te nau talitali lelei 'a e fakamo'oni makehe ko 'eni ki hono faka-'otuá.

“Na'e te'eki ai pē ke fai ha filio'i ia 'a ha kau fakatonulea ta'e fakamafai'i pe kau teolosia filifilimānako ki he tohi ko 'ení ka na'e ma'u haohaoa māi ia ki he māmaní fakahanganatonu pē mei he kau fa'u hisitōliá mo e kau hiki hisitōlia fakanou-noú. 'Oku 'ikai ko e tohí ia 'oku sivi'í—ka ko kinautolu 'oku lau iá.”

Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo (1895–1985), *The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball (1982), 133.

ki mu'a pea toki foaki kiate kinautolu ke nau lau 'a e ngaahi fakahā ko ia na'e fakamahino'i mai ai 'a e ngaahi tokāteline mahu'ingahangē ko e nāunau 'e tolú, mali fakasilesitiale, pe ko e ngāue ki he kau pekiá. Na'e 'uluaki 'omi ia ki mu'a pea toki fokotu'u 'a e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí, mo hono fokotu'u 'o e Siasí. 'Oku 'ikai 'apē ke fakahā mai heni 'a e finangalo 'o e 'Eikí 'o kau ki he ngāue toputapu ko 'ení?

Ko e mahino pē kiate kinautolu 'a e finangalo 'o e 'Eikí 'o kau ki he tohi ko ení, 'oku totonu leva ke 'oua na'a tau ofo 'i He'ene fai mai ha ngaahi fakatokanga mamalu ki he anga 'o 'etau tali iá. Na'e hili 'a 'ene fakahā mai 'e ma'u 'e kinautolu 'oku nau tali 'a e tohi 'a Molomoná 'i he tui, pea ngāue 'i he anga mā'oni'oní, ha kalauni 'o e nāunau ta'engatá (vakai, T&F 20:14), ka na'e toe hoko atu 'aki 'e he 'Eikí 'a e fakatokanga ko 'ení: “Ka ko kinautolu 'oku fakafefeka honau lotó 'i he ta'etuí, mo li'aki iá, 'e liliu ia 'o hoko ko honau fakahalaia 'i'anga 'onautolu” (T&F 20:15).

Na'e fakatokanga mai 'a e 'Eikí ki he kāingalotú 'i he 1829, ke 'oua te nau va'inga'aki 'a e ngaahi me'a toputapú (vakai, T&F 6:12). Ko hono mo'oni ko ha me'a toputapu 'a e Tohi 'a Molomoná, ka 'oku tokolahi 'a e kakai 'oku nau va'inga'aki ia, pe ko hono fakalea 'e tahá, 'oku 'ikai ke nau mahu'inga'ia ai, pea nau lau ia 'o hangē ha me'a 'oku 'ikai hano fu'u mahu'ingá.

Na'e foki mai 'i he 1832 ha kau faifekau mei he ngaahi feitu'u na'a nau ngāue aí, pea na'e valokí'i kinautolu 'e he 'Eikí, ko e 'ikai te nau fakamahu'inga'ia 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'á Ne fakahā ai kiate kinautolu, ne tupu mei ai e fakapo'uli 'enau fakakaukaú. Na'e 'ikai ke ngata pē he mole 'a e māmá meiate kinautolú, ka na'e tupu ai hano fakahalaia 'i 'a e Siasí kotoa, 'io 'a e fānau kotoa 'o Saioné. Pea na'e toki folofola mai leva 'a e 'Eikí 'o pehē, “Pea te nau mo'ulaloa ai pē ki he fakahalaia ko 'ení kae 'oua ke nau fakatomala pe manatu'i 'a e fuakava fo'ou, 'io, 'a e Tohi 'a Molomoná” (T&F 84:54–57).

'Oku hanga nai 'e he'etau ma'u 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he senituli 'e taha mo e kongá, 'o fakasi'ia ai hono mahu'ingá kiate kinautolu 'i he 'ahó ni? 'Oku tau manatu'i koā 'a e fuakava fo'ou, 'io 'a e Tohi 'a Molomoná? 'Oku tau ma'u 'i he Tohi Tapú 'a e Fuakava Motu'á

mo e Fuakava Fo'ou. Ko e fo'i lea *fakamo'oni* 'i he lea faka-Pilitāniá, ko e liliu ia mei he fo'i lea faka-Kiliki 'oku 'uhinga ki he *fuakavá*. Ko e me'a 'eni na'e 'uhinga ki ai 'a e 'Eikí 'i He'ene ui 'a e Tohi 'a Molomoná ko ha “fuakava fo'ou”? Ko e fuakava mo'oni pe fakamo'oni ia 'e taha kia Sīsū. Ko e taha 'eni 'o e ngaahi 'uhinga, na'a tau toki tānaki atu ai 'a e “Ko ha Toe Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisí” ki he hingoa 'o e Tohi 'a Molomoná.

Na'e valokí'i 'a e fuofua Kāingalotú ko e 'ikai ke nau mahu'inga'ia 'i he Tohi 'a Molomoná, pea 'e si'isi'i ange 'apē hono fakahala'ia'i kinautolú, kapau te tau fai 'a e me'a tatau? Na'e fakamo'oni'i tonu mai 'e he 'Eikí, 'oku ta'engata hono mahu'ingá. 'E lava nai 'e ha ki'i tokosi'i 'o kinautolu 'o fakatupu hano fakahalaia 'i 'a e Siasí kātoa, koe'uhí ko 'etau va'inga'aki 'a e ngaahi me'a 'oku toputapú? Ko e hā nai ha'atau tali 'i he Fakamāú, 'i he taimi te tau tu'u ai 'i Hono 'aó, pea tau sio hake ki Hono fofongá, kapau na'a tau kau 'i he ni'ihí ko ia 'oku lau na'a nau fakangalo 'i 'a e fuakava fo'ou?

'Oku 'i ai ha 'uhinga mahu'inga 'e tolu 'oku totonu ke fokotu'u ai 'e he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a hono ako 'o e Tohi 'a Molomoná ko ha taumu'a ki he toenga 'enau mo'uí.

Ko e *uluaki* ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú. Ko e lea 'eni na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'á ne fakamo'oni'i ko e “Tohi 'a Molomoná ko e tohi totonu taha ia 'i he ngaahi tohi kotoa pē 'i he māmaní, pea ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú.”<sup>1</sup> Ko e maka-tu'u-lotó ko ha maka ia 'i loto-mālie 'i ha 'alesoó. 'Okú ne pukepuke 'a e ngaahi maka kehé ke nau tu'u ma'u 'i honau tu'ungá, pea kapau 'e to'o ia 'e holo leva 'a e 'alesoó.

“'Oku 'i ai ha founa 'e tolu 'oku hoko ai e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o 'etau tui fakalotú. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni kia Kalaisí. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tokātelinē. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o e fakamo'oni.

“Ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí, he ko Ia foki 'a e makatuliki 'o e me'a kotoa pē 'oku tau faí. 'Oku fakamo'oni ia 'i he mālohi mo e lea mahinongofua 'o kau kiate Ia. 'Oku 'ikai ke hangē ia ko e Tohi Tapú, 'o fou mai





‘i he ngaahi to‘u tangata lahi ‘o e kau tangata hiki tohi, kau tangata liliu lea, mo e kau tangata tui fakalotu kākā na‘a nau fakakehe ‘i ‘a e tohí, ka ko e Tohi ‘a Molomoná na‘e ha‘u fakahangatonu pē ia mei he toko taha na‘á ne hiki e tohí ki he toko taha ‘okú ne lau iá, ‘o fou mai ‘i ha sitepu pē ‘e taha ko e liliuleá. Ko ia ‘oku mahino ai ‘a ‘ene fakamo‘oni mahino mo haohaoa ki he ‘Eikí, pea ‘oku fonu ia ‘i he mālohí. Ka ‘oku ‘ikai ke ngata pē ai. ‘Oku faka‘ikai‘i ‘e he tokolahi ‘o e māmani Kalisitiané ‘i he “ahó ni ‘a e faka-‘Otua ‘o e Fakamo‘uí. ‘Oku nau toe fehu‘ia ‘a Hono ‘alo‘i fakaofó, ‘Ene mo‘ui haohaoá, pea mo e mo‘oni ‘o ‘Ene Toetu‘u lāngilangi‘iá. ‘Oku ako‘i mai ‘i he lea mahinongofua ‘e he Tohi ‘a Molomoná ‘a e mo‘oni ‘o e ngaahi me‘a kotoa ko iá. ‘Okú ne toe ‘omi foki ‘a e fakamatala kakato taha ki he tokāteline ‘o e Fakaleleí. ‘Oku hoko mo‘oni ‘a e tohi fakalangi ko ‘eni ko e maka-tu‘u-loto ia ‘okú ne fakamo‘oni‘i ki he māmaní, ko e Kalaisí ‘a Sisū.<sup>2</sup>

‘Oku toe hoko foki ‘a e Tohi ‘a Molomoná ko e maka-tu‘u-loto ia ‘o e tokāteline ‘o e Toetu‘ú. Hangē ko ia kuo ‘osi fakahā atú, ‘oku ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘a e “kakato ‘o e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí” (T&F 20:9). ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘o pehē ‘oku ‘i ai ‘a e akonaki,

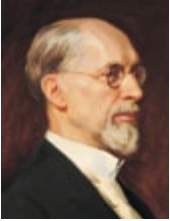
*Te tau ma‘u ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘a e kakato ‘o e ngaahi tokāteline ko ia ‘oku fie ma‘u ki hotau fakamo‘uí. Pea ‘oku ako‘i ia ‘i ha founga faingofua mo mahinongofua koe‘uhi ke lava ‘a e fānaú ‘o ako e ngaahi founga ‘o e fakamo‘uí mo e hakeaki‘i.*

mo e tokāteline kotoa pē kuo fakahā maí. Ka ‘oku ‘uhinga ia ‘oku tau ma‘u ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘a e kakato ‘o e ngaahi tokāteline ko ia ‘oku fie ma‘u ki hotau fakamo‘uí. Pea ‘oku ako‘i mahino mo faingofua ia, ke ‘ilo mo e fānaú ki he ngaahi hala ‘o e fakamo‘uí mo e hakeaki‘i. ‘Oku ma‘u mei he Tohi ‘a Molomoná ha ngaahi me‘a lahi ‘okú ne fakalahi ‘a ‘etau ‘ilo ki he ngaahi tokāteline ‘o e fakamo‘uí. Kapau na‘e ‘ikai ia, ‘e ‘ikai mahinongofua mo mahu‘inga ha konga lahi ‘o e ngaahi me‘a ‘oku ako‘i ‘i he ngaahi folofola kehé.

Ko hono faka‘osí, ko e Tohi ‘a Molomoná ko e maka-tu‘u-loto ia ‘o e fakamo‘oní. ‘E hangē pē holo ‘a e ‘ālesó ‘i ha to‘o ‘a e maka-tu‘u-lotó, mo ha tu‘u ma‘u ‘a e Siasí pe ko ha‘ane tō ‘i hano to‘o ‘a e mo‘oni ‘o e Tohi ‘a Molomoná. ‘Oku mahino lelei ‘eni ki he ngaahi fili ‘o e Siasí. Ko e ‘uhinga ‘eni ‘oku nau feinga lahi ai ke fakahala‘i ‘a e Tohi ‘a Molomoná, he kapau te nau lava ke faka-ongoongokovi‘i ia, ko e ongoongokovi ai pē mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. ‘E pehē ai pē mo ‘etau taukave‘i ko ia ‘o e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula‘eikí, mo e fakahaá, mo e Siasí na‘e toe fakafoki maí. Ka ‘o kapau ‘oku mo‘oni ‘a e Tohi ‘a Molomoná—pea kuo laui miliona ha kakai kuo nau fakamo‘oni‘i kuo nau ma‘u ‘a e fakamo‘oni ‘a e Laumālié ‘oku mo‘oni ia—pea kuo pau leva ke tali lelei ‘e ha taha ‘a hono taukave‘i ‘o e Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí mo e ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku fekau‘aki mo iá.

‘Io, ‘e hoku kāinga ‘ofeina, ko e Tohi ‘a Molomoná ko e maka-tu‘u-loto ia ‘o ‘etau tui fakalotú—ko e maka-tu‘u-loto ia ‘o ‘etau fakamo‘oní, ko e maka-tu‘u-loto ‘o ‘etau tokāteline, mo e maka-tu‘u-loto ‘o ‘etau fakamo‘oni ki hotau ‘Eikí mo e Fakamo‘uí.

Ko e ‘uhinga mahu‘inga hono ua kuo pau ai ke tau ngaohi ‘a e Tohi ‘a Molomoná ke hoko ko e taumu‘a mahu‘inga ‘o ‘etau akó, koe‘uhí na‘e hiki ia ma‘a hotau kuongá. Na‘e te‘eki ai ma‘u ‘e he kau Nifaí ia ‘a e tohí, pea pehē ki he kau Leimaná ‘i he kuonga mu‘á, he na‘e fakataumu‘a mai ia kiate kitautolu. Na‘e hiki ia ‘e Molomona ‘i he fakaofi ke ngata e mo‘ui ‘a e kau Nifaí. Na‘e fakahinohino‘i ia ‘e he ‘Otua, he ‘okú Ne ‘afio‘i ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē mei he kamata‘angá, pea na‘á ne fakanounou‘i ai ‘a e ngaahi lekootei kuo laui senituli ‘o ne filifili mai pē ‘a e ngaahi talanoa



## FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

“Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha lekooti toputapu ia 'oku 'i ai ha fakamatala he 'ikai toe ma'u ia 'i ha tohi kehe. Na'e fekau'i kitautolu 'e he 'Eikí ke vahevahe atu ki he kotoa 'ene fānaú 'a e Ongongo-lelei ta'engata kuo fakahā mai ki He'ene fānaú kotoa ke teuteu'i kinautolu ki ha feitu'u 'i he pulé'anga faka-Silesialé. . . .

“'Oku fonu hoku lotó 'i he fiefia ke 'ilo 'oku ma'u 'e he tangata kotoa pē te ne lau 'i he fa'a lotu ['a e Tohi 'a Molomoná], tangata kotoa pē 'okú ne fie 'ilo pe 'oku mei he 'Otuá ia pe 'ikai te ne ma'u 'a e talá'ofá, 'o 'ikai meia Siosefa Sāmita pe ko ha toe taha kuo mo'ui, ka ko e talá'ofa mei he'etau Tamai Hēvaní ke nau 'ilo'i fakapapau 'oku mei he 'Otuá ia.”

Palesitani George Albert Smith (1870–1951), 'i he Conference Report, Apr. 1936, 13–14, 15.

mo e ngaahi malanga mo e ngaahi me'a na'e hoko, 'e 'aonga lahi taha kiate kitautolú.

Na'e fakamo'oni'i foki 'e he kau tangata tohi 'iloa taha 'i he Tohi 'a Molomoná, ko 'enau tohi koe'uhi ko e ngaahi to'u tangata 'i he kaha'ú. Na'e pehē 'e Nifai: “Kuo tala'ofa ai 'e he 'Eikí ko e 'Otuá kiate au 'e tauhi mo malu'i 'a e ngaahi me'á ni 'a ia 'oku ou tohi, pea 'e tukufakaholo mai ia 'i hoku hakó, mei he to'u tangata ki he to'u tangata” (2 Nifai 25:21). Na'e tohi 'e hono tokoua ko Sēkope na'á ne fetongi iá, 'a e meimei lea tatau pē: “He na'e pehē 'e [Nifai] 'oku totonu ke tohi 'a e hisitōlia 'o hono kakai 'i he'ene ngaahi peleti kehé, pea 'oku totonu ke u tauhi fakatolonga 'a e ngaahi peletí ni, pea tukufakaholo ia ki hoku hakó mei he to'u tangata ki he to'u tangata” (Sēkope 1:3). Na'e fakahā foki 'e 'Inosi mo Seilomi, na'e 'ikai ko 'ena tohi koe'uhi ko hona kakai ka koe'uhi ko ha ngaahi to'u tangata 'i he kaha'ú (vakai, 'Inosi 1:15–16; Seilomi 1:2).

Na'e pehē 'e Molomona, “Io, 'oku ou lea kiate kimoutolu, 'a kimoutolu ko e toenga 'o e fale 'o 'Isilelí” (Molomona 7:1). Pea ko Molonai ko e tangata-tohi fakalaumālie fakamuimuitahá, na'á ne mamata mo'oni mai ki hotau kuongá mo e taimi ko 'ení. Na'á ne pehē, “Vakai, kuo fakahā mai 'e he 'Eikí kiate au 'a e ngaahi me'a ma'ongo'onga mo fakafo 'o kau ki he me'a kuo pau ke vavé ni 'ene hokó, 'i he 'aho ko ia 'e hoko mai ai 'a e ngaahi me'á ni 'iate kimoutolú.

“Vakai, 'oku ou lea kiate kimoutolu 'o hangē 'oku mou 'i hení, ka 'oku 'ikai. Kae vakai, kuo fakahā 'a kimoutolu kiate au 'e Sisū Kalaisi, pea 'oku ou 'ilo'i ho'omou ngaahi ngāué” (Molomona 8:34–35).

Kapau na'a nau mamata mai ki hotau 'ahó ni, pea nau fili 'a e ngaahi me'a ko ia 'e mahu'inga taha kiate kitautolú, 'oku 'ikai totonu 'apē ko e founa totonu ia ke tau ako ai ki he Tohi 'a Molomoná? 'Oku totonu ke tau toutou fehu'i hifo kiate kitautolu, “Ko e hā nai 'a e 'uhinga na'e ue'i ai 'e he 'Eikí 'a Molomona (pe ko Molonai pe 'Alamā) ke ne fakakau ia 'i he'ene lekōtí? Ko e hā ha lēsoni te u lava ke ako mei ai, ke ne tokoni'i au ke u mo'ui 'i he 'aho mo e kuonga ko 'ení?”

Pea 'oku lahi fau 'a e ngaahi founa 'e lava ke tali ai 'a e fehu'i faka'osi ko iá. Hangē ko 'ení, 'oku tau ako 'i he Tohi 'a Molomoná

ki ha founa te tau lava ai ke teuteu ki he Hā'ele 'Anga Ua Maí. 'Oku fakamatala ha konga lahi 'o e tohi ki he ngaahi ta'u ko ia kimu'a pea toki hā'ele mai 'a Kalaisi ki 'Ame-liká. Kapau te tau ako fakalelei ki he vaha'a taimi ko iá, te tau lava ai ke 'ilo'i 'a e 'uhinga na'e faka'auha ai ha ni'ihí 'i he ngaahi tautea fakalilifu na'e hoko kimu'a 'i He'ene hā'ele ki aí, pea mo e ha'u 'a e kakai 'e ni'ihí ke tu'u 'i he temipalé 'i he fonua ko Mahú, pea velo honau nimá ki he ngaahi mata kafo 'i Hono ongo nimá mo e ongo va'é.

'Oku tau ako mei he Tohi 'a Molomoná 'a e anga 'o e mo'ui 'a e kau ākongā 'a Kalaisi 'i he taimi 'o e taú. 'Oku tau 'ilo'i mei he Tohi 'a Molomoná 'a e fulikivanu 'o e ngaahi kautaha fufuú, 'i hono faka'ali'ali mai 'i he ngaahi fakatātā mo'oni mo fakamanavahē. 'Oku tau ako ha ngaahi lēsoni mei he Tohi 'a Molomoná 'o kau ki he ngaahi me'a ke tau fai ki he fakatangá mo e hē mei he siasí. 'Oku tau ako lahi mei ai ki he anga 'o hono fakahoko 'o e ngāue fakafai'ekau. Pea 'oku laka ange 'a e me'a te tau ako mei he Tohi 'a Molomoná, 'o kau ki he ngaahi fakatu'utā-maki 'o e tokanga ki he koloá pea mo e tuku hotau lotó ki he ngaahi me'a 'o e māmaní. 'E lava nai ke toe fehu'ia 'e ha taha pe ko e tohi ni 'oku fakataumu'a mai kiate kitautolu, pe te tau lava nai ke ma'u ai ha mālohi, fiemālie, mo ha malu'i lahi ange?

Ko e 'uhinga hono tolu 'oku mahu'inga lahi pehē ai 'a e Tohi 'a Molomoná ki he Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku hā ia 'i he lea tatau pē na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'a ia ne u lau ki ai 'i mu'á. Na'á ne pehē, “Na'á ku fakahā ki he kau takí, ko e Tohi 'a Molomoná ko e tohi tonu taha ia 'i he ngaahi tohi kotoa pē 'i he māmaní, pea ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú, pea 'e ofi ange ai ha tangata ki he 'Otuá 'i he'ene tauhi ki hono ngaahi akonakí, 'o laka ange ia 'i ha'ane tauhi ki ha ngaahi akonaki 'i ha toe tohi kehe.” Ko e 'uhinga ia hono tolu ke ako ai ki he tohi. 'Okú ne tokoni'i kitautolu ke tau ofi ange ki he 'Otuá. 'Ikai 'oku 'i ai ha fa'ahinga holi 'i hotau lotó ke tau ofi ange ki he 'Otuá, pea hoko 'o hangē ko Iá 'i he'etau fononga faka'ahó, pea ongo'i 'okú Ne 'iate kitautolu ma'u ai pē? Kapau 'oku pehē, ta ko e Tohi 'a Molomoná pē te ne tokoni'i kitautolu ke tau fai iá, 'o laka ange ia 'i ha toe tohi kehe.



‘Oku ‘ikai ko e mo‘oní pē ‘oku ako‘i mai kiate kitautolu ‘e he Tohi ‘a Molomoná, neongo ‘okú ne fai ia. ‘Oku fakamo‘oni pē ‘a e Tohi ‘a Molomoná kia Kalaisí, neongo ‘okú ne fai ia ka ‘oku ‘i ai mo ha toe ‘uhinga kehe. ‘Oku ‘i ai ha mālohi ‘i he tohí, ‘a ia ‘e kamata ke tafe atu ki ho‘o mo‘uí ‘i he momeniti pē te ke kamata ke ako fakamātoato ai e tohí. Te ke ma‘u ha mālohi ‘oku lahi ange ke ke fakafepaki‘i ‘a e ‘ahí‘ahí. Te ke ma‘u ‘a e mālohi ke ke faka‘ehi‘ehi mei he kākāá. Te ke ma‘u mei ai e mālohi ke ke nofo ma‘u ‘i he hala hangatonu mo fāsí‘í. ‘Oku ui ‘a e folofolá “ko e ngaahi folofola ‘o e mo‘uí” (vakai, T&F 84:85), pea ‘oku ‘ikai mo ha toe feitu‘u kehe ‘e hoko mo‘oni ai ia ‘o hangē ko e Tohi ‘a Molomoná. ‘I he taimi ko ia te ke kamata ai ke fiekaia mo feinua ki he ngaahi folofola ko iá, te ke ma‘u ai ‘a e mo‘uí ‘o lahi ange ‘aupito.

Na‘e fakamo‘oni hotau tokoua ‘ofeina ko Palesiteni Melioni G. Lomeni . . . ‘o kau ki he ngaahi tāpuaki ‘e lava ke ma‘u ‘i he mo‘uí ‘a kinautolu te nau lau mo ako e Tohi ‘a Molomoná. Na‘á ne pehē:

“‘Oku ou ‘ilo‘i mo‘oni, kapau ‘e hanga ‘e he ngaahi mātu‘á ‘o lau ‘i hotau ngaahi ‘apí ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he fa‘a lotu pea ‘i he taimi kotoa pē, ‘iate kinaua pē, pea fakataha

*‘E lava ke toe ongo‘i veiveiua ha taha na‘e fakataumu‘a ‘a e tohí ni ma‘atautolu pea ‘oku tau ma‘u ai ‘a e ivi mālohi, fiamālie lahi, mo ha malu‘i lahi?*

mo ‘ena fānaú, ‘e hāsino ‘a e laumālie ‘o e tohi mahu‘inga ko iá ‘i hotau ngaahi ‘apí, pea mo kinautolu kotoa pē ‘oku nofo aí. ‘E tupulaki ‘a e laumālie ‘o e lotu ‘apasiá; pea pehē ki he fefaka‘apa‘apa‘akí mo e feveitokai‘akí. ‘E mole atu ‘a e laumālie ‘o e feke‘ike‘í. ‘E fale‘i ‘e he mātu‘á ‘a ‘enau fānaú ‘i he ‘ofa mo e ‘ilo ‘oku lahi ange. ‘E lahi ange ‘a e fakaongoongo mo e tuitala ‘a e fānaú ki he ngaahi fale‘i ‘a ‘enau mātu‘á. ‘E tupulaki ‘a e mā‘oni‘oní. Pea ‘e nofo‘ia ‘e he tuí, ‘amanaki leleí, mo e ‘ofá—‘a e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí—‘a hotau ngaahi ‘apí mo ‘etau mo‘uí, pea ‘omi ai mo melinó pea mo e fiefiá.”<sup>3</sup>

‘Oku hanga ‘e he ngaahi tala‘ofa ko ‘ení—‘a hono fakatupulaki ‘a e ‘ofá mo e uouangataha ‘i he ‘apí, pea lahi ange ‘a e fefaka‘apa‘apa‘aki ‘i he vaha‘a ‘o e mātu‘á mo e fānaú, pea tupulekina foki ‘a e anga fakalaumālié mo e mā‘oni‘oní—‘oku ‘ikai ko ha ngaahi tala‘ofa noa pē ‘eni, ka ‘oku tatau tofu ia mo e me‘a na‘e ‘uhinga ki ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘i he taimi na‘á ne pehē ai, ‘e hanga ‘e he Tohi ‘a Molomoná ‘o tokoni‘i kitautolu ke tau ofi ange ki he ‘Otuá.

‘E kāinga, ‘oku ou kole kiate kimoutolu ‘aki hoku lotó kotoa, ke mou fakakaukau‘i fakamātoato ‘a hono mahu‘inga kiate kimoutolu fakatāutaha mo e Siasí fakakātoa ‘a e Tohi ‘a Molomoná.

Na‘á ku fai ‘a e lea ko ‘ení ‘o kau ki he Tohi ‘a Molomoná ‘i he ta‘u ‘e hongofulu tupu kuo hili:

“‘Oku ‘i ai nai ha ngaahi me‘a ‘i he ta‘e-ngatá ‘e makatu‘unga ‘i he ‘etau tali ‘a e tohi ko ‘ení? ‘Io, ‘e kau ia ki hono tāpuekina pe fakahalaia‘i kitautolu.

“‘Oku totonu ke ngaohi ‘e he Kāingalotu kotoa pē ‘a e ako ki he Tohi ‘a Molomoná, ke hoko ia ko ‘enau taumu‘a he toenga ‘enau mo‘uí kotoa. He kapau ‘e ‘ikai, ‘okú ne fokotu‘u ai hono laumālié ki he tu‘unga fakatu‘u-tāmaki, peá ne ta‘etokanga ai ki he me‘a te ne fakatupu ha fāitaha ‘a e me‘a fakalaumālié mo faka‘atamaí ‘i he ‘ene mo‘uí. ‘Oku faikehekehe ‘a e tokotaha papi ului ko ia ‘okú ne langa mei he maka ko Kalaisí ‘i he Tohi ‘a Molomoná, pea piki ma‘u ki he va‘a ukamea ko iá, pea mo e tokotaha ko ia ‘oku ‘ikai ke ne fai peheé.”<sup>4</sup>

‘Oku ou toe fakamo‘oni‘i atu kiate kimoutolu ‘i he ‘ahó ni ‘a e ngaahi lea ko iá. Tau faka‘ehi‘ehi mu‘a mei he fakahalaia‘i, mo e



*‘Oku ‘i ai ha mālohi ‘i he tohí ‘e kamata ke tafe atu ia ki ho‘o mo‘uí ‘i he momeniti ko ia ‘okú ke kamata ke ako fakamātoato ai ‘a e tohí.*

fakamamahí mo e tauteá, ‘i he‘etau va‘inga ‘aki ‘a e me‘a‘ofa mahu‘inga mo fakafo ko ‘eni kuo foaki mai ‘e he ‘Eikí kiate kitautolú. Ka tau ikuna ‘i mu‘a ‘a e ngaahi tala‘ofa fekau-‘aki mo ‘etau mata‘ikoloa‘aki ia ‘i hotau lotó.

‘Oku tau lau ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, vahe 84, veesi 54 ki he 58 ‘o pehē:

“Pea kuo fakapo‘ulí ‘i ‘a homou ‘atamá ‘i he ngaahi taimi kuo hilí koe‘uhi ko e ta‘etuí, pea koe‘uhi ko ho‘omou fakava‘iva‘inga‘aki ‘a e ngaahi me‘a kuo mou ma‘ú—

“‘A ia ko e fakava‘iva‘inga mo e ta‘etuí kuo ‘omi ai ‘a e siasí kotoa ki he fakahalaía.

“Pea ko e fakahalaia ko ‘ení ‘oku nofo ia ‘i he fānau ‘a Saioné, ‘io, ‘a hono kotoa.

“Pea te nau mo‘ulaloa ki he fakahalaia ko‘ení kae ‘oua ke nau fakatomala pe manatu ‘i ‘a e fuakava fo‘ou, ‘io, ‘a e Tohi ‘a Molomoná mo e ngaahi fekau ‘i mu‘a na‘á ku ‘oange kiate kinautolú, ‘o ‘ikai ke lea‘aki pē ia, ka ke fai ‘o fakatatau ki he me‘a kuó u tohí—

“Koe‘uhí ke nau lava ‘o fakatupu ‘a e fua ‘oku ngali mo e pule‘anga ‘o ‘enau Tamá; ka ‘ikai pea ‘oku kei toe ha tautea mo e fakamaau ke lilingi hifo ki he fānau ‘o Saioné.”

Talu mei he konifelenisi lahi kuo ‘osí, mo ‘eku ma‘u ha ngaahi tohi lahi ‘aupito mei he Kāingalotú, ‘a e talavou mo e mātu‘otu‘a, pea mei he ngaahi feitu‘u kehekehe ‘i he māmaní, mei ha kakai na‘a nau tali ‘a e tukupā ko ia ke lau mo ako e Tohi ‘a Molomoná.

Na‘á ku fiefia lahi ‘i he‘enau ngaahi fakamatala ki he anga ‘o e lilu ‘a ‘enau mo‘uí, pea mo ‘enau ofi ange ki he ‘Eikí, tupu mei he‘enau tukupaá. Na‘e hanga ‘e he ngaahi fakamo‘oni fakafiefa ko ‘ení ‘o toe fakapapa-u‘i mai ki hoku lotó ‘a e ngaahi lea ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ko e Tohi ‘a Molomoná ko e “maka-tu‘u-loto [mo‘oni] ia ‘o ‘etau tui fakalotú” pea ‘e lava e tangatá mo e fefiné ‘o “ofi ange ki he ‘Otuá ‘i he‘ene tauhi ki hono ngaahi akonakí, ‘i ha‘ane tauhi ki he ngaahi akonaki ‘o ha toe tohi kehe.”

Ko ‘eku lotú ia, ke hoko ‘a e Tohi ‘a Molomoná ko e maka-tu‘u-loto ‘o ‘etau mo‘uí. ■

*Na‘e toe fokotu‘utu‘u fo‘ou ‘a e sipelá mo e mata‘itohi lahi.*

#### MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Talateu ki he Tohi ‘a Molomoná.
2. Vakai, peesi talamu‘aki ‘o e Tohi ‘a Molomoná.
3. Marion G. Romney, “The Book of Mormon,” *Ensign*, May 1980, 67.
4. Ezra Taft Benson, “The Book of Mormon Is the Word of God,” *Ensign*, May 1975, 65.

## ‘I HE TA‘U ‘E 25

**N**eongo ne u hoko ko ha mēmipa faivelenga ‘o e Siasí talu mei he 1965, ka na‘e ‘i ai ha me‘a na‘e hoko ‘i he 1986 na‘á ne fakamālohia ‘eku fakamo‘oni ki he ongoongolei kuo toe fakafoki mai ‘o laka ange ia ‘i ha toe me‘a.

‘I ‘Okatopa ‘o e ta‘u ko iá na‘á ku ‘alu ai ki homau falelotu ‘i Koniuolo ‘i Ingilani, ke mamata hono fakamafola ‘o e konifelenisi lahi. Hili ‘eku fanongo he lea faká‘ofó‘ofa ‘a Palesiteni ‘Ēsela Tafu Penisoni ‘i he “Ko e Tohi ‘a Molomoná—Ko e Maka-tu‘u-loto ‘o ‘Etau Tui Fakalotú,” na‘á ku ‘ilo‘i ‘e lava ke toe lelei ange ‘eku feinga ke lau e Tohi ‘a Molomoná.

‘I he pō ko iá ne u foki ki ‘api peá u tū‘ulutui ‘o fai ha tukupā ki he ‘Eikí he ‘ikai ke u toe fakava‘iva‘inga‘aki ‘a e Tohi ‘a Molomoná. Te u lava ke lipooti ko e ta‘u ‘eni ‘e 25 mei ai pea ‘oku ou lau e Tohi ‘a Molomoná he ‘aho kotoa pē.

Kuo tá‘efa‘alaua e ngaahi tāpuaki kuó u ma‘u mei he fili ko iá. ‘Oku ‘i ai ha laumālie makehe ‘i he Tohi ‘a Molomoná he ‘ikai te ke lava ke toe ma‘u ia ‘i ha feitu‘u kehe, pea a‘u ai pē ki he ngaahi folofola kehé. Ne u ongo‘i ‘oku ofi mai ‘a e Laumālie Mā‘oní‘oní, pea tokoni ia ke u a‘usia ai ha nonga ‘i he ngaahi faingatá‘a kotoa ‘o e mo‘uí, tautefito ki he mole atu ‘i Fēpueli 2007 hoku uaifi he meimei ta‘u ‘e 50.

**‘Alisitā Siosefa Uelesí, Sikotilani**

# Ko ha Ngāue Toputapu

Fai 'e David A. Feitz

**N**a'á ku tukituki atu mo hoku hoa faifekau' i ha efiafi 'e taha 'i he matapā 'o ha talavou ko ha tamasi'i ako fakavaha'apule'anga 'oku ako he taha 'o e ngaahi 'univēsiiti 'o Lonitoní. Na'á ne fakaafe'i kimaua ki loto, peá ma fakamatala'i ange ko e ongo faifekau kimaua 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'á ne vekeveke ke ako lahi ange ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, peá ma fakamo'oni ange 'o kau ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea fakamatala'i kiate ia ha tohi mei he'etau Tamai Hēvaní na'e ui ko e Tohi 'a Molomoná. Na'á ma fakamamafa'i ange 'oku toputapu koe'uhi he 'oku fakamo'oni ia kia Sīsū Kalaisi.

Na'á ma fakamatala'i ange te ne lava ke 'ilo hono mo'oni pea 'oange kiate ia ha tatau. 'I he'eku 'oange 'a e Tohi 'a Molomoná kiate iá, na'á ne tu'u mei hono seá 'o mavahe mei he lokí 'o 'ikai foaki mai ha lea. Na'á ku kei pukepuke pē 'a e Tohi 'a Molomoná, peá ma fesiofaki fakalongolongo pē mo hoku hoá mo ongo'i puputu'u, 'o fakakaukau pe ko e hā e me'a 'e faí. Na'á ku hili 'a e tohí he funga tēpilé.

Na'e lava ke ma sio atu ki homa kaungā-me'a talavou' i he peitó 'okú ne fanofano pea holoholo hono nimá he kongā taueli fo'ou. Na'á ne toe foki mai ki he lokí 'o to'o hake 'a e Tohi 'a Molomoná mei he tēpilé mo pehē mai, "Oku fufulu ma'u pē 'e hoku kakaí honau nimá kimu'a pea nau ala ki ha me'a 'oku toputapu." Na'á ku tangi he'eku mamata atu ki hono fuofua fakaava hake 'e he talavou ni 'a e Tohi 'a Molomoná pea huke hono ngaahi pēsí 'aki ha nima 'oku ma'a.

Na'e ako'i 'e 'Alamá 'oku toputapu 'a e

*Na'á ne tali  
'a e me'a  
kotoa pē na'á  
ma ako'i. Ka  
ko e hā 'oku  
'ikai ai ke ne  
to'o 'a e Tohi  
'a Molomoná  
he'eku 'oange  
ki ai?*

ngaahi folofolá pea na'e fakatolonga ia ke fakamo'ui ai 'a e ngaahi laumālié. Na'á ne tala ki hono foha ko Hilamaní, "Kuo tuku 'e he 'Otuá kiate koe 'a hono tauhi 'o e ngaahi me'á ni, 'a ia 'oku toputapu, 'a ia kuó ne tauhi ke toputapu, kae 'uma'ā foki ia te ne malu'i mo fakatolonga foki koe'uhi ko ha taumu'a 'oku fakapotopoto kiate ia, koe'uhi ke ne fakahā atu 'a hono māfimaí ki he ngaahi to'u tangata 'amuí" ('Alamá 37:14).

Na'á ku 'alú ke ako'i 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi na'e toe fakafoki maí, ka ko au ia na'e ako'i 'e he talavou ko 'ení 'aki hono nima ma'á. 'Oku lahi e ngaahi 'ulungāanga fakafonua—kau ai hoku fonuá—'oku 'ikai fie ma'u ia ke fanofano kimu'a pea lau e folofolá, ka ko 'ene tō'onga faingofua 'o e faka'apa'apá, ko ha fakamanatu mālohi mo 'apasia ia 'o e toputapu fau e Tohi 'a Molomoná. ■





Fai 'e 'Eletā  
Walter F. González

'O e Kau Palesitenisi 'o e  
Kau Fitungofulú

KAPAU 'OKÚ  
KE FIE 'ILO'I  
MO'ONI,

*'Oku ou ongo 'i 'a e hounga 'ia ta'engata  
koe 'uhī ko e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne  
liliu 'eku mo 'uí ke ta'engata, pea 'oku  
ou 'ilo te ne lava 'o liliu mo koe.*

# Te ke 'Ilo

**N**a'á ku hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí 'i hoku ta'u 18. Na'e kau e Tohi 'a Molomoná he tefito 'i 'uhinga ne u ului aí. 'I he taimi ko iá, ne u fekumi ki ha ngaahi fakakaukau fo'ou te ne lava ke fakamatala 'i 'a e māmani 'oku ou nofo aí. Ne u manatu 'i 'eku kau palōfesa he kolisi mo e fakamamafa 'enua faiakó he ngaahi koloa fakamāmani. Ne kamata ke hehema 'eku fakakaukau pe 'oku 'i ai koā ha 'Otuá.

'I ha 'aho 'e taha ne u fakatokanga 'i ha tohi lanu pulū na'e tuku 'e ha ongo faifekau 'i homau 'apí he ta'u 'e ono kimu'á. Ko e Tohi ia 'a Molomoná. Na'á na tuku fakataha mo e tohí ha tohi tufa kau ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea mo ha ngaahi fakahinohino ki he founa 'o e lotu ki he 'Otuá.

Na'e kamata ke u lau e Tohi 'a Molomoná. Na'e 'osi atu pē ha ngaahi veesi si'i he tohí, 'i he 1 Nifái, kuó u ongo 'i ha me'a makehe. Na'e kamata ke fe'au'auhi hoku lotó mo hoku 'atamaí. Ko ia na'á ku fakakaukau ke u lotu 'o 'eke ki he 'Otuá.

Ko e fuofua taimi 'eni he'eku mo'uí ke u tū'ulutui ai 'o fai ha lotu. Na'e hoko 'a e a'usia ko iá ko e taha 'o e me'a toputapu taha 'i he'eku mo'uí. Na'e kāpui au 'e ha fiefia lahi peá u 'ilo'i mo'oni 'i hoku lotó 'oku 'ikai ko

ha tohi noa'ia pē 'a e Tohi 'a Molomoná. Ko ha tohi ia 'oku faka-'otua hono tupu'angá. Ko e folofola mo'oni ia 'a e 'Otuá. Na'á ku toki 'ilo'i kimui ko e ongo ko iá ko e fakamo'oni mai ia 'a e Laumālié ki hono mo'oni.

Neongo 'e 'i ai ha ni'ihī te nau a'usia ha me'a tatau, ka 'oku kehekehe pē 'a e founa 'e lava ai ha taha ke ne 'ilo 'a e mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná.

## Te ke 'Ilo'i Fēfē?

1. *'E 'ilo ia 'e he ni'ihī 'i he'enua fanongó pē.* Mahalo pē 'okú ke kau he ni'ihī 'e 'ilo'i pē 'i he fanongó ki he ngaahi me'a 'oku ako'i atu 'e he tohí. 'Oku fakamatala e Tohi 'a Molomoná ki he lauiafe na'a nau fanongó ki hono ako'i 'e he ngaahi foha 'o Mōsaiá 'a e ongo-ongolelei 'o Sisū Kalaisí pea "nau ului ki he 'Eikí" (vakai, 'Alamā 23:5–6). 'Oku ako'i 'e he kau faifekau 'o e 'aho ní 'a e ongoongolelei tau 'oku ma'u 'i he Tohi 'a Molomoná. 'E lava ke 'ilo 'e ha ni'ihī ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá 'i he'enua fanongó ki hano vahevahe 'e ha ni'ihī kehe hono ngaahi akonakí.

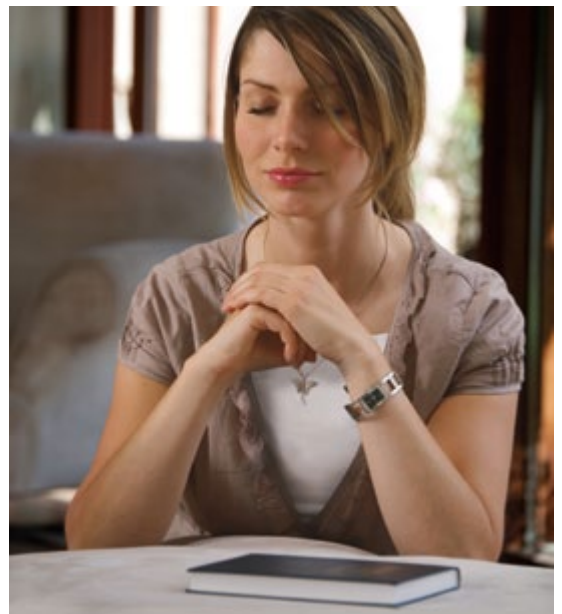
2. *'E 'ilo ia 'e ha ni'ihī 'i he'enua lau iá.* Mahalo pē te ke kau he ni'ihī na'e 'ilo pē 'i hono lau 'o e Tohi 'a Molomoná mo ha holi



mo'oni ke 'ilo'i 'a e mo'oní. Na'e hoko ia ki hoku uaifí. Na'e ta'u 12 he taimi na'á ne tukupā ai ke lau e tohí ke 'osí. 'I he'ene fai iá, na'á ne 'ilo'i 'oku mo'oni. Na'e fu'u mālohi 'a e ongó na'á ne ma'u 'i he'ene laú, peá ne fakapapau ke muimui 'o ta'engata 'i he Fakamo'uí. Kuó ne tu'u ma'u ai pē he mo'oni ko ia na'á ne ongo'í.

3. *E lava ke 'ilo ia 'e ha ni'ihí 'i hano ngāue'i.* Mahalo 'okú ke kau he ni'ihí na'e 'ilo'i iá 'i hono fai 'a e ngaahi me'a 'oku ako'i 'e he tohí. 'Oku 'i ai ha kakai 'e ni'ihí na'e ma'u 'enau fakamo'oní 'i hono fakahoko ha me'a (vakai, Sione 7:17). Na'e mahino lelei 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení kia Nifai, ko ha palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná. Na'á ne tohi ko e founga ko ia ke "fakaloto'i kakato ange 'apē 'a kinautolu ke nau tui ki he 'Eiki ko honau Huhu'í . . . he na'á ku fakatatau 'a e ngaahi folofola kotoa pē kiate kinautolu, koe'uhi ke 'aonga ia kiate kinautolu pea mau potō ai" (1 Nifai 19:23; toki tānaki atu 'a e fakamamafá). 'I ho'o fakatatau pe faka'aonga'i e ngaahi akonaki 'o e Tohi 'a Molomoná 'i ho'o mo'uí, 'e lava ke fakapapau'i atu kiate koe hono tupu'anga faka-'Otuá.

4. *E 'i ai ha ni'ihí te nau 'ilo 'i hono 'eke ki he 'Otuá.* Mahalo 'okú ke kau he ni'ihí te nau lau e Tohi 'a Molomoná pea 'eke 'i he lotu ki he Tamai Hēvaní pe 'oku mo'oni 'a e tohí. Ko e me'a ia ne u a'usiá. Ko e tala'ofa fakalangi ia na'e fai mai 'e he palōfita ko Molonai 'o e Tohi 'a Molomoná, kiate kinautolu kotoa 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oni: "Vakai, 'oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu, 'o ka mou ka lau 'a e ngaahi me'á ni . . . ke mou kole ki he 'Otuá ko e Tamai Ta'engatá, 'i he huafa 'o Kalaisí, pe 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi me'á ni; pea kapau te mou kole 'i he loto-fakamātoato, mo e loto-mo'oni, 'o ma'u 'a e tui kia Kalaisí, te ne fakahā 'a hono mo'oní kiate kimoutolu, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní" (Molonai 10:3–4). 'Oku ou fakamo'oni kapau te mou lau pea lotua e Tohi 'a Molomoná, 'o muimui ki he fakahinohino 'a Moloná, te mou 'ilo'i leva 'oku mo'oni.





## TALA'OFA 'A MOLONAI

**N**a'e tala'ofa ha palōfita ko Molonai 'i he faka'osinga 'o e Tohi 'a Molomoná, kapau te tau lau e Tohi 'a Molomoná pea fakalaululoto ki hono pōpoakí, pea fehu'i ki he 'Otuá 'i he lotu pe 'oku mo'oni, 'e tali mai kiate kitautolu 'e he 'Otuá 'o fakafou mai 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oní (vakai, Molonai 10:3–5).

Ko e fakahā fakatāutahá 'oku fakatāutaha pē ia. 'Oku ha'u ia kiate kitautolu taki taha 'i ha founga kehekehe 'i he taimi kehekehe 'o fakatatau ki he finangalo 'o e 'Eikí. 'E lava ke tokoni ia ke ke 'ilo'i 'i ha mahino kiate koe 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení.

### 1. Fakakaukau ki Ai

Na'e fakaafe'i kitautolu 'e Molonai ke tau fakalaululoto, kimu'a peá ne fakaafe'i kitautolu ke tau lotú. 'Oku 'uhinga 'a e fakalaululotó ke fakakaukau ke toe loloto ange. Fehu'i pē kiate koe: Ko e hā e ongo 'oku ma'u he'eku lau e Tohi 'a Molomoná? Ko e hā 'oku ou ongo'i pehē aí? Ko e hā kuó u akó? 'Oku lelei nai ia?

Na'e ako'i 'e he 'Eikí 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení kia 'Ōliva Kautele: "Na'e 'ikai te ke fai ha fakakaukau ki ai tuku kehe pē ke kole kiate au. Kae vakai, 'oku ou pehē kiate koe, kuo pau ke ke fakakaukau 'i ia 'i ho 'atamaí; pea kuo pau ke ke toki fehu'i mai kiate au pe 'oku totonu ia" (T&F 9:7–8; toki tñaki atu 'a e fakamamafá).

### 2. Lotu Fakamātoato

'Oku fie ma'u ke tukutaha 'etau fakakaukau mo e tokangá 'i he ngaahi tali fakalongolongo 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Mahalo pē ko e 'uhinga ia na'e lea ai 'a 'Īnosi 'i he Tohi 'a Molomoná 'o kau ki he'ene lotú ko ha "fāinga . . . 'i he 'ao 'o e 'Otuá" ('Īnosi 1:2).

Kumi ha taimi mo ha feitu'u 'e sí'isí'i ai hano fakahoha'asi koe 'i ho'o lautohí, fakalaululotó, pe lotú. Kumi ha feitu'u 'e tokoni ke ke fakakaukaulotó. 'E lava ke tokoni hono lea 'aki ho'o lotú ke fakatahataha 'i ai ho'o ngaahi fakakaukau.

### 3. 'Eke 'a e Ngaahi Fehu'i Totonu

Na'e tala 'e he 'Eikí kia 'Ōliva Kautele ke 'oua 'e kole 'ata'atā pē kae toki kole pē kapau 'okú ne pehē 'oku tonu e me'a 'okú ne fakakaukau'í. 'Oku fa'a hoko ia he taimi 'oku 'ikai ke tau taukei ai hono ma'u e talí mei he'etau Tamai Hēvaní, he 'oku mahino ngofua ange kiate kitautolu 'a e tali 'io pe 'ikai ki ha fehu'í.

Na'e ako'i 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko e kī ki hono fakalakalaka 'i e lotú ko e ako ke 'eke 'a e fehu'í totonú."<sup>1</sup>

### 4. Ko e hā Ho'o Taumu'á?

Ko e taha e ngaahi kī ki he tala'ofa 'a Molonai ko 'etau fehu'í 'i he "loto fakamātoato." Na'e pehē 'e Palesiteni Henelí B. 'Aealingi, ko e Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí, 'Ko e taimi na'e 'alu ai 'a e talavaou ta'u 14 ko Siosefa Sāmitá ke lotu he vao'akaú, "na'á ne lotu fakamātoato ke 'oua na'a fanongo pē ka ke talangofua. ". . . Pea koe'uhi ko 'ene faivelenga 'i he ngaahi 'aho mo e māhina mo e ngaahi ta'u ka hoko maí na'e tali 'aki 'ene lotú ha maama lahi mo e mo'oni."<sup>2</sup>

### 5. 'Oua Na'a Mole Ia

'Oku 'ikai ke hā makehe 'a e fakahā kotoa pē. 'Oku 'i ai ha ní'ihí 'oku nau misi, ma'u ha ngaahi visone, pe 'a'ahi mai kiate kinautolu. Ka 'e a'usia 'e hotau tokolahi ha me'a 'oku fakalongolongo mo lelei, hangē ko ha ongo'i nonga mo māfana.

Na'e ako'i mai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo (1895–1985), ko e Palesiteni hono 12 'o e Siasí, " 'E 'ikai lava 'e ha taha 'oku tali pē ke toki hoko ha me'a fakafo ke ne fakatokanga 'i lelei ko e fakahaá 'oku ha'u hokohoko pē."<sup>3</sup>

#### MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Richard G. Scott, "Ko Hono Faka'aonga'i e Me'afuaki Fakalangi 'o e Lotú," *Liahona*, Mē 2007, 10.
2. Henry B. Eyring, "Ko e Lotú," *Liahona*, Sānuali 2002, 16.
3. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Sipenisā W. Kimipolo* (2006), 82.



#### FAKA-MO'ONI 'A HA PALŌFITA

"Ko e Tohi 'a Molomoná ko

e folofola ia 'a e 'Otuá. 'Oku mau fakaafe'i kimoutolu ke mou lau 'a e lekooti fakafo ko 'ení. Ko e tohi fakafo taha ia 'i he 'aho ní. Lau fakalelei ia 'i he fa'a lotu, pea kapau te ke fai ia, 'e foaki atu 'e he 'Otuá ha fakamo'oni kiate koe ki hono mo'oni 'o hangē ko e tala'ofa 'a Molonai (vakai, Molonai 10:4)."

Palesiteni Howard W. Hunter (1907–95), *The Teachings of Howard W. Hunter*, ed. Clyde J. Williams (1997), 54.



#### FAKA-MO'ONI 'A HA PALŌFITA

"Kuó u kau 'i hono ma'u mei

he 'Eikí 'a e fakahā mālohi taha fekau'aki mo hono mo'oni 'o e [Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongoleleí, kau ai e Tohi 'a Molomoná]. Na'e laulau houa 'eku ongo'i 'a e mālohi 'o e fakahā ko iá; pea 'e tatau ai pē pe ko e hā ha ngaahi tūkunga 'e hoko ki he'eku mo'uí, 'e nofo ma'u 'iate au 'a e 'ilo haohao ko 'ení 'i he kotoa 'o 'eku manatú."

Palesiteni Lorenzo Snow (1814–1901), 'i he *Conference Report*, Oct. 1900, 61.

### Na'e Tala'ofa 'a e 'Otuá Te ke 'Ilo'i

Kapau 'okú ke fie 'ilo'i mo'oni, te ke lava ke 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'e tala'ofa 'a e 'Otuá te ne 'omi 'a e 'ilo ko 'ení ki he kau fekumi fakamātoato ki he mo'oní, he "ko e 'Otua [Ia] 'o e mo'oní, pea 'oku 'ikai te [ne] loi" ('Eta 3:12).

Na'e ako'i 'e he palōfita ko 'Alamaá 'i he Tohi 'a Molomoná ki hono fohá, na'e tala'ofa 'a e 'Otuá te Ne "fakatolonga 'a e [tohí ni] koe'uhi ko ha taumu'a fakapotopoto kiate ia, koe'uhi ke ne fakahā ai 'a hono māfima'fi ki he ngaahi to'u tangata 'amuí. Pea ko 'eni vakai, ko e finangalo 'e taha kuó ne fakahoko, 'a ia ko e fakatafoki 'o e lauafe tokolahi . . . ki he 'ilo'i 'o e mo'oní, pea kuó ne fakahā atu 'a hono māfima'fi 'i he ngaahi me'á ni, pea te ne kei fakahā atu 'a hono māfima'fi ki he ngaahi to'u tangata 'amuí; ko ia kuo pau ke malu 'i 'a e [tohí ni]" ('Alamā 37:18–19).

'Oku ma'u he 'ahó ni 'a e ivi fakaloto'i ko

ia 'i he tohi folofola pē ko 'ení, pea 'e fakahā ia 'e he 'Eikí ki ha fa'ahinga taha pē 'okú ne fekumi fakamātoato ke 'ilo. Te u lava ke lea 'aki 'eni 'i he 'ilo fakapapau 'i he'eku manatu ki he ngaahi 'aho ko ia 'o 'eku ako kau ki he Siasí. Koe'uhi ko e ivi fakalotoa ko ia 'o e Tohi 'a Molomoná, 'oku ou fakamo'oni he 'ahó ni ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá, pea 'okú ne ako'i ko Sisuú 'a e Kalaisí, ko e Misaia Mā'oni'oní. Ko e fakamo'oni pau 'a e tohí kuo Toe Fakafoki Mai 'Ene Ongongoleléi pea ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'a e 'Otuá.

Kapau 'okú ke kau he ni'ihi 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oní, na'e 'osi tala'ofa 'a e 'Eikí te ke 'ilo ia. Te ke lava pē ke 'ilo 'i he fanongo ki he ngaahi akonaki 'o e tohí, 'i hono lau 'o e tohí, 'i hono fai e me'a 'oku ako'i 'e he tohí, 'i hono lotua ke 'ilo'i hono mo'oní, pe ko hano fakataha 'i e ngaahi me'á ni kotoa. Ka te ke 'ilo'i. ■

### FOUNGA NE U 'ILO AÍ

Neongo na'e papitaiso au 'i hoku ta'u hiva, ka na'e 'ikai ke mālohi hoku fāmilí he Siasí. Ka na'e fakafefe'i au 'e he kau faifekaú 'i hoku ta'u 13 ki he lotú pea na'á ku 'alu. Na'á ku toe 'alu foki ki he semineli. Na'e fai e akó mei he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, pea na'e 'ikai fu'u mahino ia kiate au. Na'á ku faingata'á'ia ke tali 'a Siosefa Sāmita pea mo e Tohi 'a Molomoná. Na'á ku fie 'ilo ki he 'Otuá, ka na'e 'ikai ke u 'ilo'i e fongá pe feitu'u ke ma'u aí.

Ne u fa'a fakakaukau ki he ngaahi fepōtalanoa'aki mo e kau faifekaú. Na'á ku fakakaukau ki he semineli. Ne u fakakaukau ki he ngaahi fepōtalanoa'aki mo e kāingalotu 'o e ngaahi tui faka-Kalisitiane kehé. Na'á ku lotu ke 'ilo'i e me'a 'oku totonú, 'i he lotu angamaheni pē 'o 'ikai ko ha fehu'i fakamātoato. Ka 'i ha pō 'e taha ne u fakakaukau ke u lotu 'i he "loto fakamātoato."

Na'á ku fakahā ki he Tamai Hēvaní 'oku ou fie 'ilo'i la mo kau ki Hono Siasí mo'oní. Na'á ku palōmesi:

"Kapau te Ke 'ai ke u 'ilo'i pe ko ha palōfita mo'oni 'a Siosefa Sāmita pea 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, te u fai ha fa'ahinga me'a pē 'okú Ke finangalo ke u fai. Kapau ko e Siasí mo'oní 'a e Siasí 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, te u mui-mui ki ai pea he 'ikai ke u toe mavahe mei ai."

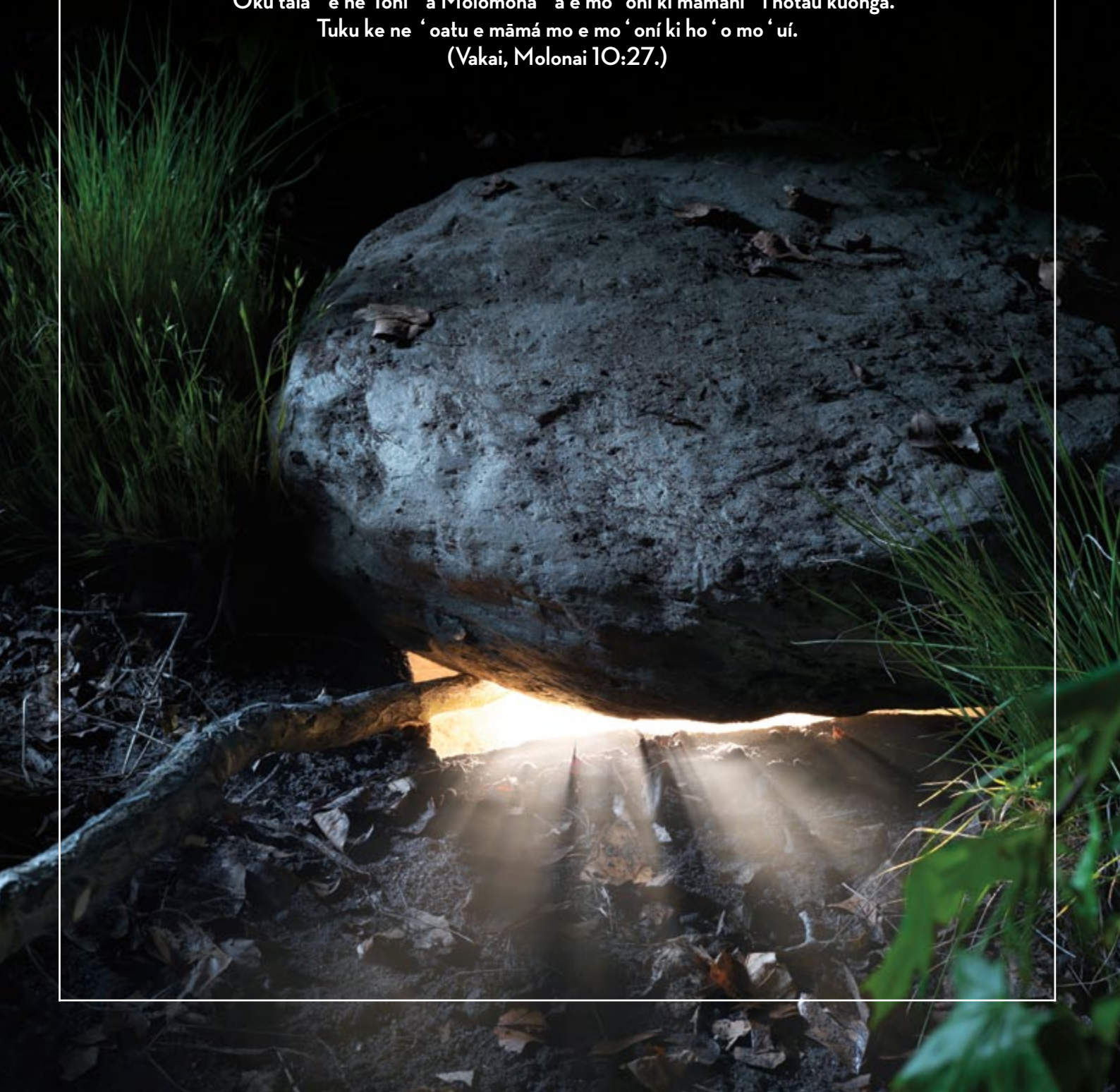
Na'e 'ikai ke u ma'u ha fakahā makehe, ka ne u ongo'i nonga peá u 'alu 'o mohe. Hili ha ngaahi houa lahi mei ai ne u 'ā hake mo ha fakakaukau mahino lelei: "Ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita mo'oni, pea 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná." Na'e ha'u fakataha ia mo ha nonga he 'ikai lava ke fakamatala'i. Na'á ku toe mohe peá u 'ā hake 'oku ou kei ma'u pē 'a e ongo mo e fakakaukau tatau.

Talu mei ai mo e 'ikai pē ke u toe ongo'i veiveiua ko ha palōfita mo'oni 'a Siosefa Sāmita. 'Oku ou 'ilo'i ko e ngāue 'eni 'a e Fakamo'uí pea 'e tali 'e he Tamai Hēvaní 'etau lotu fakamātoató.

Lotolofi 'Amanitō Pelesi Ponila, 'Ele Salavatoa

# KO HALE'O MEI HE EFU

'Oku tala 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e mo 'oní ki māmani 'i hotau kuongá.  
Tuku ke ne 'oatu e māmá mo e mo 'oní ki ho 'o mo 'uí.  
(Vakai, Molonai 10:27.)



# KO HA ONGO 'I Loto Māfana

*Ko e 'aho ko ia ne ako ai 'a 'Etuete ke poto he laukongá ko e 'aho tatau pē ia na'á ne ma'u ai ha fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná pea mo hono mālohí.*

## Fai 'e Michael R. Morris

Ngaahi Makasini 'a e Siasí

**N**a'e pehē 'e 'Etuete Konitelesi, "Na'e fa'a talamai he'eku kuitangata, 'Kapau 'okú ke loto ke ke lava-me'a, kuo pau ke ta ako ke poto he laukongá. Na'e mo'oni 'eku kuitangata."

Ka kia ko e ako ko ia ke poto he laukongá ko ha fongonga ia ka lōloa. Ko e taha ia he fānau 'e toko nima na'e 'ohake he'ene fa'ē uitoú 'i he kolo ko Kotopá 'i 'Asenitina, pea na'e nofo ia mei he akó 'i hono ta'u valú ke ngāue 'o tokoni ki hono fāmilí.

'Okú ne manatu'i, "Na'a mau fu'u masiva 'aupito." 'I he feinga ko ia ke feau e fie ma'ú, na'e fakangingila sū 'a 'Etuete tā piliki, fili pateta, fakatau nusipepa, pea fai mo ha ngaahi ngāue fakataimi kehekehe, pea ma'u 'ene ngāue taimi kakato 'i he pule'angá he'ene hoko ko ha talavou.

Hili atu ha ngaahi ta'u mei ai ne mali 'a 'Etuete pea 'i ai hano fāmilí. 'I he kamata ke mavahe atu ha kongá lahi 'o 'ene fānau 'e toko nimá mei honau 'apí, na'e te'eki ai pē ke lava ia 'o laukonga pea si'isi'i mo'oni pē mo ha fakakaukau ia ki ha fongonga 'e malava ai. Ka na'e liliu ia 'i ha 'aho 'e taha na'á ne tuli ai ha tamaiki tangata honau feitu'ú ne nau fakakina'i e ongo faifekau 'a e Siasí 'i mu'a pē 'i hono 'apí. Na'á ne fakaafe'i e ongo faifekau ki hono 'apí pea taimi si'i mei ai na'e fai ange e lēsoní kiate ia mo hono uaifi ko Malía.



*Ko 'Etuete Konitelesi mo hono uaifi ko Malía he tā 'i 'olungá, ko e Tohi 'a Molomoná ko e matapā ia ki he poto he laukongá mo e tohi. 'Okú ne pehē, "'Oku ou ongo' i e laumālie he taimi kotoa pē 'oku ou fakaava hake 'o lau iā."*

'Oku fakamatala 'e 'Etuete "Na'e fu'u faingata'a ke mahino kiate au ha me'a he na'e 'ikai ke fu'u sai 'ena lea faka-Sipeiní, ka na'á na faka'alí'ali mai ha ki'i tohi tufa 'oku 'i ai ha ngaahi fakatātā 'o e Fakamo'uí pea mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he Vao'akau Tapú. Na'á ku fakakaukau na'e faka'ofa'ofa e ngaahi fakatātā na'e faka'alí'ali pea mo e ngaahi me'a na'e ako'i mai kiate kimauá."

Taimi nounou mei ai ne fetongi e ongo faifekau ko iá 'e ha ongo faifekau fo'ou, 'o kau ai ha faifekau ne poto lelei he lea faka-Sipeiní. Na'e ongo 'aupito kia 'Etuete mo Malía 'ena mamata he filimi 'a e Siasí 'Oku Ta'engata 'a e Fāmilí he na'e mate kei valevale 'a 'ena ki'i tama fefiné he ngaahi ta'u atu kimu'á. Na'e papitaiso leva kinaua mo hona foha si'isi'i tahá ko 'Osivaletō.

Hili hono papitaiso 'o 'Etuete he 1987 na'e 'i ai leva 'a e faka'amu ke fakamālohia 'ene fakamo'oni 'i hano lau e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne fehu'i ki hono uaifi, "'E fongonga fēfē ha'aku poto he laukongá?" Na'e talaange 'e Malía ke sio ki he ngaahi mata'itohí pea fakatahatahā'i kinautolu 'i hono 'atamaí, pea feinga ke pu'aki ia, pea lau le'olahi kinautolu. Na'á ne fakapapau'i ange kapau te ne fai ma'u pē ia 'e fai atu pē pea te ne poto he laukongá.



## KO HA MA'U'ANGA UE'I FAKALAUMĀLIE MO E MĀLOHI

“Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe 'a e Tohi 'a Molomoná? Kuo hoko nai ia ko ha ma'u-anga ue'i fakalaumālie mo e mālohi 'i ho' mo'uí? 'E kei hokohoko pehē ai pē?”

“Kapau kuo te'eki te ke inu lahi mei he fauniteni 'o e mo'oni haohaoá, 'oku ou tapou atu 'aki e kotoa hoku lotó ke ke fai leva ia he taimí ni. 'Oua ná'á ke taumu'a'aki ke ako hokohoko e Tohi 'a Molomoná kae 'ikai pē feinga ke fakahoko ia. Kamata leva he 'ahó ni.”

*'Eletā Richard G. Scott 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "The Power of the Book of Mormon in My Life," Ensign, Oct. 1984, 11.*

'I he ta'u 45 'a 'Etuatē ná'á ne 'ilo ai e ongo 'o ha ngaahi mata'itohi lahi, ka ná'e te'eki ai pē ke ne feinga ke laukonga talu 'ene mavahe mei he akó he meimei ta'u 'e fāngofulu kimu'á.

### Ne u Ongó'i Māfana

'I ha 'aho 'e taha he fá'ahita'u māfaná, ná'e tangutu hifo 'a 'Etuatē hili há'ane lotu 'i ha fo'i malumalu he kongá kimui hono 'apí. Ná'á ne pehē, “Ná'á ku feinga leva ai ke u ako ke u laukonga.”

Ná'e pehē 'e Malia ná'e 'ikai pē ke tui ia ki he me'a ná'e hokó. 'I he'ene ngāue he peitó, ná'á ne fanongo atu ki he feinga ko ia 'a 'Etuatē ke pu'aki e ngaahi mata'itohí mo e ngaahi fo'i leá. Ná'á ne pehē, “Ná'e fakafokifá 'eku fanongo 'oku lea vave. Ná'á ku fanongo fakalelei 'o 'ilo'i 'okú ne poto lelei he—laukongá. Ko e haafe houa pē 'eni kuo poto ia he laukongá!”

Ná'e 'ikai ke fakatokanga 'i ia 'e 'Etuato kuó ne lava 'o laukonga he ná'e fu'u femo'uekina pē he feingá. Ka 'i he'ene láu ná'á ne manatu 'i, “Ná'á ku ongo 'i ha lotu māfana.” Ná'e ui atu 'a 'Etuatē ki hono uai'í he ná'e 'ohovale pea manavahē, “Mami, ko e hā e me'a 'oku hoko kiate aú?”

Ná'e tali mai 'e Malia, “Ko e Laumālie ia 'o e 'Eikí. 'Okú ke lava 'o laukonga lelei!”

Ná'e pehē 'e Malia 'i he'ene manatu ki he me'a ná'á na a'usiá, “Ko ha me'a ia he 'ikai ke ma lava 'o faka'ikai'i.”

Ná'e toe pehē 'e 'Etuatē, “Ko e 'aho ko ia ne u lava ai 'o laukongá ko e toe 'aho pē ia ne ma'u ai 'eku fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná pea mo hono mālohi.”

Talu mei ai, mo e kamata ke 'ā pongipongia 'a 'Etuatē he 4:00 hengihengi ke lau e Tohi 'a Molomoná kimu'a pea 'alu ki he ngāué. Ná'á ne lau leva e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, pea hoko atu ai mo e Tohi Tapú. 'Oku 'i ai 'eni ha laipeli he 'api 'o e fāfāmi Konitelelasi, ka kimu'a aí ná'e sí'si'i pē tohi ná'e 'i aí.

'I he tupulaki ko ia e 'ilo 'a 'Etuatē mo Malia ki he ongoongolelei, ná'e tupulaki ai pē mo 'ena fakamo'oni. 'I he mālōlō hona foha ko 'Osivaletō hili ha fakatu'utamaki he halá 'i he 2001, ná'e tokoni 'ena fakamo'oni—fakataha mo e ngaahi a'usia fakalaumālie mālohi 'i ha lotu 'i he Temipale 'Āsenitina Puenosi 'Aialisi, 'a ia ná'a nau 'osi sila ai mo 'Osvaldo—ke na tali lelei e mole kuo hokó.

Ná'e pehē 'e 'Etuatē, “Mahalo pē 'e 'i ai e ngaahi mātu'a ia 'e mole 'enau fakakaukau lelei, ka ná'á ma ongo'i ha nonga 'o hangē pē 'oku pehē mai, “Oku lelei pē

homo fohá.' 'Io ná'á ma tangi. Ko ha foha lelei ia, pea ongo mo'oni kiate kimaua 'ene molé. Ka kuo mau 'osi sila he temipalé, pea kuó ma 'ilo'i e feitu'u 'okú ne 'i aí.”

### Ko e Maama 'o e Poto he Laukongá mo e Tohi

Ná'e toe poto foki 'a 'Etuatē he tohi, pea 'okú ne hounga'ia ai 'i ha mēmipa 'i hono uotí ki hono ako'i iá. Ná'á ne pehē, “Kimu'á, ná'e 'ikai pē ke u lava au 'o fakamo'oni hoku hingoá.”

Ná'e lava ke mahino kia 'Etuatē e mo'oni e lea 'ene kuitangatá, ki he poto he laukongá mo e tohi.

Ná'á ne pehē, “'Oku tau 'i heni he māmaní ke tau fakalalakaka ange ai he 'aho kotoa pē.” 'Okú ne fakalahi mai, ko e lava ko ia ke ako ke laukonga pea tohi, 'okú ne fakahaa'i ai ki he'ene fānaú mo e makapuná 'oku 'ikai pē ke tomui 'a e akó, fakalalakaká pea a'usia e me'a 'oku finangalo e 'Otuá ke ke a'u ki aí. Ná'á ne toe pehē, “Koe-'uhí ko 'eku lava ke laukongá, 'oku ou ako leva ai ha me'a fo'ou he 'aho kotoa pē.”

'I he 'ahó ni 'oku lava 'a Misa Konitelelasi 'o lau ha fá'ahinga me'a pē 'okú ne fie lau, kau ai e nusipepa ná'á ne fakatau he'ene kei sí'í he te'eki ai ke ne poto he laukongá. Ka ko e folofolá pē 'a e ngaahi tohi 'oku manako aí, tautefito ki he Tohi 'a Molomoná. Kuo tu'o valu 'eni 'ene lau ia 'o 'osi.

Ná'á ne lea mo ne kei fakamālō pē ki he hanga 'e he poto he laukongá mo e tohi pea mo e ongoongolelei 'o liliu 'ene mo'uí, “Ko e matapā kiate au 'a e Tohi 'a Molomoná. Ko e Tohi 'a Molomoná ná'e mahu'inga lahi kiate au. Ko *ia* 'a e me'a kotoa pē he'eku mo'uí. 'Oku ou ongo'i 'a e Laumālie he taimi kotoa pē 'oku ou fakaava hake ia ke láu.” ■

## TE U MA'U 'I FĒ 'A E TALÍ?

**I**hoku ta'u 21, na'e ako'i ai ha kalasi he lea faka-Pilitāniá 'e ha ongo faifekau 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i ha feitu'u 'i Lūsia. Na'á ku kau he fuofua lēsoni ako lea faka-fonuá, ka na'e kamata ke toe lōloa atu 'eku nofó he tuku 'a e kalasí ke fanongo he ngaahi poupu fakalau-mālié mo fai ha ngaahi fehu'i ki he ongo faifekau.

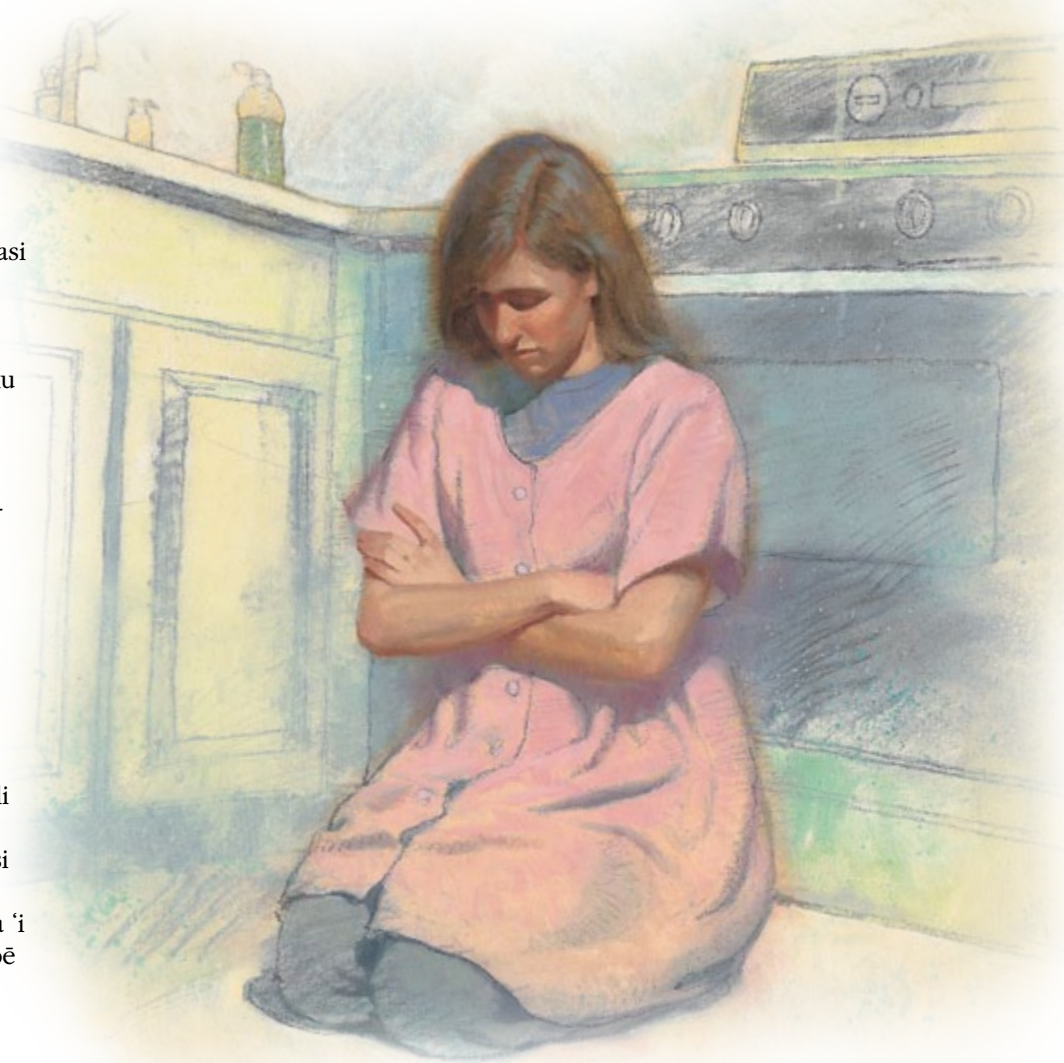
Ne u tupu hake 'i he tefito'i tui fakalotu hoku fonuá, ka na'e lahi e ngaahi fehu'i fakalotu na'e te'eki ke talí. Na'e lava 'e he ongo faifekau mo e kāingalotu honau Siasí 'o tali e ngaahi fehu'i na'e te'eki lava 'e ha taha he kuohilí 'o fai mai ki ai ha tali fakafiemālié.

Ne u ongo'i loto-to'a hili ha kalasi lea faka-Pilitānia ke kole ha tatau 'o 'ena tohí, 'a e Tohi 'a Molomoná. Ka 'i he'eku a'u ki 'apí ne u hili ta'e lau pē ia he funga laupapá.

Ka na'e 'ikai fuoloa 'ene tuku aí. Ne u fanongo ki he pehē 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'oku nau 'alu ki he kalasi lea faka-Pilitāniá 'oku hanga 'e he folofolá 'o fakalei'i 'a e ngaahi palopalemá. Ko ia 'i he taimi ne u fehanganagai ai mo e ngaahi faingata'a pe palopalema fakatāu-tahá, na'á ku to'o hifo leva 'a e Tohi 'a Molomoná mei he funga laupapá 'o kamata lau ia. Na'e ma'u mei ai e ngaahi talí—'a e fa'ahinga tali na'e tala totonu mai ai e me'a ko ia na'e fie ma'u ke u 'iló.

Na'e kamata leva he taimi ko iá ke u ongo'i he 'ikai lava ke u mo'ui ta'e kau ai e Siasí. Ko e feitu'u ia na'e fie ma'u ke u 'i aí. Ko e feitu'u ia na'á ku ongo'i 'oku tali ai aú.

Ka na'á ku loto pē ke fakapapa-u 'i 'i hano fehu'i ki he 'Otuá. Ko e



***'I ha efiafi 'e taha na'á ku hū atu ki peito—'oku ki'i mavahe atu ia mei he toenga 'o e falé—peá u tautapa ai ki he Tamai Hēvaní pe 'oku mo'oni e Siasí.***

palopalemá he na'á ku nofo 'i ha fale nofo totongi loki taha fakataha pē mo e fefine matu'otu'a ko ia na'e ha'ana e falé, pea 'ikai ha feitu'u fakatāutaha ia ai ke fai ai 'eku lotú. Ka 'i ha efiafi 'e taha na'á ku hū atu ki peito—'oku ki'i mavahe atu ia mei he toenga 'o e falé—peá u tautapa ki he Tamai Hēvaní pe 'oku mo'oni e Siasí. Ne u ma'u ha ongo mālohi mo'oni pea 'ilo'i 'a e me'a 'oku fie ma'u ke u faí.

Hili mei ai ha taimi nounou na'e papitaiso au, pea ko e taimi fakafiefia

taha ia he'eku mo'uí 'eku hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí. Na'e 'i ai 'eku ngaahi fehu'i kimu'a, ka 'i he taimi ní kuó u ma'u e talí. Na'á ku ongo'i tau-mu'avalea kimu'a, ka 'oku ou ongo'i mahutafea he taimí ni.

'Oku hounga kiate au 'a e 'ikai tuku kitautolu 'e he Tamai Hēvaní ta'e 'i ai ha tali. 'Oku ou 'ilo'i te Ne folofola mai kiate kitautolu, 'o fakafou fakatou'osi mai he lotú pea mo e folofolá. ■

'Oloká 'Ovasalengikō, Sevelosikī 'Opalasi, Lūsia

# NA'Á KU NGO'I VELA 'I LOTO

Na'á ku tupu hake 'o 'alu ki he Lautohi Faka-Sāpaté 'i ha siasi na'e ofi ange pē ki homau 'apí he'eku kei si'í 'i Misikeni, 'i USA. Na'e 'i ai ha'aku faiako lelei na'á ne fakafonu-'aki au e 'ofa kia Sīsū Kalaisí.

Na'á ne 'omi 'i he uike kotoa pē ha ngaahi kaati 'oku hā ai e ngaahi me'a ne hoko he taimi 'i he māmaní ai e Fakamo'uí, kau ai e ngaahi tefito'i mo'oni na'á Ne ako'í mo e ngaahi mana na'á Ne fakahokó. Na'á ku fakapipiki 'a e ngaahi kātí he uike kotoa pē ki ha'aku ki'i tohi pea toe lau mo e ngaahi talanoa 'i he Tohi Tapú. 'I he faka'au ke u motu'a angé, ne kei hokohoko atu pē 'eku ako e Ongongolelei 'i he Fuakava Fo'ou.

'I ha ngaahi ta'u kimui ange 'i he fa'ahita u māfana 'o e 1968, na'e 'a'ahi ange ai ha ongo faifekau mei he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ki ha 'api 'o ha taha homau kāingá. Na'e 'ikai ke ne tali e fakaafe 'a e ongo faifekau tangatá ke ne ako 'o kau ki he Siasí ko ia na'á ne fekau ke na 'alu ange ki hoku 'apí.

'I he'ema u'uluaki fakatahá na'e ako'i au 'e he ongo faifekau kau ki ha "liliu kovi" na'e hoko 'i he Siasi na'e fokotu'u 'e Sīsū Kalaisí (vakai, 2 Tesalonika 2:3). Na'e fenāpasi e me'a na'á na ako'í mo 'eku ako fakatāutahá, pea 'i he'ena kole ke na toe foki angé, na'á ku tali lelei ia.

'I he'ena 'a'ahi hono hokó, ne 'osi maau ha'aku ngaahi fehu'i. Na'e papitaiso nai e Kāingalotu 'o e Siasí 'i he fakauku? 'Oku nau tui ki he mafai 'o e lakanga fakataula'eiki? 'Oku nau tui nai ki hono fakamo'ui 'o e mahakí? Na'e pou pou 'i he'ena talí 'a e me'a 'oku ou ako mei he Fuakava Fo'ou.

Hili 'ena 'a'ahí, na'á na tuku mai ha tohi na'á na pehē 'oku fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi.

Na'á ku hili e tohí he funga TV peá u 'alu 'o mohe. Ne u 'ā hake 'i he tū'apoó mo ha ongo mālohi ne u toki 'ilo kimui ko e Laumālie Mā'oni'oni. Na'á ku ongo'i mālohi ke kamata lau e tohí, peá u lau ia 'i ha houa 'e taha mo e kongá peá u toki mohe. Hili pē ha ki'i taimi nounou ne u toe 'ā hake mo e ongo'i tatau pea toe hoko atu hono laú.

Na'e fai ia he pō hokohoko 'e ua. Na'á ku sai'ia he me'a na'á ku laú peá u fakatokanga 'i 'oku fakamo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná kia Sīsū Kalaisi.

Na'á ku pehē ke u kole ha fakahinohino mei he 'Otuá. Talu mei he'eku kei si'í ko ha fuofua taimi 'eni ke u tū'ulutui ai 'o fai ha lotu. Na'á ku kole ki he Tamai Hēvaní pe ko e hā e me'a 'e fai ki he afi 'oku vela 'i hoku lotó. 'I he 'osi 'eku lotú ne u ongo'i mālohi ke toe lau e fakamatata ki hono fakaului 'o e kau Leimaná 'i he 3 Nifai 9. Na'á ku lau ai ki hono "papitaiso [kinautolu] 'aki 'a e afi mo e Laumālie Mā'oni'oni, ka na'e 'ikai te nau 'ilo'i ia" (veesi 20).

Na'e ongo kiate au 'a e kupu'i lea, "na'e 'ikai te nau 'ilo'i ia." Na'e ha'u leva e fakakaukau ko 'ení kiate au: "Oku 'i māmani mo'oni pē 'a e Siasi ia 'o Sīsū Kalaisí!" Na'á ku lotu mo'oni ke talanoa mo e ongo faifekau kau ki he me'a ne u laú mo e me'a 'oku ou 'iló. Ka 'i he taimi ne na tali ai 'eku ngaahi fehu'í pea fakaafe mai ke u papitaisó, ne u talaange he 'ikai ke u lava. He 'ikai lava ke mahino ia ki hoku husepānití.

'I he hokohoko atu 'eku fakakaukau ki he veesi ko iá, na'e

mahino lelei kiate au 'a e fakahinohinó ke fai ha feilaulau "'o ha lotu-mafesifesi mo ha laumālie fakatomala." Na'á ku lotu ki he'eku Tamai Hēvaní ke tokoni mai kiate au, pea na'á Ne tokoni'i au. Hili hono fai e lēsoní ki hoku husepānití na'á ne fakangofua leva ke u papitaiso.

'Oku ou fakamālō lahi ki ha Tamai Hēvani 'ofa ko e a'usia faka'ofa'ofa mo mālohi ne u ma'u ko ha fa'ē kei si'í 'i hono lau 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e tatakai ai au ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí. Ko hono olá, ko e tākiekina ko ia 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he 1968 'oku hoko ia ko ha me'afoaki tāuma'u—ko ha me'a kuó ne tatakai au he ta'u ko 'eni 'e 40 'eku hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí. ■

Kalōtia Viliami, Fololita, USA

*Na'á ku hili e tohí he funga TV peá u 'alu 'o mohe. 'Neu ongo'i mālohi he tū'apoó ke u kamata lau e tohí.*



## NA'E LEA MAI E TOHI 'A MOLOMONÁ KIATE AU

**I**he ta'u ua 'a 'Amanitā ko e si'isi'i taha ia he'ema fānaú, na'e puke ia 'i he kanisā totó. Na'e faingata'a 'ene puké, he na'e 'ikai holo e kanisaá ia hili hono faito'ó. Na'e fai leva mo ha tafa fakafetongi hui kiate ia.

Lolotonga e nofo hoku husepānití mo 'ema ongo tama tangatā 'i 'Tutā 'i homau 'apí, na'á ku nofo au mo 'Amanitā 'i ha siteiti 'e taha mei Sepi-tema ki he kongā 'uluaki 'o Sānualí. Na'e ongo 'a e 'ikai ke mau fakafiefia 'i fakataha e Kilisimasí, ka 'i he hili 'a e ngaahi faito'ó na'á ma foki leva ki 'api.

'I he'ema fuofua 'a'ahi ki he fale-mahakí ke toe vakai 'i 'Amanitā hili 'ema foki ki 'apí, ne toe 'ilo'i 'e he kau toketaá ha fanga ki'i selo 'o e kanisaá 'i hono totó. Na'e 'ikai sai e tafa fetongi huí ia. 'I he'eku fanongo ki he fakamatalá ni, ne hangē kuo mole kotoa e 'amanakí. Kuo lahi e ngaahi me'a ne hoha'a ki ai e fāmili, ko e ngāuē, nofo mavahevahé, mo e ngaahi taimi faingata'á. Ko 'eni 'e toe mole mo homa 'ofefiné.

Na'á ku foki atu he ho'atā ko iá ki 'api ki homa ongo fohá. 'I he'ema kei tatali ke foki mai hoku husepānití mei he ngāuē, na'a mau to'o mai 'emau Tohi 'a Molomoná pea kamata lau ia. Na'a mau lau e 2 Nifai 9. 'I he'ema lau, ne hangē 'oku lea fakahangatonu mai pē 'a e folofolá ia kiate au:

"Oku ou lea 'aki 'a e ngaahi me'a ni kiate kimoutolu koe'uhi ke mou fiefia, pea hanga hake 'a homou matá 'o ta'engata, koe'uhi ko e ngaahi tāpuaki 'a ia 'e foaki 'e he 'Eiki ko e 'Otuá, ki ho'omou fānaú.

"He 'oku ou 'ilo'i kuo mou fakatoto'o 'o fu'u lahi 'aupito, 'io 'a homou tokolahi, ke 'ilo ki he ngaahi me'a 'e hoko mai 'i he kaha'ú; ko ia 'oku ou 'ilo 'oku mou 'ilo'i kuo pau ke 'auha 'a hotau sinó 'o mate, ka ne-ongo iá, te tau mamata 'i hotau sinó ki he 'Otuá. . . .

"He 'oku hangē kuo hoko 'a e maté ki he fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, koe'uhi ke fakahoko 'a e palani 'ofa 'o e Tupu'anga lahí, pehē 'oku tonu ke 'i

ai ha mālohi 'o e toetu'ú. . . .

"Oiaué hono 'ikai lahi 'a e anga-lelei 'a hotau 'Otuá, 'a ia 'okú ne tofa 'a e hala ke tau hao ai mei he nima 'o e fu'u me'a fakamanavahē ko iá; 'io, 'a e fu'u me'a fakamanavahē ko iá, 'a ia ko e maté. . . .

"Pea 'okú ne hā'ele mai ki he māmaní koe'uhi ke ne fakamo'ui 'a e kakai fulipē 'o kapau te ne tokanga ki hono le'ó; he vakai, 'okú ne kātaki 'i 'a e ngaahi mamahi 'a e kakai kotoa pē, 'io, 'a e ngaahi mamahi 'a e kakai mo'ui kotoa pē, 'a e kakai tangata mo e kakai fefine fakatou'osi, pea mo e fānau, 'a ia 'oku kau 'i he fāmili 'o 'Ātamá.

"Pea 'okú ne kātaki 'i 'eni koe'uhi ke hoko 'a e toetu'ú ki he kakai fulipē, koe'uhi ke tu'u 'a e kakai fulipē 'i hono 'aó 'i he fu'u 'aho lahi mo fakamanavahē ko ia 'o e fakamāú" (2 Nifai 9:3–4, 6, 10, 21–22).

'I he'eku lau e ngaahi leá ni, na'e fakafonu 'e he Laumālie Mā'oni'oni e lokí. Na'á ku ongo 'i na'e 'afio 'i 'e he Tamai Hēvaní 'a e ongoongo ne u ma'u he 'aho ko iá. Na'á ku ongo 'i ko e ngaahi lea ko ia na'e tohi 'e he palōfita ko Sēkopé he ta'u 'e 2,000 kimu'á na'e tohi pē ia ma'aku he 'aho ko iá pea ko e 'omi fakahangatonu ia mei he Fakamo'uí. Na'á Ne 'afio 'i 'a e mamahi mo e faingata'a ne u ongo 'i hili 'eku 'ilo 'e mate homa 'ofefiné. Pea na'á Ne fakanonga homau fāmili 'aki 'Ene tala'ofa kuó Ne teuteu ha founga ke 'i ai ha 'aho, fakafou he mālohi 'o e Toetu'ú, "te tau mamata 'i hotau sinó ki he 'Otuá."

Na'e toe mo'ui pē 'a 'Amanitā 'i ha meimei ta'u 'e taha, ka he 'ikai teitei ngalo 'a e 'aho ko ia na'e lea fakahangatonu mai ai e Tohi 'a Molomoná kiate au 'i he taimi ne u fie ma'u ai mo hono 'omi 'e he 'Eikí ha 'amanaki lelei, fakanonga, mo ha mahino ki He'ene palaní. ■

Sina Peato, 'Iutā, USA

*'I he'eku lau iá, na'e fakafonu 'a e lokí 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku ou ongo 'i na'e 'afio 'i 'e he'eku Tamai Hēvaní 'a e ongoongo ne u ma'u he 'aho ko iá.*





# NA'Á KU 'AHI'AHÍ'I E TALA'OFA 'A MOLONÁÍ

‘I ha ngaahi ta’u kimu’a atú na’á ku ‘i ha fale hoku kaungāme’a pea fe’iloaki ai mo ha ongo talavou vala lelei na’á na fakafe’iloaki mai ko e ongo faifekau kinaua ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. Na’á ku fakakaukau ‘oku ngali kehe ke na ha’u ki ‘Ītali ke toe fakaului e kakai kuo nau ‘osi tui ki he Fakamo’uí.

Na’á ku kole kimui ange ke na ha’u ki hoku ‘apí. Na’á ku talaange, “Kapau ‘oku mo fie ‘alu ange, pea mo ‘alu ange ke tau talanoa fekau’aki mo e anga fakafonuá. Kae ‘oua na’á mo fakakaukau ‘e liliu ‘eku tui fakalotú.”

‘I he’emau toe fe’iloaki mo e ongo faifekau he pō hokó, na’á na fakamatala kau ki he Tohi ‘a Molomoná. Na’á ku fakakaukau ‘oku ngali kehe ‘eni he na’e te’eki ai ke u fanongo ai kimu’a. Na’á ku toe fakafe’i ke na foki mai, ka ‘i he hili ‘a e ‘a’ahi hono uá, na’e pehē ‘e hoku uaifi ko ‘Ana Malía ‘oku ngali faikehe ‘ena me’a ‘oku fakamatala’í pea hū ia kitu’a lolotonga hono fai ‘o e lēsoní. Na’e hangē ‘oku kī’i ngali kehe ‘a e ongo faifekau kiate au, ka na’á ku fie ‘ilo ki he me’a ‘okú na fakamatala’í pea hokohoko atu pē ‘eku fakataha mo kinauá.

‘I ha pō ‘e taha na’e a’u mai ai ‘a ‘Ana Malia ki ‘api, ‘o fanongo ki he’emau talanoa kau ki he mali ta’engatá. Na’e fu’u tokanga ia ki ai, pea na’á ma loto ke toe kamata hono tā e lēsoní. Na’e lahi ‘ene ‘ilo ki he folofolá pea lahi ‘aupito ‘ene fehu’í. Na’e ‘i ai e ngaahi fehu’i na’e tali mai ia ‘e he ongo faifekau tangatá he taimi pē ko iá, ka na’e ‘i ai ha ni’ihi na’á na foki ki ‘api ‘o toe fai ha fekumi ki ai.



*Ne u fehu’i ki he Tamai Hēvaní, “‘Oku mo’oni nai e Tohi ‘a Molomoná, pea kapau ‘oku mo’oni ko e fē taimi ‘oku totonu ke u papitaiso ai?’”*

Na’á na ha’u he uike kotoa pē mo e ngaahi talí, pea ‘i he uike kotoa pē na’e ‘i ai ha ngaahi fehu’i lahi ange ‘a ‘Ana Malia.

Hili ha taimi nounou mei he ‘osi ‘a e lēsoní, na’á ku ‘ohovale ‘i he kole mai ‘e ‘Ana Malia ke u fakangofua ia ke papitaiso. Na’á ku talaange ‘oku ou loto pē ki ai kapau ‘okú ne ului kakato. Na’á ku ‘alu leva ki hono papitaisó ‘i he ‘aho 5 ‘o Mā’asi 1995, pea na’á ku ongo’i fiefia lolotonga e ouau.

Na’e hokohoko atu ‘eku laukonga lahi kau ki he Siasí, pea fakalotolahi’i au ‘e he ongo faifekau. Na’e faifai peá u fakakaukau ke ‘ahi’ahi’i e tala’ofa ‘a Molonáí (vakai, Molonai 10:4–5). Na’á ku loto ke ‘ilo pe na’e ‘omi e Tohi ‘a Molomoná mei he ‘Otuá pe ko ha tohi fa’u faka’ofa’ofa pē ia.

Na’á ku nofo tokotaha pē ‘i ‘api ‘i ha ‘aho ‘e taha ‘i Sune ‘o e 1995, peá u tū’ulutui ‘i hoku ve’e mo-hengá ‘o ‘eke ki he Tamai Hēvaní, “‘Oku mo’oni nai e Tohi ‘a Molomoná, pea kapau ‘oku mo’oni ko e fē taimi ‘oku totonu ke u papitaiso ai?’” Na’e fakafokifā ‘a e ongo

lelei mai ha le’o ki hoku lotó mo e ‘atamaí ‘o talamai kiate au, “‘Oku mo’oni ‘a e Tohi ‘a Molomoná.” Na’e mahino lelei kiate au ‘a e taimi ke u papitaiso aí. Hili ha uike ‘e taha mei ai na’á ku toe lotu pea ma’u pē ‘a e tali tatau. Na’á ku fu’u fiefia ‘aupito. ‘Oku ‘ou ‘ilo’i ‘eni na’e folofola mai ‘a e ‘Otuá kiate au: na’e tatakí fakalaumálie ‘e he ‘Otuá ‘a e Tohi ‘a Molomoná pea ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita mo’oni ia.

Na’e iku ‘o u papitaiso ‘i he ‘aho 17 ‘o Sepitema 1995, ko e hili ia ha ta’u ‘e taha mo e kongá mei he’eku fe’iloaki mo e ongo faifekau. Na’e vave pē mo e tokanga homa ‘ofefine ko ‘Apa Sialá ki he Siasí pea toe papitaiso mo ia. Na’e sila homa fāmilí ‘i he Temipale Peeni Suisalaní ‘i Sānuáli 1997.

‘Oku mau ‘ilo’i ko e Siasí mo’oni ‘eni, ‘oku pule’i ia ‘e Sisū Kalaisi ‘o fakafou mai ‘i ha palōfita pea mo e lakanga fakataula’eikí. ‘Oku mau fakamālō ki he ‘Eikí ‘i He’ene ‘ofá, ‘i hono tatakí kimautolu ki he ongo faifekau, pea mo ‘emau ‘ilo ki he ongoongolelé. ■

Falaniseso Felalesi, Lomipati, ‘Ītali

# Ki he Lea mo e Kakai Fulipē

Fai 'e Lia McClanahan  
Ngaahi Makasini 'a e Siasí

**I**he taimi na'e foaki ai 'e 'Alamā ko e palōfita he Tohi 'a Molomoná 'a e lekooti hono kakaí ki hono foha ko Hilamaní, na'á ne tala ki hono fohá ke ne manatu 'i na'e 'i ai "ha taumu'a fakapotopoto" 'a e 'Eikí ki hono fakatolonga 'a e folofolá ('Alamā 37:12). Na'á ne lea 'o kau ki he lekōtí, "E tauhi ia mo tukufakaholo mai mei he to'u tangata 'e taha ki he to'u tangata 'e taha . . . kae 'oua ke mafola atu ia ki he pule'anga, fa'ahinga, lea mo e kakai fulipē" ('Alamā 37:4).

Na'e ma'u 'e Siosefa Sāmīta 'a e ngaahi lekotiti ko iá he 1827 pea 'osi hono liliu kinautolú 'aki e me'afuaki mo e mālohi 'o e 'Otuá 'i he 1829 he lea faka-Pilitāniá. Na'e hoko e tohi na'e pulusi he 1830 ko ha me'angāue fakafai-fekau mālohi ia ki hono fakaloto 'i e kau laukongá ki hono mo'oni 'o e ongo-ongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Hili hono fuofua paaki ha tatau 'e 5,000 'o e Tohi 'a Molomoná, ne hangē hono

teu fakafolau atu e Tohi 'a Molomoná ki he "pule'anga, fa'ahinga, lea, mo e kakai fulipē," ko ha me'a ia 'e ta'emalava.

Ka na'e fakapapau 'i 'e he 'Eikí 'a e kikite ko 'ení kia Siosefa Sāmīta he 1833, 'o fakahā ha 'aho 'e "fanongo 'a e tangata kotoa pē ki hono kakato 'o e ongoongolelei 'i hono 'elelo 'o'oná, pea 'i he'ene lea 'a'aná" (T&F 90:11). Ko e Tohi 'a Molomoná 'oku "i ai . . . hono kakato 'o e ongoongolelei" (T&F 20:9), 'okú ne fakahoko ha ngāue mahu'inga 'i hono fakahoko e kikite ko 'ení.

Na'e 'ave 'a e ongoongolelei ki 'Iulope 'i he kongaloto 'o e ngaahi ta'u 1800. Na'e pulusi e Tohi 'a Molomoná 'i he lea faka-Tenima'aké 'i he 1851, hoko mai 'a Palanisē, Siamane, 'Itali, mo Uelesí 'i he 1852. 'I he 'ahó ni 'oku lava ke ma'u kakato e Tohi 'a Molomoná 'i ha lea fakafonua 'e 82, pea ko ha lea fakafonua leva 'e 25 'i he ngaahi vahe pē kuo filifili. Ko e kikite ko ia 'e fanongo



*Na'e paaki ha tatau 'e 5,000 'o e Tohi 'a Molomoná 'i hono fuofua pāki.*

e kakai kotoa ki he ongoongolelei 'i he'enua lea fakafonua 'oku hoko ia he ta'u kotoa pē 'i he nga'unu kimu'a 'a e ngāue fakafai-fekau mo e liliu leá.

## Ko e Ngāue ki Hono Liliú

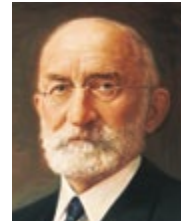
'Oku fa'a a'u pē 'o lau'itu 'u e ngāue 'oku fai ki hono liliu e Tohi 'a Molomoná mei he lea fakafonua fō'ou pea toki kakato. 'Oku toki kamata pē ia hili hono tali 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'a e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ke fai 'a e ngāue pea 'oku tokolahi fe'unga 'a e kāingalotu ko 'enua lea fakafonua totonú 'a e lea fakafonua ko iá ke nau hoko ko e kau liliu lea. 'Oku fai hano vakai 'i fakalelei e kau liliu leá mo

kinautolu 'oku toe vakai 'i 'a e liliú pea fakahinohino 'i ke nau vāofi 'aupito mo e Laumālié 'i he'enua liliú. Hili e kakato 'a e liliú, 'oku toe fai lea hano vakai 'i makehe 'e he kau taki fakalotú.

'E lava ke ma'u 'e he kāingalotú 'a e tohi fo'ou mei he Ngaahi Fale Tufaki'anga Nāunaú, hili hono pulusí. Na'e tokolahi ha kāingalotu na'a nau ma'u pē ha ni'ihi 'o e ngaahi vahe na'e filifili 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he'enua lea fakafonua, pe ko e fakamo'oni pē 'a e kau faifekau 'i he ngaahi fonua 'e ni'ihi.

## Ko e Tohi 'a Molomoná mo e Ngāue Fakafai-fekau

'E lava ke hoko e fakangatangata 'o e lea fakafonua ko ha pole lahi ki he ngāue fakafai-fekau, 'i ha 'elia fakasiokālafi 'oku fuofua fakaava aí. Kuo pau ke ako 'e he kau faifekau ki he lea fakafonua pea fakamo'oni 'aki e Laumālié, 'i ha feitu'u 'oku 'ikai ma'u ai e nāunau 'a e Siasí kuo pāki. 'I he ngaahi feitu'u 'e ni'ihi 'i he māmaní, 'oku tokolahi ha kakai 'oku nau lea 'aki ha lea fakafonua kehe, pea 'oku lava lea e kau faifekau 'o foaki kiate kinautolu ha Tohi 'a Molomoná 'i he lea fakafonua ko iá. Hangē ko 'ení, kimu'a pea liliu e Tohi 'a Molomoná ki he lea fakafonua Mongikōliá na'e ako 'e he kāingalotu tokolahi 'i Mongikōliá 'a e tohi na'e



## FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

“’Oku ’ikai ke mahino kiate au pe ’oku anga fēfē ’o e pehē ’e ha tangata poto ’e lava pē ’e ha taha ’o fa’u ’a e Tohi ’a Molomoná ’o ta’e kau ai ’a e tokoni ’a e Eikí, ’a ia kuo tau ma’u ’eni ’i ha ta’u ’e teau tupu pea kuo te’eki ke lava ’o fakahalaki ’i he ngaahi kuonga kotoa ko ’ení, neongo e ngaahi fakaanga kuo fai ki aí, ’i ha ngaahi ’uhinga kehekehe. ’Oku tu’u mo’unga ’a e tohi ko ’eni na’e liliu ’e Siosefa Sāmita ko e me’angāue ’a e Eikí. ’Oku hoko ia he ’ahó ni ko e me’angāue fakafaifekau ma’onga’onga taha ’oku tau ma’u ke ne malanga’i ’a e ongoongoleléi ni; pea ’oku ’ikai ha me’a ke ne fakatataua.”

Palesiteni Hiipa J. Kalanite (1856–1945), *Ngaahi Akonaki ’a e Kau Palesiteni ’o e Siasí: Hiipa J. Kalanite, comp. G. Homer Durham (1941), 21.*

paaki he lea faka-Lūsia.

Ka ’oku mahino lelei ange ’a e ongoongoleléi ’i he maheni ko ia ha taha mo ’ene lea tu’ufonuá. Na’e mamata tonu ’a ’Ēliki Kemueli ’a ia na’e ngāue he Misiona Lupilana Siloveniá mei he 2001 ki he 2003, ki he makehe hono ma’u ’e he kāingalotú mo e kau fiefanongó ’a e Tohi ’a Molomoná ’i he lea faka-fonua ne nau fuofua ’iló. Na’e ’osi ha māhina ’e 18 ’ene kamata ngāue faka-faifekau pea toki ma’u e Tohi ’a Molomoná he lea faka-Siloveniá.

Na’e faingata’a ’a e ngāue. Na’e fokotu’u e ’uluaki kolo ’o e Siasí ’i ha ta’u pē ’e hongofulu kimu’a. Na’e toki ma’u pē ’a e tau’atāina ’a Siloveniá pea

’oku nau lolotonga kamata ’eni ke fakangata atu ’a e lea fakapule’anga na’e ngāue ’aki kimu’á ’a ia ko e lea faka-Seipo-Koloēsiá. Na’e ’alu e kau faifekau mo e tatau ’o e Tohi ’a Molomoná ’i he lea faka-Seipo-Koloēsiá mo e lea faka-Pilitāniá, ’a ia ko e lahi taha ’o e kakai kei talavou na’a nau ako ia he ’apiaki. Ka na’e lahi ange ’a e ’ikai ke tali ’e he kakai ’a e tohi koe’uhí he na’e ’ikai ke mahino fakatou’osi ’a e ongo leá. Na’e manatu’i ’e ’Ēliki ’ene ongo’i loto-si’i ke fai ha fakamo’oni ki he kakai ’o kau ki he ma’ongo’onga mo e mahu’inga ’o e Tohi ’a Molomoná—mo tala kiate kinautolu ’oku ’ikai ha Tohi ’a Molomona he’e-nau lea fakafonuá.

Na’e tau mai e ’uluaki uta ’o e Tohi ’a Molomoná ’i he lea faka-Siloveniá, he māhina ’e ono pea toki foki ’a ’Ēliki ki ’apí. Na’e fai ha fakataha ’a e koló pea ’oange hano tatau ki he kāingalotú kotoa mo e kau faifekau. Na’e pehē ’e ’Ēliki, “Na’e ’i ai ha laumālie makehe ai. Na’á ne hiki he’ene tohinoá ’a e ongo na’á ne ma’u ke pukepuke ha tohi mahu’inga na’e fai ha tatali fuoloa ki ai. Na’á ne tohi, “Na’e hangē pē ia hano pukepuke tonu ’a e ’ū lau’i peleti koulá”. Hili ’a e fakatahá na’e ’alu e kau faifekau mo e toenga ’o e ’ū tohi ke faka’aonga’i ki he ngāue fakafaifekau. Na’e fu’u fiefia ’a ’Ēliki mo hono hoá pea ’i he’ena a’u ki hona ’api nofo’angá,



*’I he nga’unu kimu’a ’a e ngāue liliu leá, ’oku fiefia ai e kāingalotu ’i he māmani, hangē ko Lia mo Folola Lotiliki ’i Silovenia, ’i he’ena fuofua pukepuke ha tatau ’o e Tohi ’a Molomoná ’i he’ena lea fakafonuá.*



**FAKAMO'ONI  
'A HA PALŌFITA**

[“’Oku ‘i ai ha mālohi ‘i he tohí ‘e kamata ke tafe atu ia ki ho’o mo’uí he momeniti pē ko ia te ke kamata ke ako fakamā-toato ai ‘a e tohí. Te ke mā’u ai ha mālohi lahi ange ke matu’uaki ‘a e ‘ahí’ahí. Te ke mā’u ‘a e mālohi ke hao mei he kākāá. Te ke mā’u mo e mālohi ke nofo mā’u he hala hangatonu mo lausi’í.”]

**Palesiteni ‘Ēsela Tafu Penisoni (1899–1994), “Ko e Tohi ‘a Molomoná—Ko e Māka-tu’u-loto ia ‘o ‘Ētau Tui Fakalotú,” Tūhulu, Sānuali 1987, 4; toe mā’u pē ia he makasini ko ‘enī he peesi 52.**

na’á na fakaava ‘a e puhá, ‘o to’o e ngaahi tohí kitu’a pea faitaa ‘i ke manatu ‘i ‘e me’a na’e hokó. Na’e ‘ikai ke na fa’a tatali ke vahevahe atu ‘a e tohí ki he kakaí. ‘I hono mā’u ‘a e Tohi ‘a Molomoná he lea faka-Siloveniá na’e ‘ikai ngata pē he lelei e ngāue ‘a e kau faifekaú mo e kakaí, ka na’e toe mā’u foki ai mo ha founga ke toe fakamā-fana ‘i e ngaahi fakamo’oni ‘a e kāingalotu māmālohí ‘a ia kuo lau ta’u ‘enau ta’e mā’ulotú.

Na’e sio ‘a ‘Ēliki ki he mālohi ange e fakamo’oni ‘a e kāingalotu ‘i Siloveniá, ‘i he māhina faka’osi ‘e ono ‘o ‘ene ngāue fakafai-fekaú. Na’á ne pehē, “‘I he taimi pē ko ia na’e mā’u ai e Tohi ‘a Molomoná ‘i he ‘enau lea fakafonua, na’e mahino ‘aupito ia kiate kinautolu. Na’e ongo mo’oni ia ki honau lotú.” Kimu’á, na’e pau ke lau ‘e he kau malangá mo e kau faiakó ‘a e folofola he ngaahi

fakataha’anga ‘a e Siasí ‘i he lea faka-Seipo-Koloēsiá pea ‘i ai mo ha taha ke ne liliu mo fakamatala ‘i ha ni’ihi ‘o e ngaahi fo’i leá. Na’e manatu ‘a ‘Ēliki, “Na’e hangē ia ‘oku mau ngaue māmālie atu ‘i ha ngaahi fo’i lea na’e kole mei ha lea fakafonua ‘e taha.” ‘I he taimi na’e lau ai ‘e he kāingalotú ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he ‘enau lea fakafonua totonú, na’e pehē ‘e ‘Ēliki, “na’e tupulaki e mahino kiate kinautolu ‘a e ongoongolelé.

**‘I He ‘enau Lea Fakafonua’**

Ko Mosa Selesinika ‘a e taha ‘o e kāingalotu na’e kau ki he Siasí ‘i Silovenia kimu’a pea mā’u e Tohi ‘a Molomoná he lea faka-Siloveniá. Na’e mā’u ‘ene fakamo’oni ki he ongoongolelé ‘i he ‘ene fanongo ki he kau faifekaú pea ako e Tohi ‘a Molomoná ‘i he lea faka-Koloēsiá mo e faka-Pilitāniá. Hili hono liliu ki he lea faka-Siloveniá,

na’e lau ‘e Mosa e tohi na’e liliú peá ne ongo ‘i e mālohi ‘o e folofolá ‘i hono lea tu’ufonua. Na’á ne pehē, “Na’á ku ongo ‘i e tupulaki ‘a e mo’oni ‘i he ‘ene mahinongofuá mo haohaoa mo’oni. Na’e hangē pē ‘oku lea mai hoku Fakamo’uí kiate au ‘i he ‘eku lea fakafonua ‘a e lea fakafonua ‘oku lea mai ai ‘eku fa’ee kiate aú.”

‘Oku a’usia ‘e he kāingalotu he māmaní ‘a e ongo tatau ‘i he ‘enau mā’u ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he ‘enau lea fakafonua. Hili hono liliu e Tohi ‘a Molomoná ‘i he 2003 ki he lea faka-Kēkisi, ko ha lea ‘oku faka’aonga ‘i ‘e he kakai Meia ‘o Kuatemala mo Pelisé, na’e toe vakai ‘i ‘e he kau fakatonuleá ‘a e liliú mo ha kāingalotu fakalotofonua. Na’e pehē ‘e ha fakatonulea ‘e taha, “Na’a mau fakataha ‘i ha kulupu ‘o e kāingalotu paioniá ‘i he falelotu Senahuú ‘o fai ai hono laú, pea ‘i he



*Hili ha kakato e liliu, ‘oku kole leva ki he kāingalotu ‘o e Siasí ‘oku nau poto he lea fakafonua ko iá ke nau toe vakai ‘i ‘a e ngāue kuo liliú. Mei to’ohemá: Walter Barillas Soto, Mike Peck, Sulenny Ruby Cucul Sierra, John Bringhamst, mo Josefina Cucul Tiul ‘oku nau toe vakai ‘i ‘a e Tohi ‘a Molomoná he lea faka-Kesí ‘i Kōpani, ‘i Kuatemala.*



## FAKAMO'ONI 'A HA PALŌFITA

“Pea ‘i he me‘afoaki mo e mālohi ‘o e ‘Otuá na‘e liliu ai ‘e [Siosefa Sāmīta] ‘a e tohí ni [‘a e Tohi ‘a Molomoná] mei hono lea tu‘ufonuá, pea mei he ngaahi tohitongi ‘i he ‘ū lau‘i koulá, ki he lea ‘oku tau lau he taimí ni ‘i he takafi ‘o e tohí; pea ‘oku ‘i ai ‘a e kakato ‘o e Ongongolelei ta‘engatá. Te ne tatakí ‘a e tangatá ke ne ‘ilo ‘a e mo‘oni ko ia ‘e lava ke fakahaofi ai kinautolu mo nau foki atu ai ki he ‘afio‘anga ‘o e ‘Otuá mo nau ma‘u Hono nāunaú pea mo‘ui tuputupu‘a.”

Palesiteni Siosefa F. Sāmīta (1838–1918), *Ngaahi Akonakí ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa F. Sāmīta (1998), 49.*

kakato ‘a e konga kotoa pē, na‘e lōngonoa e lokí ‘i he ongo‘i mamalu. Na‘e mahino kakato, pea mālohi ‘aupito e Laumālie na‘e ‘i aí. Ko ha fakataha molu-malu ia.”

‘Oku hounga‘ia ‘a ‘Elevila Tusi, ko e taha ‘o e mēmipa ‘i he fakatahá ‘i hono liliu e Tohi ‘a Molomoná ki he lea faka-Kēkisí, koe‘uhi ko e ngaahi tāpuaki te ne ‘omi ki he to‘u tangata kei tupu haké. Na‘á ne pehē ‘e hanga ‘e he liliú ‘o ‘ai e kau mēmipa iiki angé ke nau “ma‘u ha mahino lahi ki he folofola ‘a e ‘Eikí mo faka‘apa‘apa ki he me‘a ‘oku finangalo ki ai ‘a e ‘Eikí.”

‘Oku ‘i ai ha Kāingalotu ‘o e Siasí, ‘oku hoko ‘enau ako e Tohi ‘a Molomoná ‘i he ‘enau lea fakafonuá ko ha ma‘u‘anga tāpuaki ta‘e fa‘alua ia kiate kinautolu. Na‘e pehē ‘e he kau Palesitenisí ‘Uluakí ko e taimi ko ia ‘oku hanga ai ‘e he kāingalotú ‘o “lotua pea ako mo faiako mei he folofolá, ‘oku tupulaki leva ‘enau fakamo‘oní, ‘e tupulaki ‘enau ‘iló, ‘e tupulaki mo ‘enau ‘ofa ki he fāmīlí

mo e ni‘ihi kehé, pea nau tokoni lahi ange ki he ni‘ihi kehé, pea nau ma‘u ha mālohi lahi ange ke matu‘uaki e ‘ahí‘ahí pea taukapo‘i e mo‘oní mo e mā‘oní‘oní.”<sup>1</sup>

## Ngaahi Tāpuaki Taukakapa Fau

‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi tāpuaki lahi ‘o e Tohi ‘a Molomoná ha ongo mālohi ki he mo‘ui ‘a kinautolu ‘oku nau ako iá ke vahevahe atu ‘a e tohí mo e ni‘ihi kehé, ‘o toe fakalahi atu ai hono fakahoko ‘o e kikité. ‘Oku tufaki atu ‘i he ta‘u kotoa pē ha tatau ‘e fā miliona ‘o e Tohi ‘a Molomoná ki he funga māmaní ‘i ha lea fakafonua ‘e 100 tupu, ‘i hono vahevahe taha taha atu ‘e he kāingalotú mo e kau faifekau ‘enau fakamo‘oni kia Sisū Kalaisí. ‘Oku hāsino ‘a e “taumu‘a fakapotopoto” na‘e lau ki ai ‘a ‘Alamā ‘i he kuonga mu‘á ‘i he mafola fakaemāmani lahi ‘a e Tohi ‘a Molomoná pea moe mo‘ui kotoa pē ‘okú ne liliú. ■

## MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Tohi ‘a e Kau Palesitenisí ‘Uluakí, Oct. 15, 2008.

## MA‘U ‘I HE NGAahi FŌTUNGA KEHEKEHE

‘Oku lava ke ma‘u e Tohi ‘a Molomoná ‘i ha ngaahi fōtunga kehekehe mei he tohi ‘oku pākí, ‘o fakafaingofu-a ‘i ai e ngaahi founga ako kehekehe ma‘á e kakaí.

## Ngaahi Tatau ‘i he ‘Initanetí mo e Me‘a Faka-‘ilekitulōnika To‘oto‘ó

‘E lava ke lau ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he ‘Initanetí ‘i he (scriptures.lds.org) pea mo e nāunau ‘ilekitulōnika to‘oto‘ó (mobile.lds.org). ‘I he lolotonga ni ‘oku ma‘u ‘a e lea fakafonua ‘e 21 ‘i he ‘initanetí pea mo ha ngaahi lea fakafonua kehe ‘i he kaha‘u vave maí. ‘Oku malava foki ke fai ha fakafekau‘aki fakafolofola ‘i he ‘initanetí mo e ngaahi me‘a ngāue kehe ki he fekumí ‘o fakafaingofu-a ‘i ai hono ako ‘o e folofolá ‘i ha founga kehekehe, ‘o ma‘u ai ha ngaahi fakakaukau fo‘ou.

## Tatau Kuo Hiki Tepi

‘Oku ma‘u he taimí ni ha ngaahi tatau ‘o e ongo kuo hiki tepi ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘i he lea faka-Pilitāniá, Siapaní, Kōlea, Potukali, mo e Sipeiní. Te ke lava ke download ‘a e ngaahi hiki ko iá ‘i he scriptures.lds.org ta‘e ha totongi pe fakatau ha CD mei he Ngaahi Fale Tufakí‘anga Nāunaú ‘i he (store.lds.org). ‘Oku malava ke toe ma‘u atu mo ha ngaahi vahe kuo filifilí ‘i he kāsēté ‘i he lea faka-Kekikueli, Mami, Navahō, Kiisi, mo e Totilá. ‘Oku kei fai mo e ngāue ke ma‘u mo ha ngaahi tatau pehē ‘i he ngaahi lea fakafonua kehé.



## Ngaahi Pulusinga Kehé

‘Oku hanga ‘e he ngaahi fakamatala ‘i faingofua ‘o e, *Ngaahi Talanoa ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘o fakamamafa* ‘i e ako he fakatātaá ma‘a-nautolu ‘oku kei akoako laukonga. ‘Oku paaki ia ‘o laka hake he lea fakafonua ‘e 70. ‘Oku toe lava foki ke ma‘u ‘a e *Book of Mormon Stories* ‘i he ‘initanetí he scripturestories.lds.org. ‘Oku lava ke toe ma‘u atu ha DVD ‘i he Talanoa Faka‘ilonga-nima Faka-‘Ameliká mei he Ngaahi Fale Tufakí‘anga Nāunaú, mo ha paaki mata lalahi (‘i he lea faka-Pilitāniá, Potukali, mo Sipeini), pea mo ha tatau ‘i he lea faka-Pilitāniá ‘i he mata‘itohi ma‘á e kau kuí.



# NGAAHI FEHU'I ANGAMAHENI KAU KI HE TOHI 'A MOLOMONÁ



## Ko e hā 'a e Tohi 'a Molomoná, pea 'oku fakahoa fēfē ia mo e Tohi Tapú?

Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha tohi folofola ia 'oku tatau pē mo e Tohi Tapú. Ko ha fakamo'oni ia 'e taha 'o Sisū Kalaisi.<sup>1</sup> 'Oku fakatefito e fakamatala 'a e Tohi Tapú 'i he mo'ui mo e ngaahi akonaki ki 'Isileli he kuonga mu'á. 'Oku 'i he Tohi 'a Molomoná ha ngaahi tohi 'a ha falukunga kakai na'e ha'u ki he Ongó 'Ameliká, kau ai ha fāmili na'e mavahe mei Selusalema 'i he 600 K.M. Ko e kakaí ni ko ha hako foki ia 'o e fale 'o 'Isileli. Ko ia ai ko e Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná na'e tohi ia 'e ha kakai tukufakaholo tatau ka 'i ha ngaahi tapa kehekehe 'o e māmaní.

Ko e Tohi 'a Molomoná, hangē pē ko e Tohi Tapú,

'oku mahulu hake ia he fakamatala fakahisitōliá pē. 'Oku 'i ai "hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi" (T&F 20:9): 'a e ngaahi akonakí, tokāteliné, mo e ngaahi kikité 'oku fakamo'oni ki he 'Otua ko e Tamaí pea mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi.

Na'e fakamatala 'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e Tohi 'a Molomoná na'á ne "tala mai kiate kitautolu na'e hā 'a hotau Fakamo'uí 'i he konitinēniti ko 'ení [a e Ongó 'Ameliká] hili 'a 'Ene toetu'ú; pea na'á Ne fokotu'u 'a e Ongongolelei 'i heni 'i hono tu'unga kakatō mo hono ngaahi lelei, mālohí, mo e tāpuakí; pea na'e 'i ai hanau kau 'Aposetolo, kau Palōfita, kau Faifekau, kau Akonaki, mo e kau 'Evangeliō, 'i he founga tatau, mo e la-kanga fakataula'eiki tatau,

*'Oku tau  
fā'a ma'u ha  
ngaahi fehu'i  
kau ki he Tohi  
'a Molomoná,  
'o tatau pē mei  
he ngaahi kau-  
ngāme'á, fā-  
milí, kau fie 'ilo  
mo'oni, pe kau  
fakaangá. Ko  
ha ngaahi tali  
'eni 'e malava  
ke 'oange.*



ngaahi ouau tatau, ngaahi me'afuaki, ngaahi mālohi, mo e ngaahi tāpuaki, 'o hangē ko ia na'e ma'u 'i he konitinēniti 'o e hahaké; . . . pea na'e fekau ki honau palōfita fakamui-muitaha na'e kei mo'uí ke ne hiki ha fakanounou 'o e ngaahi kikité, hisitōliá mo e ngaahi alā me'a peheé, pea fūfuu 'i ia 'i he kelekelé, pea 'oku totonu ke hoko mai ia 'o fakataha 'i mo e Tohi Tapú ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho faka'osí."<sup>2</sup>

'Oku fakatou ako 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e Tohi Tapú pea mo e Tohi 'a Molomoná. Ko hono mo'oni, ko e ta'u 'e ua mei he ta'u 'e fā kotoa pē 'oku tukutaha ai e lēsoni 'o e Lautohi Faka-Sāpaté ki hono ako e Tohi Tapú. (Ki ha fakamatala lahi ange ki he kaveingá ni, vakai,



peesi 16, 24, mo e 52 'i he makasini ko 'ení.)

### **Ko hai na'á ne hiki e Tohi 'a Molomoná?**

Na'e hiki ia 'e ha kau palōfita 'o e kuonga mu'á, hangē ko Nīfai, Sēkope, mo e foha 'o Molomona ko Molonai. Na'e fakatahataha 'i mo fakanounou 'i 'e Molomona 'a e 'ū lekooti na'e tauhi 'e he kau palōfitá ki honau hisitōliá, ngaahi kikité, mo e ngaahi akonakí. Na'á ne toe fakakau atu ki ai mo 'ene ngaahi a'usiá. Na'e tongi 'e Molomona 'a e lekōtí ni 'i ha 'ū lau'i ukamea na'e fakatahataha 'i—na'e lanu koula—'a ia na'e fa'a ui ko e 'ū lau'i peleti koulá.

Hili e mālōlō 'a Molomoná, na'e faka'osi leva 'e Molonai 'a e lekōtí pea tanu ia 'i ha mo'unga ke fakatolonga ia ma'a hotau kuongá. Na'e hā mai 'a e 'āngelo ko Molonai kia Siosefa Sāmita he 1823 'o fakahā kiate ia 'a e feitu'u 'oku tanu ai e lekōtí. Hili ha ta'u 'e fā na'e fakangofua leva 'a Siosefa ke ne ma'u e 'ū lekōtí. Na'á ne "liliu e lekōtí 'i he me'āfoaki mo e mālohi 'o e 'Otuá" ki he lea fakapilitāniá mei he lea fakakuongamu'a na'e hiki aí.<sup>3</sup> Na'á ne pulusi pea tufaki atu leva e Tohi 'a Molomoná. (Ki ha fakamatala

## **Ko hai na'e toe mamata ki he 'ū lau'i peleti koulá?**

lahi ange ki he kaveingá ni, vakai ki he peesi 22 mo e 72 'i he makasini ko 'ení.)

### **Ko e hā na'e hoko ki he lekooti totonú—'a e 'ū lau'i peleti koulá?**

Na'e ma'u 'e Siosefa Sāmita 'a e 'ū lau'i peletí 'i Sepitema 1827 peá ne tauhi ia 'o a'u ki he fa'ahita'u māfana 'o e 1829. Na'á ne fakamatala 'i 'i he'ene hiki hono hisitōliá he 1838, 'a e me'a na'e hoko ki he 'ū lau'i peletí: " 'I he taimi na'e ha'u ai 'a e talafekau [Molonai] ke ma'u iá, 'o fakatatau mo e aleá, na'á ku tuku ia ki hono nimá; pea 'okú ne tauhi ia 'o a'u mai ki he 'ahó ni, 'a ia ko e 'aho hono ua 'o Mē, 'o e ta'u taha afe valungeau tolungofulu mā valú" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:60).

### **Ko hai na'e toe mamata ki he 'ū lau'i peleti koulá?**

Na'e 'i ai ha kau tangata mo ha kau fefine kehe na'e mamata ki he 'ū lau'i peletí pea nau fakamo'oni ki hono mo'oni, makehe ia meia Siosefa Sāmita. Na'e lekooti 'e ha kau tangata 'e toko hongofulu mā taha, na'e 'iloa ko e kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú mo e kau Fakamo'oni 'e Toko Valú,



'enau fakamo'oni ki he'enu mamata ki he 'ū lau'i peletí, pea ko e kau Fakamo'oni 'e Toko Valú 'i he'enu ala ki he 'ū lau'i peletí. 'Oku fakakau 'enu ngaahi fakamo'oni 'i mu'a 'i he tatau kotoa pē 'o e Tohi 'a Molomoná.

Na'e fakapapau 'i mai 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apo-setolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, na'e tu'u 'a e kau tangatá ni ko ha kau fakamo'oni mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná, mahalo pē he koe'uhí na'e 'i ai hanau ni'ihi na'e "fakafetau 'i ha taimi kia Siosefa." Ka neongo iá, na'a nau "fakamo'oni 'o a'u ki he'enu maté ne nau mamata ki ha 'āngelo pea mo nau ala ki he 'ū lau'i peletí. Na'a nau talaki, 'Kuo fakahā ia kiate kimautolu 'i he māfifafi 'o e 'Otuá kae 'ikai 'o e tangatá. Ko ia 'oku mau



'ilo pau ai 'oku mo'oni 'a e ngaahi me'á ni.'"<sup>4</sup>

**'Oku 'i ai nai ha fakamo'oni fakatu'asino 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná?**

Neongo 'oku 'ikai fakatefito 'etau tuí he fakamo'oni fakatu'asino, ka 'oku 'i ai e fakamo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he fakatotolo leá, fakahisitōliá, mo e fakatotolo kuo fai ki he kuohilí. Hangē ko 'ení, na'e manukí'i e fakakaukau ko ia ne lava ke fai ha tohi 'i he 'ū lau'i peleti ukameá, ka 'i he ngaahi ta'u mai kimui ní kuo lahi hano 'ilo—ha ngaahi sippinga lahi 'o ha ngaahi tohi toputapu na'e fai 'i ha 'ū lau'i peleti ukamea—pea na'e fufuu'i hanau ni'ihí 'i ha ngaahi puha maka.

'Oku fakatokanga'i 'e he kau fakatotolo leá 'a e ongo hala 'o ha ngaahi lea mo ha ngaahi kupu'i lea 'o e Tohi

'a Molomoná 'i he lea faka-Pilitāniá ka 'oku ongo tonu 'aupito pē ia he lea faka-Hepelúú mo e ngaahi lea fakafonua na'e vāofi mo iá, 'a ia na'e 'ilo 'e he kakai 'o e Tohi 'a Molomoná—ko ha ngaahi lea fakafonua ia na'e 'ikai ke 'ilo 'e he talavou ko Siosefa Sāmitá.

Ka 'oku 'ikai ko e fa'ahinga fakamo'oni 'ení ia 'okú ne fakaloto'i kitautolu ki hono mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná. Ko ha me'a ia 'oku fekau'aki mo e tuí mo e fakahā fakatāutahá.

**Te u lava 'o' ilo fēfē pe 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná?**

Ko e founga pau taha pē ki hono 'ilo'i iá, 'oku fou mai ia 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku fakaafe'i 'e he vahe faka'osi 'i he Tohi 'a Molomoná ha fa'ahinga taha pē ke ne lau ia, fakalaululoto ki ai, pea fie 'ilo mo'oni 'aki 'ene fehu'i ia ki he Tamai Hēvaní 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí. Ko kinautolu te nau fakahoko e founga ko 'ení te nau 'ilo'i 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'oku mo'oni 'a e tohi (vakai, Molonai 10:3–5). Kuo lauimiliona ha kāingalotu 'o e Siasí kuo nau lotu pea 'ilo 'i he fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. (Ki ha toe fakamatala lahi ange 'i

**KE AKO LAHI ANGE KAU KI HE TOHI 'A MOLOMONÁ**

'Oku lahi 'aupito e fakamatala 'e ma'u he 'initanetí 'i ha ngaahi lea fakafonua kehekehe 'e lava ke tokoni kiate koe 'i ho'o ako lahi ange ki he Tohi 'a Molomoná peá ke vahevahe e fakamatala ko iá ki ho fāmilí mo e ngaahi kaungāme'á.

- Ke lau e Tohi 'a Molomoná he 'initanetí, vakai ki he scriptures.lds.org/bm.
- Ke ako lahi ange kau ki he Tohi 'a Molomoná, fai ha ngaahi fehu'i, pe talanoa mo e kau faifekaú, vakai ki he mormon.org/book-of-mormon.
- Ke kole ha tatau ta'e totongi, vakai ki he mormon.org/free-book-of-mormon.
- Ki ha toe fakamatala lahi ange, ngaahi talanoa, mo e ngaahi fakamatala, vakai, lds.org/study/topics/book-of-mormon?lang=eng.

he kaveinga ko 'ení, vakai, peesi 4, 60, mo e 80 'o e makasini ko 'ení.)

**'Oku ou puputu'u he lau 'a e Fakahā 22:18–19, 'a ia 'oku talamai ke 'oua na'a toe fakalahi ha me'a ki he folofola 'a e 'Otuá.**

'Oku kau he 'etau tefito'i tuí 'a hono fakahā ma'u pē 'e he 'Otuá Hono finangaló ki He'ene fānaú he māmaní pea 'e fai pehē ma'u pē. 'Oku tau tui ko e Tohi Tapú ko e folofola ia 'a e 'Otuá ka 'oku 'ikai ke tau tui 'oku ma'u kotoa ai e fakahā kuo 'omi 'e he 'Otuá pe 'oange ki He'ene kau palōfitá. He 'oku a'u pē ki he 'ahó ni 'Ene kei fakahā mai Hono finangaló 'i he kau palōfita mo'uí mo e kau 'aposetoló, 'a ia ko e fakava'e ia 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní (vakai, 'Efesō 2:20).

'I he taimi na'e tohi ai 'e he 'Aposetolo ko Sioné 'a e tohi Fakahaá, na'e 'ikai ko e tohi fakamuimuitaha ia 'o e Tohi Tapú. Na'e te'eki ai ke fakataha'i 'a e Fua-kava Motu'á mo e Fuakava Fo'ou ia ko ha tohi folofola pē 'e taha—'a ia 'oku ui he taimí ni ko e Tohi Tapú—he na'e toki fai ia he senituli hono tolú T.S.

'Oku talamai kiate kitautolu 'i he Teutalōnome 4:2





ha me'a tatau ke 'oua na'a tau fakalahi ki he ngaahi lea 'a Mōsesé. Ko hono mo'oní, 'oku 'ikai hanga 'e he veesi ia ko 'ení 'i he kongā kimu'a 'o e Fuakava Motu'á, 'o fakata'e'aonga 'i ai e toenga 'o e Tohi Tapú. Pea na'e 'ikai foki lau 'a Mōsesē ia pe ko Sione ki ha tohi na'e te'eki ke 'i ai 'i he taimi ko iá; ka na'á na fakatokanga mai kināua ki hono liliu e ngaahi akonaki totonu 'o e ongoongoleléi.

'Oku 'ikai ke hanga 'e he Tohi 'a Molomoná ia, 'a ia 'oku 'i ai e kakato 'o e ongoongoleléi, 'o liliu e folofola 'a e 'Otuá, ka 'okú ne toe fakapapau 'i mai ia. (Ki ha fakamatala lahi ange 'i he kaveingá ni, vakai, peesi 24 mo e 38 'o e makasini ko 'ení.)

**'Oku ou fanongo na'e fai ha ngaahi liliu ki he Tohi 'a Molomoná talu mei hono fuofua pulusí. Ko e hā e liliú pea mo hono 'uhingá?**

Ko e tali ki he fehu 'i ko 'ení 'e makatu'unga ia 'i hano ma'u ha mahino ki hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná pea mo e anga hono pulusí.

1. 'I hono liliu 'e Siosefa Sāmīta 'a e 'ū lau 'i peleti koulá 'aki e mālohi 'o e 'Otuá, na'á ne tala-kae tohi ki ha tangata tohi. Na'e fa'a hala e sipelá mo e kalamá



## Te u lava 'o' ilo fēfē pe 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molo-moná?

'i hono hiki 'e he tangata tohí 'ene ngaahi leá. Hangē ko 'ení, 'i he 1 Nifai 7:20 ko e ngaahi fo'i lea ko e "na'á na mamahi" na'e hiki ia ko e "ne ne memeha." Na'e 'ikai ke ako lelei e kau tangata tohí, pea na'e te'eki ai ke fokotu'utu'u lelei e sipelá ia 'i honau taimí.

2. Na'e hiki ha tatau 'o e tohi totonu na'e tohi nimá ke ma'u ai ha tatau fo'ou na'e tohi nima ma'á e tangata fai pākí. 'I he tu'unga ko 'ení, na'e fakatonotonu ai ha ngaahi sipela mo e kalama na'e halá, pea tānaki atu mo e faka'ilonga leá. Ka na'e toe 'i ai pē mo e ngaahi hala fo'ou he na'e 'i ai ha ngaahi fo'i lea na'e hiki hala 'i.

3. Na'e fai 'e he tangata fai pākí hono lelei tahá ke fokotu'u ke tonu e mata 'i taipé. Neongo iá, na'á ne toe fai mo ha ngaahi fehālaaki kehe. Hangē ko 'ení, 'i he 'Alamā 57:25 na'e hala 'ene lau 'e ia 'a e fo'i lea ko e "fiefiá" kae tohi ia ko e "fli."

4. Na'e vakai 'i fakalelei 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta 'a e fuofua tatau 'e tolu 'o e Tohi 'a Molomoná, pea hokohoko atu 'ene tokoni ke fai ha ngaahi fakalelei mo e fakatonotonu. Ka na'e 'i ai ha ngaahi fehālaaki 'e nī'ihī na'e toki ma'u ia kimui. Na'e toki ma'u ha fehālaaki 'a e tokotaha faipākí 'i he 1981'i

he 'Alamā 16:5 pea toki fai leva hono fakatonotonu, 'o liliu mei he "tatau ai pē" ki he "pe 'oku"—ke tatau mo e tohi totonu ko ia na'e liliu 'e he Palōfita mei he 'ū lau 'i peleti koulá.

5. 'Oku kau 'i he ngaahi liliu kehē 'a e vahe fo'ou mo e vahevahe 'o e vēsī mo e futinoutí mo hono ngaahi fakamo'oni fakafolofolá.

### Vahevahe ha Tatau

'E tatau ai pē pe ko e hā ha fa'ahinga fehu 'i 'a e kakaí 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná, ka ko e tohí pē 'a hono taukapo lelei tahá. Te ke lava ke fakamo'oni ki he tohí, vahevahe atu hano tatau, pea fakaafe 'i e nī'ihī kehē ke nau lotua ia ma'anautolu. Kapau 'oku 'i ai ha taha 'okú ne ma'u ha loto fakamātoato mo ha holi mo'oni ke 'ilo pe 'oku mo'oni 'a e tohí, 'e hanga 'e he 'Eikí "'o fakahā 'a hono mo'oní [ki he tokotaha ko iá] 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní" (Molonai 10:4). ■

### MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, hangē ko 'ení, Boyd K. Packer, "The Book of Mormon: Another Testament of Jesus Christ," *Liahona*, Jan. 2002, 71.
2. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 73
3. *Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmīta*, 82, 83.
4. Jeffrey R. Holland, "Malu Ma'á e Laumālié," *Liahona*, Nōvema 2009, 88–90.

# KO HA FAKAMO'ONI, FUAKAVA, MO HA TOKOTAHA FAKAMO'ONI

Fai 'e 'Eletā  
Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau  
'Aposetolo 'e Toko  
Hongofulu Mā Uá



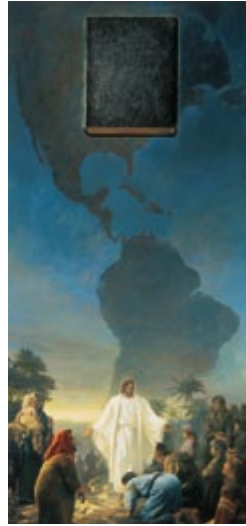
**N**a'á ku fuofua ma'u 'a e fakamo'oni toputapu kau ki he Fakamo'uí mo Hono Siasi na'e toe fakafoki maí 'i he'eku kei talavou he taimi ne u lau ai e Tohi 'a Molomoná. Ne u toutou ongo'i he lolotonga 'eku lau 'a e—lekooti toputapu ko iá—'a e fanafana ta'e toe veiveiua mai 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'a hono mo'oni ki hoku lotó.

Ko e kamata'anga 'eku ma'u 'a e māmā ko hono lau e tohí. Ko e tupu'anga ia 'o 'eku fuofua fakapapau i fakalaumālie 'oku mo'ui 'a e 'Otuá, pea ko Ia 'a 'eku Tamai Hēvaní, pea na'e fokotu'utu'u ma'aku ha palani ta'engata 'o e fiefiá. Na'e taki ai au ke u 'ofa 'i he Tohi Tapu Mā'oni'oni pea mo e ngaahi folofola kehe kuo fakangofua 'e he Siasí. Na'á ne ako'i au ke u 'ofa ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, ke u sio ki He'ene manava'ofa 'alo'ofá, pea mo fakakaukau ki he 'alo'ofa mo e faka'e'i'eiki 'o 'Ene feilaulau fakaleléi.

Koe'uhí he na'á ku 'ilo 'iate au pē ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni mo'oni—ko ha toe fakamo'oni 'e taha pea mo ha fuakava fo'ou—ko e Kalaisí 'a Sīsū, ne u toe ako foki ko Siosefa Sāmitá na'e hoko pea 'oku hoko ia ko ha palōfita 'a e 'Otuá. Pea hangē ko e lau 'eku kuitangata hono faá 'i he ngaahi 'aho ne kamata ai hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongoleléi, "He 'ikai ha tangata anghala ia te ne lava 'o fa'u ha tohi pehē; pea he 'ikai ha tangata lelei ia te ne fa'u 'eni, tuku kehe kapau 'oku mo'oni mo fekau' i ia 'e he 'Otuá ke ne fakahoko."<sup>1</sup>

Kuo toe tñaki atu kotoa e ngaahi momeniti faka'ofa mo e ngaahi fakahā mā'oni'oni ki he'eku fuofua 'ilo'ilo paú 'o ma'u ai 'a e 'uhinga loloto taha ki hoku ngaahi 'ahó, taumu'a ki he'eku mo'uí, mo ha fakava'e fefeka ki he'eku fakamo'oni.

Na'e 'ikai ke u folau fakataha mo e tokoua 'o Sēletí. Na'e 'ikai ke u fanongo ki he malanga faka'ofa'ofa na'e



*'Oku ou fakamo'oni ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fuakava fo'ou, ko ha fakamo'oni fo'ou mei he Maama Fo'ou ki māmani hono kotoa.*

folofola 'aki 'e he Tu'i ko Penisimaní. Na'e 'ikai ke u kau he ha'ofanga 'o e kau Nifai ne ala ki he ngaahi mata'ikafo 'o e 'Eiki toetu'ú, pe tangi fakataha mo Molomona mo Molonai 'i hono faka'auha ha fu'u kakai. Ka ko 'eku fakamo'oni ki he lekooti ko 'ení pea mo e melino 'okú ne 'omi ki he loto 'o e fa'ahinga 'o e tangatá—'a ia 'oku ou ma'ú 'o fakafou mai 'i he fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni pea hangē ko hono foaki kiate koé—'oku mo'oni ia pea ta'e toe fehu'ia 'o hangē pē ko 'ene hoko kiate kinautolú. 'Oku ou fakamo'oni ki he tohí ni 'o hangē tofu pē na'á ku kau mo e kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú, he mamata ki he 'āngelo ko Molonai, mo e kau Fakamo'oni 'e Toko Valú, 'o ala ki he 'ū lau'i peleti koulá.

'Oku ou toe fakamo'oni he 'ikai lava ha taha 'iate kinautolu 'o ma'u e tui kakato 'i he ngāue ko 'ení he 'aho kimui ní mo ma'u e kakato mo'oni 'o e melino mo e nonga 'i hotau kuongá kae 'oua ke ne tali kakato e faka-'Otuá 'o e Tohi 'a Molomoná pea mo e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a ia 'okú ne fakamo'oni'í. Pea hangē ko ia na'e lea 'aki 'e Molomona kia Molonai 'i hona taimi femo'uekina tahá, pea 'oku ou lea atu 'aki ia 'i hotau taimi femo'uekina tahá: "Tui faivelenga kia Kalaisi. . . . Pea 'ofa ke 'iate koe 'a e 'alo'ofa 'a e 'Otuá ko e Tamai, 'a ia 'oku mā'olunga 'a hono 'afio'angá 'i he ngaahi langí, pea mo hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a ia 'oku 'afio 'i he to'ukupu to'omata'u 'o hono māfimaí . . . pea nofo 'iate koe 'o ta'engata" (Molonai 9:25–26).

Ko e Tohi 'a Molomoná ko e fakamatala toputapu ia ki he fuakava ma'ongonga mo faka'osi 'a Kalaisí mo e fa'ahinga 'o e tangatá. Ko ha fuakava fo'ou, ko ha fakamo'oni fo'ou ia mei he Maama Fo'ou ki he māmani hono kotoa. Ko 'Ene māmā 'oku ou 'a'eva 'aí. 'Oku tatakí au 'e He'ene 'alo'ofá mo e māfimaí—pea pehē foki mo koe—'i he'etau fakamo'oni kiate Ia ki he māmani. ■

#### MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. George Cannon, fakamatala 'i he "The Twelve Apostles," 'i he Andrew Jenson, ed., *The Historical Record*, 6:175.



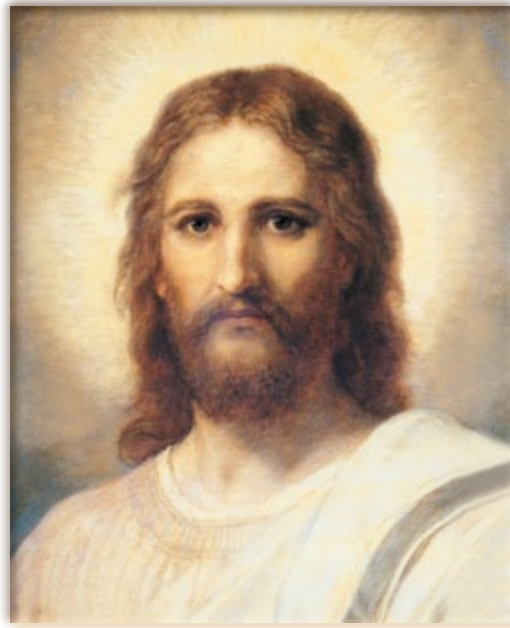
Pea Na'á Ne Fakamo'ui 'a Kinautolu Kotoa, fai 'e Gary Kapp

“Oku 'i ai ha mou ni'ihī 'oku puke 'iate kimoutolu? Mou 'omi 'a kinautolu ki heni. . . .

“ . . . He 'oku ou 'ilo 'i 'oku fe'unga ho'omou tui ke u fakamo'ui 'a kimoutolu.

“Pea na'e hoko 'o pehē 'i he hili 'ene folofola peheē, na'e ō mai

fakataha 'a e fu'u kakaī kotoa pē, mo honau kakai mahakī, mo honau kakai faingata'a iá, mo honau kakai ketú, mo honau kakai kuí, mo honau kakai noá, pea mo kinautolu kotoa pē na'a nau puke 'i ha fa'ahinga mahakī; pea na'á ne fakamo'ui 'a kinautolu kotoa pē 'i he 'omi 'a kinautolu kiate iá” (3 Nīfai 17:7–9).



“Ko ‘eni . . . kotoa ‘a e ngaahi ngata‘anga ‘o e māmaní, tokanga ki he ngaahi folofolá ni pea tui kia Kalaisi; pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou tui ki he ngaahi folofolá ni tui pē kia Kalaisi. Pea kapau ‘oku mou tui kia Kalaisi te mou tui ki he ngaahi folofolá ni, he ko e ngaahi folofola ia ‘a Kalaisi, pea . . . ‘oku nau akonaki‘i ‘a e kakai fulipē ‘oku totonu ke nau failelei.

“Pea kapau ‘oku ‘ikai ko e ngaahi folofola ia ‘a Kalaisi, fakamāu‘i ia ‘e kimoutolu-he ‘e fakahā kiate kimoutolu ‘e Kalaisi ‘i he mālohi mo e nāunau lahi ‘i he ‘aho faka‘osí” (2 Nifai 33:10–11).